

DET
DANSKE HEDESELSKAB
1866—1916

HER GENGIVET MED CARL STENDERS KUNSTFORLAGS BILLIGELSE

ENRICO DALGAS

EFTER AUG. JERNBORFFS MALERI I DET NATIONAL-HISTORISKE MUSEUM
PÅ FREDERIKSBORG

**DET
DANSKE HEDESELSKAB
1866-1916**

ET JUBILÆUMSSKRIFT
AF
C. NYROP

UDGIVET AF DET DANSKE HEDESELSKAB

KJØBENHAVN
H. H. THIELES BOGTRYKKERI
1916

FORORD

Når jeg, som ikke-fagmand, har vovet at påtage mig udarbejdelsen af festskriftet ved Det danske Hedeselskabs 50-års jubilæum, er det min beundring for Enrico Dalgas' person, der her har ledet mig. Til den Dalgas hymne, som Hedeselskabets lykkelige virke helt igennem er, har jeg følt lyst til at sætte ord. Det er jo ikke fagmændene, dette skrift henvender sig til, men de mange udenfor den faglige kreds, der kunne have interesse af at erfare, hvorledes selskabet er blevet til, hvad det har udrettet, hvorledes det er blevet støttet og - stadig bør støttes som det store nationale foretagende, det vedblivende er. Hvorvidt jeg på rette måde har løst opgaven, som ingenlunde er falden mig let, må læserne domme om. Men hvorledes denne dom end falder ud, må jeg her rette en varm tak til det af Hedeselskabets repræsentantskab nedsatte jubilæumsskrift-udvalg, d'hr. grosserer Holger Petersen, fhv. højskoleforstander J. P. Kristensen, Randers og kommitteret Chr. Dalgas, for den tillid og velvilje, det har vist mig.

Jeg har henvendt mig til ikke få om udlån af breve fra Enrico Dalgas, og jeg har her mødt stor imødekommenhed, hvad jeg meget takker for. En erkendtlig tak må jeg også rette til hr. fhv. overbibliotekar, dr. phil. S. Birket Smith for den velvilje, hvormed han har givet mig oplysninger fra sine rige samlinger til det forfatter-lexikon, han har under udarbejdelse, ligesom jeg også takker hr. underarkivar, dr. phil. Knud Fabricius for oplysninger fra Rigsarkivet, da mit helbred ikke tillod mig selv at søge arkivet, og hr. arkivsekretær S. Nygård for nogle personalhistoriske oplysninger.

Bogens fleste billeder (portrætterne, de to gruppebilleder og mindesmærkerne) er udførte i F. Hendriksens Reproduktions-Atelier; kun billederne på s. 153, 154, 160, 166, 168, 176, 177, 179 og 183 er fra Hedeselskabets Tidsskrift. Med hensyn til titelbilledet kan det oplyses, at da der intet maleri

fundtes af Enrico Dalgas ved hans død - som ndfr. s. 116 meddelt havde han afslået at lade sig male til Frederiksborg - lod grosserer S. Børgesen det maleri udføre, som nu findes der, og skænkede det derefter til museet. Et væsentligt forbillede for det, et på Børgesens Plantage Utoft taget fotografi, er gengivet i L. Mylius Erichsens Den jyske Hede før og nu (1903, s. 229).

KJØBENHAVN i marts 1916

C. NYROP

INDHOLD

FORORD	7
INDLEDNING	
FORGÆNGERE.....	13
FØRSTE TIDSRUM (1866-1894)	
SLÆGTEN OG MANDEN	29
SELSKABET BLIVER TIL.....	39
DE TRE	57
SELSKABETS VIRKSOMHED.....	68
SELSKABETS VENNER.....	93
DEN I FØRSTE RÆKKE LEDENDE.....	110
ANDET TIDSRUM (1894-1916)	
NYE MÆND, NYE LOVE, NYT LOKALE	137
VIRKSOMHEDEN UDVIDES.....	157
FAGLIGE MEDDELELSER.....	194
TIL AFSLUTNING.....	212
NAVNEREGISTER.....	220

INDLEDNING

FORGÆNGERE

Hederne er gamle i Danmark. Da Dronning Dagmar lå syg, syg til døden, i Ribe og hendes høje husbond Kong Valdemar fra Skanderborg sprængte af sted for endnu at træffe hende i live, hedder det i folkevisen: Der han kom til Randbølhede, da fulgte ham femten svende; der han kom til Ribe Bro, da var den herre alene. Og i kongens stolte værk Den jyske Lov nævnes hederne også. Den, der sætter ild på sin hedelod, skal svare til den skade, som derved måtte forvoldes på anden mands lyng, torv, skov eller hus. Heden kunne altså ligge nær ved datidens skove, der sikkert dengang endnu var ganske store og mægtige. Der kendtes forøvrigt heder andensteds end i Jylland. På Københavns Len var der, for at tage et eksempel, i 1642 både en skovrider og en hederider, men hederiderens løn er - betegnende nok - betydeligt mindre end skovriderens. Og et andet eksempel kan hentes fra byloven for Nordby på Samsø 1697. Den forbyder, at nogen uden fornøden tilladelse bruger byens hede med lyng at skuffe, grave eller ruske. Det er imidlertid særlig om de jyske heder, at her skal berettes; ingensteds lå de så samlede og mægtige som der. Det var kun der, at et egentligt hedeindtryk kunne fås.

Da sekretær ved det kongelige bibliotek Chr. Molbech i 1828 aflagde et forøvrigt flygtigt besøg på de jyske heder, skrev han: En så alvorlig, så fuldkommen tavshed i naturen, en så dyb af intet spor til mennesker eller til beboelse afbrudt ensomhed, som jeg her fandt, har jeg i Danmark aldrig før kendt. Hos alsingeren F. C. Carstens, der 1830 bliver præst i Frederiks ude på Alheden, går ensomhedsindtrykket over til et forladthedensindtryk, som han beskriver således: Står man første gang på denne hede, gribes en beboer fra bedre egne uvilkårlig af samme uhyggelige og ængstelige følelse som landmanden, når han ukendt med havets scener første gang befinder sig på søen. Blicher endelig kalder i et digt fra 1817 heden for hin øde, ville, dødningblege libyske

Ørken, og vi kunne gå endnu længere tilbage. Da den store landboven Tyge Rothe 1785 i et tillæg til sin bog Vort Landvæsens System roser Kong Frederik V. den Gode, for hans velgerninger mod Danmark, peger han bl.a. på, at kongen ville, at Jyllands hede ej skulle ligge hen og være enlig brokfugls eller hvislende hugorms bolig.

Jyllands uhyre heder var øde og tomme. Men da under Frederik V et nationaløkonomisk studium begyndte at finde dyrkere her i landet, kom den tanke endog stærkt frem, at de hidtil ubenyttede heder burde befolkes og opdyrkes. Gennem kongens højtbetroede tjener og ven greve A. G. Moltke blev der i 1755 udvirket en kongelig kundgjørelse, der ansporede til udarbejdelsen af afhandlinger om økonomiske spørgsmål. Afhandlingerne skulle sendes til greven, og de nyttige iblandt dem ville blive trykte uden bekostning for forfatterne. Herved opstod tidsskriftet Danmarks og Norges økonomiske Magazin, hvis udgivelse forestodes af universitetets prokansler Erik Pontopidan, og i fortalen til dette tidsskrifts første bind udsattes i oktober 1757 to pris spørgsmål, af hvilke det ene lød: Er det muligt og på hvilken måde er det bedst gjørligt at optage til agerdyrkning og akovvækst de adskillige ødeliggende hedemarker i Nørrejylland? Den udsatte pris en guldmedalje så god som tolv dukater blev vunden af jyden Søren Thestrup, der mener, at heden, som nu kun var hjem for onde mennesker og ville dyr, deriblandt ikke få ulve, forholdsvis let måtte kunne blive til agre, enge og dejlige skove. Han giver i så henseende forskellige efter forholdene ganske gode anvisninger, og han ville helst, at det blev landets egne børn, ikke fremmede kolonister, der gik i gang med arbejdet og fik den nødvendige statsstøtte, indtil de kunne bestå selvstændigt. Men forøvrigt burde man ikke undlade at sende duelige personer til det lyneborgske for at lære den der brugelige dyrkningsmåde at kende. - Det kom imidlertid slet ikke til at gå efter Søren Thestrups anvisning.

Det bør i det hele nævnes, at sagen havde været fremme tidligere. 1723, altså under Frederik IV, havde en kongelig forordning tilsagt enhver, der ville nedsætte sig på hederne, en række begunstigelser, tyve års frihed for kongelige skatter, frihed for udskrivning for sig og sine børn, frihed for kongeægter og sognekjørsel m.m. Der meldte sig imidlertid slet ingen, således at der intet blev at dirigere for regimentskvartermester Christopher Falck, der var fader til forslaget. Men under Frederik V kom sagen op påny. 1751 blev der nedsat en kommission til dens nærmere overvejelse, og den kom ret hurtigt til det resultat, at jorden i hederne var så slet, at der formentlig kun kunne nås noget,

hvis lodsejerne til de byer og gårde, som havde græsning i heden, forenede sig om at bygge gårde eller huse på tjenlige steder i den. Herefter udkom da sidst i 1751 en forordning, der tilsagde de pågældende lodsejere væsentlige begunstigelser, men dog tillige gentog forordningen af 1723. Noget udbytte heraf kom imidlertid heller ikke denne gang.

Et enkelt praktisk forsøg blev gjort af den mærkelige kaptajn Ludvig von Kahlen, der er bleven kaldt den første, der lagde hånd på ploven i heden. Han byggede det såkaldte Kongens Hus NV for Karup (Resen Sogn, Fjends Herred). Men også hans tiårige arbejde (1755-65) blev uden resultat, skøndt hedesagen, således som vi ovenfor have hørt, på en vis måde nu slog an. 1757 nævnes i København et selskab med over 120 medlemmer, der ville skabe agerland på heden og dertil i aktier ville sammenskyde 1000 rd., et på den tid anseligt beløb. Selskabet sendte fire mænd til Jylland for nærmere at se på Alheden og Randbølheden, og stiftamtmanden i Viborg K. H. von Heinen til Hollufgård samt kancelliråd Hans de Hofman til Skjerrildgård beordredes til at modtage dem.

Autoriteterne beskæftigede sig altså med sagen. Desuagtet kom der dog af en eller anden grund intet ud af den, og så indkaldte man den bekendte tyske statsøkonom ober-bergråd J. H. G. Justi, der fik lejlighed til at berejse hederne sammen med den danske mineralinspektør Andreas Birch, og som derpå afgav en lang betænkning, der for såvidt er af interesse, som den ikke så vanskelighederne i hederne, men i den danske landbolovgivning. Han mente forøvrigt, at hederne i løbet af ti år ville kunne koloniseres med endog ti tusinde fra Tyskland indkaldte familier under en administration med en tysk generaldirektør - han nævner to mænd, som efter hans mening hver for sig var skikkede til posten - og så med kancelliråd Hofman som underdirektør.

Justis forslag blev imidlertid heller ikke fulgt. Regeringen gav sig til direkte at søge kolonister gennem en kommissær i Frankfurt am Main, samtidig med at den satte amtmændene i de pågældende tre amter til med hver sin tilforordnede at påse en opmåling af hederne, og da den i 1759 fik underretning om, at der nu var kolonister på vej til Danmark, bleve de adresserede til den ovennævnte godsejer Hans de Hofman, der nu var bleven justitsråd, samt til proviantforvalteren i Fredericia kancelliråd Andreas Deichman. Regeringen var underlig forkert og sent på færde. Kolonisterne var ikke bønder fra det lyneborgske eller brandenborgske, men bønder, håndværkere og løse folk fra egne ved Main og Rhin med mildt klima, og intet var i stand til dem. De måtte

vinteren over indkvarteres i Kolding, Fredericia og Viborg. Først i 1760 kom de ud på hederne, hvor de inderligt misfornøjede med det ugæstmilde land, de traf her, satte igennem, at de kom til at bo samlede i byer, ikke udflyttede hver på sin lod. Der blev bygget seks landsbyer på Alheden og tre på Randbølheden; der var til en begyndelse 265 familier med i alt 965 personer, men i 1767 var der kun 130 familier med 566 personer. Hemmeligt eller åbenlyst søgte mange bort igen; det hele var nærmest forfejlet, men desuagtet blev der arbejdet med ikke ringe energi i sagen, bl.a. af den ovennævnte Hans de Hofman fra Skjerrildgård ved Horsens, og det er synligt, at han gerne så sig nævnt i forbindelse med hedesagen. Da kirken i Frederiks 1766 blev indviet, stod der at læse på dens altertavle, at den var given af Hans de Hofman, der ikke alene var Hans kongelige Majestæts Etatsråd og Præsident i Fredericia, men tillige Medkommissarius over Hedernes Bebyggelse fra første Begyndelse. Og han melder endnu et andet sted om, at han har været en endog væsentlig medarbejder ved denne sag, nemlig 1769 i femte bind af datidens store Danmarks beskrivelse Den danske Atlas. Han siger her, at han til regeringen indsendte en i økonomisk journal (1758) trykt plan, hvilken og erfaring har vist at være den rigtigste til hedernes opbyggelse. Han havde forøvrigt allerede 1757 i Økonomiske Betragtninger om Århus Stift skrevet om hedesagen og der udtalt, at landets egne indbyggere næppe forstod at opdyrke heden, men at dertil måtte gøres prøve med et par familier fra det lyneborgske eller det brandenborgske. Han blev imidlertid ikke fulgt i dette forslag, så lidt som når han 1758 i Økonomisk Journal giver anvisning på at skaffe de til sagen fornødne penge ved en kollekt, der i København skulle ombæres fra hus til hus af rodemesterne, i Købstæderne overgives til magistraternes og på landet til provsternes og præsternes forsorg. Derved måtte de 20.000 rd., der efter hans mening behøvedes, kunne skaffes. Regeringen gik imidlertid helt andre veje, og dens udgifter bleve over 300.000 rd., et i datidens øjne kolossalt beløb.

Sagen var sat urigtigt i scene og kunne kun føre til et mådeligt resultat. Hedekolonisterne sled hårdt i det, og dette konstateredes bl.a. af den reformerte præst i Fredericia Jean Marc Dalgas, der også var de reformerte kolonisters præst. Da han i 1797 udgav et lille skrift om sin menighed, siger han også lidt om sine hedeboere og da bl.a., at de særlig led under en stadig mangel på vinterfoder til deres kreaturer. Ja han udbryder: Den, der kunne være så lykkelig at udfinde et middel til at skabe kunstige enge på heden, ville vise folkene der en stor velgerning og fortjente en offentlig belønning. Noget så-

dant kunne datiden dog ikke, det var først pastor Dalgas' sønnesøn, der blev hedens velgjører.

Samtidig med kolonisationen forsøgte en træplantning på heden, det blev dog kun ved et forsøg. Men da landet lidt efter lidt fik et ordnet skovbrug - 1763 var den bekendte J. G. von Langen bleven kaldt hertil - kom tanken om at få skov på hederne op igen, og det blev overdraget den tyskfødte dygtige forstmand G. W. Brüel, der dengang var forstinspektør på de hardenbergske godser, at berejse Jyllands heder. Den betænkning, han derefter afgav, lød anbefalende, og så blev han sat til som inspektør at forestå anlæget. 1788 blev den første kultur udført ved Stendalgård på Alheden i Frederiks Sogn, 1796 kom Ulvedals Plantage lidt vest for Stendalgård til og noget senere Kompedals Plantage mod syd, ligesom 1803 og 1804 Frederikshåbs og Palsgårds Plantager på Randbølhede. Der var interesse oppe om sagen, Videnskabernes Selskab fik en Thottske præmie at uddele for et prisskrift om den, og prisen blev tilkendt kongelig skovrider Cl. Edv. Wiinholdt, der i skriftet Forslag til Skovopelskning på de jydsk Heder (1802) vil, at sagen skal drives stort, staten skulle anlægge fire store plantninger, hver på 800 tdr. ld. (441 ha).

Noget sådant skete dog ikke. Der kom hårde tider over landet. Men derfor kvaltes interessen dog ikke helt, hvad f.eks. en kuriøs artikel i bladet Nye-Ste Skilderi af Kjøbenhavn i februar 1820 viser. Den er idel Forundring over, at forordningen af 1751 ikke havde bragt hederne en mængde nybyggere, men nu da tiderne var trange, måtte ikke få af de familier, der meldte sig til Fattigvæsenet, kunne etableres derovre. Hvad der behøvedes, udover hvad Fattigvæsenet selvfølgelig skulle yde, måtte kunne skaffes ved en særlig skat af en mark på alle landets tobaksrygere! Det er urimeligt og forunderligt, men artiklen fik dog sin betydning derved, at præsten i Hjerminde mellem Randers og Viborg Hans Bjerregård tog den til udgangspunkt for nogle betragtninger, som også kom frem i skilderiet. Han tror ikke ret på noget arbejde i hederne nu, tiderne var for besværlige. Det skulle være gjort i Kristian VII's lykkelige tider, dengang skulle al hedejord have været udskiftet, men det forsømte man. Og særlig på skovplantningen er hans syn langt fra lyst. Man havde væsentlig arbejdet med fyrren, hvad han på grund af dens nedløbende pælerod betragtede som en fejl. Nej, man måtte prøve sig frem og sondre, han havde ved at gå frem på denne måde haft stor glæde af den planteskole, han i 1814 havde anlagt på hedejorden ved sin præstegård.

Her er kritik oppe overfor statsplantagerne, og det var der også hos andre.

Pastor Lars From i Vorbasse, der ligger lidt syd for Randbøl, skriver omtrent samtidig i en indberetning til oldsagskommissionen: De kongelige nåletræs plantninger i omegnen, som på papiret have et herligt udseende, vise nok som på stedet, at alle kunster og alle bekostninger for at få træer til at gro er frugtesløse. Og Chr. Molbechs Jyllandsrejse i 1828 gav anledning til en stor polemik om statsplantagerne.

Molbech besøgte på denne rejse den brave pastor Bjerregård i Hjermland og blev stærkt optagen af ham og hans planteskole, fra hvilken der i 1827 var udleveret 53.000 frugt- og skovtræplanter, et tal, der i 1828 formentlig ville vokse til mellem 60 og 80.000. Og han siger: Hvis Jylland ihvert herred havde en Bjerregård, ville man let om hundrede år ikke alene kunne eje skove af millioner værdi, men også en med mange tusinde mennesker forøget folkemængde. I Hjermland havde Molbech erfaret, hvor let skovopelskning i Jylland kan blive, når den drives efter grundsætninger, som rigtig teori og lokal kundskab har fremledet. Man kan nemlig, føjer han til, ikke komme efter de uheldige og kostbare forsøg på Alheden, og herved sigter han til statsplantagerne, som han forøvrigt slet ikke kendte, slet ikke havde set. Men dette forargede Sten Blicher sig over, og fra sin præstegård i Spentrup skrev han da: Jeg så det første spadekast gøres, det første frø nedlægges på den sorte hede og det under manges tvivlende hovedrysten eller spottende latter. Jeg har set disse træer opvokse, og derfor især gjorde det mig ondt at se en dadel, som - engang vel at mærke - ikke var ugrundet, nu atter uden grund fornyes. Et var de første uheldige forsøg med fyrren, et andet de senere med gran-, birke- og lærketræer. Der opstod herved en ganske livlig polemik mellem Molbech og Blicher, og da den døde hen, kom der en endnu kraftigere mellem pastor Blicher og konsistorialråd Bjerregård, de to præster tog slet ikke blidt på hinanden.

Særlig i Kompedalsplantagen så Bjerregård kun stumper og strimler med gran samt - imellem og rundt om disse - store øde pladse, hvor det var umuligt at opdage, om der nogensinde havde været plantet eller ikke. Det var efter hans mening hedebakkerne, der skulle beplantes, og ikke, som man hidtil havde gjort, de flade heder. De hørte under ploven, og udgiften til skovplantning burde hellere anvendes til spredning af planteskoler, der kunne uddele frugttræer og andre træer, thi derved skabtes menneskeboliger omgivne af frugttræer, marker og vange. Det blev en lang og hidsig fægtning, i hvilken det har sin interesse at se, at Blicher forgæves søger at få skovrideren på Stendalgård Jens Bang til at udtale sig, hvad han mente, at denne så meget lettere

kunne, som han ikke havde været med til de oprindeligt begåede fejl; han var først kommen til Stendalgård i 1815 og havde således kun været med til at rette fortidens fejl. Men den dygtige mand mente, at han havde andet at gøre end at deltage i en hidsig polemik. Han passede sin forstlige dont uden hensyn til hvad træplantningens nidkjære ven, pastor Bjerregård, eller datidens store, meget skrivende landøkonom Carl Dalgas mente; den sidste ejede gården Aldebertsminde lidt syd for Vejle og var en søn af den ovennævnte Fredericia præst. Han var ganske af Bjerregårds mening, at det var hedebakkerne, skoven skulle stå på, og han så som denne mistrøstig på de flade heders skovplantninger, særlig da på Randbøl Plantagen; store skovanlæg på vesteregnet, mente han, ville ikke kunne lykkes.

Men Blicher var dog ikke den eneste, der forsvarede statsplantagerne. Det gjorde også en anden hedebo, justitsråd S. A. Fjelstrup til Sindinggård lidt nordvest for Herning. Han trådte i 1830 op med et helt lille skrift *Min Mening om Plantagerne på Alheden*, og han vejede i alle henseender godt op mod Bjerregård. Sad denne i Hjermland Præstegård lige fra 1798 til 1857 med sine plantningsinteresser og sin planteskole - han døde i januar 1860 i Randers næsten 94 år gammel - sad Fjelstrup på Sindinggård fra 1809 til 1859, da han døde lige 86 år gammel. Havde Bjerregård begyndt sin planteskole i 1814, havde Fjelstrup anlagt en lignende i 1817, og tilbød Bjerregård i 1837 byen Viborg de fornødne planter til beplantning af 10 tdr. ld. (5.51 ha) således at han endda ville bære en tiendedel af hvad beplantningsarbejdet kostede, så skænkede Fjelstrup i 1852 et hus med den fornødne jord i Sinding Sogn til en permanent planteskole, og så ivrig var han i det hele, at han - også i 1852, da han gik i sit 79de år - ikke veg tilbage for en rejse til Belgien for at se kulturerne i den derværende hede (Kampinen). Han var altid en forsøgets mand. Efter anlæget af sin planteskole kunne han oplyse, at ask, ahorn, hessel, hæg, balsam- og kanadiske popler helt var mislykkede, at pil, alm, bøg og hylde ikke var tjenlige, men at gran, birk og esp stod godt på tørt jordsmon, el på fugtigt. Det er forøvrigt betegnende for tidens plantningsstandpunkt, at Blichers plantningsforsøg helt mislykkedes. 1827 og 1828 havde han forgæves søgt hjælp til et sådant, først hos Landhusholdnings-Selskabet, dernæst hos staten, han fik afslag begge steder, men desuagtet gik han i gang med sin plantning. På den øde hede nord for Spentrup Præstegård indhegnede han 10 tdr. land, og i den rå, lyngsure jord plantede han rødgran, forøvrigt en gave til ham fra pastor Bjerregård, som han straks efter polemiserede så heftigt med. Kun på

et enkelt stykke, en muligvis græsbevokset holm, kom planterne kraftigt op.

Da Fjelstrup i 1809 var bleven ejer af Sindinggård, interesserede det ham at blive nærmere bekendt med de på Alheden liggende statsplantager, som den almindelige mening var aldeles ugunstig. Han så, at der i Ulvedals Plantagen kun var lave fyrretræer, der i åben stand kæmpede, til det sidste spor af liv var ude, at Kompedals Plantagen frembød et lignende syn, og at fyrretræerne i Stendalgårds Plantagen heller ikke stod godt, medens kun granerne og birkene i den lovede en fremtid. Den almindelige mening havde altså ret. Fjelstrup nøjedes imidlertid ikke med et enkelt besøg, han kom atter og atter igen, og efterhånden som årene gik, navnlig efter at Jens Bang var bleven den styrende, forandredes meget til det bedre. Fjelstrup lod efterhånden alle forudfattede tanker fare, og da han i 1830 udsendte sit nævnte lille skrift *Min Mening om Plantagerne på Alheden*, hævdede han, at de ikke kunne betragtes som mislykkede. Om den i 1825 påbegyndte Havredals Plantage udtalte han endda, at den var i god vækst.

Efter snart 50 års forløb gik det altså fremad med statsplantagerne, for hvilke Frederik VI havde ikke ringe interesse. Han besøgte gentagne gange Stendalgård, og resultatet blev, at der kom nye statsplantager til, således den nævnte Havredals Plantage (1825) på Alheden, Feldborg Plantage (1828) øst for Holstebro, Albæk Plantage (1834) tre mil syd for Nibe osv. Men livet på hederne var og blev dog langtfra lysteligt. Blicher taler på den tid om den mørke hede, som han nærmere beskrev således: Brokfuglen sad enlig på sin tue og gentog halve dage sine langtrukne, tungsindige fløjtetoner, Moselærken kvidrede svagt og sørgeligt fra porsbusken, ørkenens eneste træ, medens kun hyrdedrengen omgivet af nogle vantrevne får mindede om hedens menneskelige beboere, der havde hjemme i enligt liggende, mostækkede, gamle og lave gårde, der ikke oplivedes ved nogen have, thi det navn kunne ikke gives en lille kålgård, hvis tørvediger var kantede med tynde, forkrympede hyldebuske, og over hvilken en gammel røn krummede sig forpisket og bojet af de skarpe vestenvide. Pastor F. C. Carstens slår da også i sine stærkt interesserede Bemærkninger over Alheden og dens Kolonister (1839) kraftigt til lyd for, at der må gjøres noget retskaffent for disse sidste. Efter hans mening var alt i tilbagegang hos dem, hvorfor han bl.a. krævede, at tilsynet med kolonien burde føres ikke af amtsforvalteren i Viborg, men af en på stedet boende avlsforvalter, der selv skulle drive et hedebrug og det således, at det kunne tjene til efterfølgelse; trods den bedste vilje kunne en fjerntboende, af andre

ting optagen embedsmand ikke blive af betydning for kolonisterne. Herimod protesteredes der dog meget stærkt af den daværende viborgske amtsforvalter N. C. Morville, og der synes da heller ikke at være sket nogetsomhelst i sagen, men derfor må det dog siges, at der på sine steder var en voksende interesse for hedelandet.

Man var bleven opmærksom på vandkraften i hedernes vandløb, hvad der førte til, at slesvigeren N. Classon i 1837 anlagde Classonsborgs Klædefabrik i Skarrild Sogn ved Karstoft å, den skulle bl.a. forbedre de jyske uldbindingsartikler, og at Michael Drewsen i 1844 anlagde Silkeborg Papirfabrik ved Gudenåen. Betegnende er det også, at den aktieselskabsbevægelse, der udgik fra den i 1838 i København stiftede industriforening efter nogle års forløb nåede hederne. Den 20. februar 1845 konstitueredes ved Videbæk Mose i Vorgod Sogn mellem Ringkjøbing og Herning et aktieselskab til opdyrking af terrænet der. Foruden tre af stedets Bbønder indvalgte i bestyrelsen landvæsenskommissær Evald Tang til Nørre Vosborg, Pastor O. T. N. Krarup i Ulfborg, stænderdeputeret Ole Kirk og amtmanden over Ringkjøbing Amt, kammerherre greve A. S. Schulin, den sidste som formand. Og et lignende aktieselskab blev omtrent samtidig stiftet i Søby, Rind Sogn, syd for Herning. Muligvis har der endda været påtænkt flere, thi justitsråd Fjelstrup råder 1847 i Tidsskrift for Landøkonomi til forsigtighed i så henseende, og givet er det da også, at da nogle praktiske landmænd i Ringkjøbing Amt samme år udsendte en lille bog *Om Vesterjyllands Opdyrking* med en anbefalende foretale af amtmand Schulin, høres der intet om, at man skulle ty til aktieselskaber. Bogens anvisninger med tilføjede regnskaber tage sigte på de unge, der ville udvandre. Det burde de ikke, der var nok at få af uopdyrket billig hedejord.

Det er også et tegn, at den gamle, 77 årige konferensråd Chr. Rothe, den bekendte Rentekammer-Deputerede, der fra 1804 havde forestået matrikuleringsarbejdet og derfor kendte landet ud og ind, ønskede at give et bidrag til, at muligheden af hedernes opdyrking og befolkning må stå klart for kongens og hvermands øjne. Det var med dette som mål, at han i 1847 udsendte sit lille skrift, *Om de jyske Heder og deres Opdyrking*. Hvad der i så henseende behøvedes, var efter hans mening først en regulering af hedernes så højst upraktiske ejendomsforhold, der måtte en ny udskiftning eller rettere omskiftning til, og dernæst en regulering af hedernes vandløb. Staten måtte her træde til, de private magtede det ikke alene, men desuagtet så tiden forskellige private arbejder i hedesagen, navnlig efter at byen Viborg i så henseen-

de havde givet et initiativ.

Allerede i 1847 afhændede byen et stykke af sin hede til staten. Til den solgte den det såkaldte Viborg Krat (tidligere Bymændsris kaldet) i forbindelse med en hedestrækning, der i løbet af ti år skulle være helt beplantet. Men det var dog først i tiden fra 1852 til 1856, at Viborg gik til for alvor at udstykke sit betydelige hedeareal, ved hvilken lejlighed den til egen beplantning beholdt et areal, den nuværende Undallslund, hvis beplantning fuldendtes i 1866. Ved de nævnte salg kom der hedejord på mange hænder, og som en af de største købere skal her nævnes Joseph Owen & Sønner, det kemiske fabrik aktieselskab; der bl.a. fremstillede kunstig gødning. 1853 fik det skøde på i alt noget over 662 ha (1200 tdr. ld), herimellem på hele Møgelkjær med i og omliggende heder sydvest for byen, og Viborg Stifts-Tidende udtalte sin glæde over, at de øde og til unytte henliggende landstrækninger kom i hænderne på mænd med tilbørlig pengekraft; den nærliggende gård Liseborg blev indkøbt af aktieselskabet, for at det fra den ret med kraft kunne opdyrke og beplante hedestykket.

Der kom her nye navne til, uden at derfor de gamle gik bort. Pastor Carstens var således stadig ivrig for, at de dårlige forhold på heden kunne blive bedre. Efter i femten år at have været præst i Frederiks var han i 1845 bleven for flyttet til Borum vest for Århus, men hans hedeinteresser var ikke derfor blevne mindre. I juni 1850 skrev han i Berlingske Tidende en artikel, hvori han stærkt fremhævede, at næsten en tredjedel af Jylland stadig trælledede under lyngens voldsherredomme, og spurgte, om landet havde råd til at lade over to millioner tønder land ligge ubenyttede hen, kun overladte hedefårene og natmandsslægten. Efter hans mening var det nødvendigt, at der oprettedes et selskab til de danske heders hensigtsmæssige afbenyttelse til agerland, eng og træplantning, og han rettede en direkte opfordring til kammerherre oberst H. Chr. Riegels om her at træde til som den mand, der med ufortrøden iver og opofrelse har gjort heden til sit studium og dens hensigtsmæssige afbenyttelse til sit livs kæreste syssel.

Sandt er det nu også, at den nævnte afgående officer var i høj grad plantningsinteresseret. Fra Snoghøj Færgegård, som han købte 1839, havde han udviklet en omfattende virksomhed til fremme af træplantning og havedyrking. 1843 stiftede han et Haveselskab for Jylland, Fyn og Hertugdømmet Slesvig - han var en varm ven af danskheden i det nævnte hertugdømme - og med plantningssagen for øje rejste han derpå i udlandet; 1848 udsendte han bogen,

Til Træplantningens Fremme i Almindelighed, dog fornemmelig på Hede- og andre slette Jorder. Da Carstens skrev sin artikel, var kammerherren dog optagen af helt andre ting, 1848 var han bleven kommandant i Sønderborg og civilgouvernør på Als, men han svarede dog hurtigt på præstens opfordring. Så snart der blev fred, ville han gøre sit bedste i den ønskede retning, og det så meget hellere som han alt i 1848 havde tænkt på at få et sådant selskab dannet i tilslutning til det ovenfor nævnte haveselskab; dettes høje kongelige protektor havde billiget tanken og tillige haft den nåde at udnævne ham til bestyrer for de nyere hedekulturer i Jylland. Det var imidlertid dog ikke alle, der så med sympati på det således bebudede selskab. Den gamle konferensråd Rothe advarede i overensstemmelse med sin ovenfor nævnte bog imod at tro, at et privat selskab kunne løse opgaven, hvad der gjorde, at kammerherre Riegels tog til orde, også i Berlingske Tidende, og erklærede, at selskabet efter hans mening væsentlig skulle tjene til at vække opmærksomhed for sagen også hos staten, og så tilføjede han, at kongen nu havde entlediget ham som kommandant på Als og befalet ham at arbejde på en plan til hedesagens fremme. Hovedgården Hald ved Viborg, der i 1847 var købt af staten, var bleven ham underlagt, og på den tænkes der oprettet en læreanstalt i hedebrug.

De således antydede planer bleve dog slet ikke til virkelighed. Den tidligere begyndte klitbeplantning, der væsentlig var bleven opgivet i 1842, var vågnet stærkt op påny, og det blev da den, som officielt tog Riegels. Ved landmandsforsamlingen i København 1852 holdt han foredrag om denne sag. Året efter blev det overdraget ham at foretage forsøgsplantningen i klitterne, og efter vedtagelsen af sandflugtsloven af 1857 blev han officielt sat i spidsen for klitplantningen. Her fik han dog kun lov til at virke i kort tid. 1861 afgik han ved døden, og med ham gik en mand bort, hvis varme kærlighed til plantningssagen sikkert i ikke ringe grad havde gavnet den, skøndt hans i praksis udførte forsøg næppe alle vare heldige. Han holdt tanken om hederne beplantning vågen, og det gjorde på deres vis også de i 1845 begyndte landmandsforsamlinger. De første af dem havde en særlig forstafdeling, i hvilken forstetatsens mænd stod som indledere af de på programmet opførte spørgsmål. Her talte således 1845 i Randers, 1846 i Odense og 1847 i Århus overførster, kammerjunker N. J. von Jessen, kammerjunker Fr. von Wimpfen samt forstråderne M. S. Bjørnsen og C. C. Klüwer. Det vakte særlig opmærksomhed, da den sjette forsamling, der 1859 blev afholdt i Haderslev, behandlede spørgsmålet om den ved forordningen af 27. september 1805 indførte

fredskovsforpligtelse - i diskussionen deltog bl.a. godsejer F. Mourier-Petersen som kyndig skovven - men det vakte rent ud bevægelse, da forstkandidat Fr. Oldenburg støttet af godsejer J. B. S. Estrup til Skafføgård, 1861 i Horsens og 1863 i Odense gik stærkt imod denne forpligtelse og udviklede, hvorledes skovene her i landet lå aldeles forkert. Skovtvangen burde hæves, for at skovene kunne blive flyttede fra den gode jord, som de ikke kunne forrente, til den mindre gode. Han kaldte Danmarks skønne skove på den gode jord for en Don Ranudo, en forgældet stodder i en glimrende dragt.

Det kom til en hidsig kamp, der satte mange penne i bevægelse, men forordningen af 1805 blev ikke hævet, og det bedste, der vel kan siges om den ivrige polemik, er, at den stærkt henledte opmærksomheden på, at var der et sted, hvor der burde plantes skov, var det Jylland. Det er derfor ikke for underligt, at der endog tre forskellige steder opstod tanker om, at nu var tiden inde til virkelig at få oprettet et hedeselskab, og det til trods for at det daværende rigsråd, i alt fald tilsyneladende, havde stillet sig skarpt imod beplantningssagen. Da etatsråd C. E. Fenger som monarkiets finansminister havde forelagt et lovforslag om erhvervelse af hedestrækninger i Nørrejylland og Slesvig til opdyrkning af skov, blev det ganske forkastet. Det af Rigsrådet nedsatte udvalg delte sig, som dets betænkning af 15. marts 1862 viser, i et flertal og et mindretal. Flertallet (etatsråd M. Hagemann, lensgreve L. Holstein Holsteinborg og kammerjunker Th. Rosenørn-Teilmann) mente at kunne støtte lovforslaget, men mindretallet (lensgreve C. E. Frijs-Frijsenborg og gehejme konferensråd stiftamtmand I. J. Unsgård) var afgjort imod det, og følgen blev, at lovforslaget med 24 stemmer mod 17 nægtedes overgang fra anden til tredje behandling. Det bortfaldt altså, men det ville dog sikkert være helt urigtigt af den grund at betragte denne begivenhed som et slag mod beplantningssagen som sådan. Der var modstand oppe mod lovforslaget af flere grunde. Man var således imod, at det gjorde hederens opdyrkning til en fællessag i monarkiet - det var, sagde man, en kunstig fællessag - hvortil endnu kom spørgsmålet, om det var rigtigt at skabe nye domæner og det endda domæner, der næppe ville betale sig.

Nej, lovforslaget var sikkert på forhånd dødsdømt uden hensyn til hedeplantningssagen. Den led intet herved ligesom heller ikke ved de sørgelige begivenheder i 1864. De manede tværtimod til for alvor at tage sagen op, og det blev den så, endog som nævnt fra tre forskellige sider.

I foråret 1866 udsendte skovfogeden i Krathuset ved Viborg, plantør Vilhelm Riegels, et lille skrift: Hvorledes bør de jyske heder kultiveres, inden

de beplantes, og hvad bør der plantes i heden og klitterne?, og dette skrift ender med en Indbydelse til Aktietegning for danske Heders Skovkultivering. Vilhelm Riegels var en brodersøn af den tidligere nævnte, i 1861 afdøde kammerherre Riegels, som han ser op til som en begejstret plantningsven, under hvem han havde virket meget såvel ved beplantningen af det viborgske hede areal som ved plantning i klitterne, nu ville han og hans to brødre - de stå alle tre som underskrivere af indbydelsen - gerne gøre, hvad de kunne, til videre fremme af denne fædrelandets velfærdssag. Det hele gør dog et ret formløst indtryk. Indbydelsen skal, skøndt den har ligget færdig i endog tre år, kun betragtes som en foreløbig bekjendtgørelse til nærmere overvejelse. Den bestemmende generalforsamling skulle afholdes i Århus samtidig med den landmandsforsamling, som ville finde sted der i sommerens løb. Fastslået var det dog, at en aktie skulle være på 50 rd., og for at selv helt unge og uformuende folk kunne være med til ad denne vej at kunne spare sig en kapital til sine gamle dage, skulle beløbet kunne indbetales med kun én rigsdaler halvårligt. Det hele faldt virkningsløst til jorden.

Når brødrene Riegels have ønsket indbydelsen frem, er det muligvis, fordi de havde fået kundskab om det fra sidst i 1865 begyndte arbejde for det selskab, der senere fik navnet Det danske Hedeselskab, og det er sikkert også dette arbejde, der gjorde, at de Riegelske planer intet resultat bragte, hvori- mod det forholder sig helt modsat med de bestræbelser, der kunne henføres til kammerherre Sigismund Mylius til Rønninge-Søgård på Fyn. De kom først offentlig frem i 1867, men allerede for nogle år tilbage, hedder det, havde han næret planer, der gik ud på at få Jyllands heder omdannede til skove. De uheldige tidsforhold havde dog standset ham, men nu da konjunkturerne for landmændene vare heldige og Det danske Hedeselskab havde henvendt sig til ham med anmodning om at tage sagen op igen, trådte han sammen med høfjærgemester Th. de Thygeson til Damgård i december 1867 frem med en til at begynde med privat opfordring; den førte imidlertid i marts 1868 til en stor offentlig indbydelse, der gik ud på oprettelsen af et aktieselskab, som i større målestok skulle drive tilplantning af jyske hedearealer. Indbydelsen var underskrevet af ikke mindre end 37 mest større godsejere, og derimellem Hedeselskabets formand jærgemester F. Mourier-Petersen til Rugård. Aktieselskabet kom i Stand med en kapital på c. 48,000 rd., Stilde Egekrat i Lindknud Sogn, Ribe Amt, blev købt med et tilliggende hdestykke, og beplantningen blev begyndt. Men Selskabet for jyske Heders Beplantning, der en tid synes at have

villet konkurrere med Det danske Hedeselskab, fik kun en krank lykke. Det kom aldrig til at beskæftige sig med andre arealer end Stilde Krat, hvor endda dets arbejde fik et mindre heldigt resultat. 1886 vare dets midler opbrugte, selskabet opløstes, og nu trådte den omboende befolkning til, dannede et nyt aktieselskab Stilde Plantage, der under Hedeselskabets tilsyn og med kaptajn Dalgas som formand heldigt gennemførte opgaven.

Af de hedeselskaber, der efter de ulykkelige begivenheder i 1864 fra forskellig side påtænkes, var Det danske Hedeselskab det eneste, der ikke alene blev bestående, men hurtigt blev en endog ledende magt. Som vi nedenfor skulle se, stiftedes det den 28. marts 1866, og med dette selskab står navnet Enrico Dalgas i uløselig forbindelse. Hemmeligheden ved dets næsten vidunderlige fremgang ligger sikkert fremfor alt deri, at det forstod at vinde de stærke, sindige og seje hedeboere, der fra gammel tid vidste, hvad det ville sige at kæmpe med heden og på sin vis vinde over den. Et af Peder Syvs i det syttende århundrede indsamlede ordsprog lyder: Han gjør sig til som en Hedebo, der nys har tilsået. Men hedeboerne elskede deres hede, som den var, med den lange, af intet hindrede udsigt. Dalgas fortæller i Hedeselskabets Tidsskrift, hvorledes det engang gik, da selskabet havde købt en hedegård af en enke, hvis søn i stedet skaffede hende en køn lille ejendom i Vejledalen; der gik ikke to år, så sad hun igen på heden, hun kunne umuligt holde ud at være i den indelukkede dal. Også plantninger lukkede for det vide syn, og fortidens så ofte mislykkede plantningsforsøg havde desuden virket alt andet end tilskyndende. Hedeboerne stod på denne tid afgjort uvillige overfor enhver beplantning, hvad forstkandidat Ch. Lütken stærkt understreger 1865 i Tidsskrift for Landøkonomi i sin artikel, Om Skovdyrkning i det vestlige Jylland. Det var denne plantningsulyst, som det gjaldt om at overvinde, og som også blev overvunden af Det danske Hedeselskab.

FØRSTE TIDSRUM 1866-1894

SLÆGTEN OG MANDEN

Hvor handlede Frankrig uforstandigt, da det i 1685 ophævede det nantiske edikt. Det berøvede herved landets mange reformerte, de såkaldte Hugenotter, den religionsfrihed, som det nævnte edikt i næsten hundrede år havde sikret dem, og jog en stor mængde af Frankrigs bedste borgere ud over grænsen. Vel blev det under livsstraf forbudt dem at udvandre, men deres tro var dem dyrebarere end deres liv; de kunne umuligt blive. De måtte bort, hvad der blev til gavn for en række andre lande, ja selv for det fjerne Danmark, skøndt den danske gejstligheds snæversyn lagde de reformerte, der ønskede at bosætte sig her, alle optænkelige hindringer i vejen. Der kom dog, både straks og senere, forskellige reformerte slægter hertil.

Ad Cevennernes uvejsomme bjergstier flygtede Antoine Dalgas ved vintertid, i nød og fare med sin familie fra det sydlige Frankrig til Schweitz, til Lausanne, hvor han bosatte sig, og her fødtes i 1756 sønnesønnen Jean Marc Dalgas, der bragte slægten til Danmark. Hjemmet, han udgik fra, var ikke rigt, men ivrig i sin tro som faderen og farfaderen ønskede han at blive præst, hvad han også stred sig frem til gennem huslærerposter i Frankrig og Holland. Efter endt eksamen blev han præsteviet i Erlangen, og 1782 blev han præst for de reformerte i Fredericia. Han kom til denne by sammen med sin hustru Mariette f. Aldebert og blev her til sin død i 1811.

Han knyttede sig nær til sin menighed og vandt i det hele sit nye fædreland så kært, at han flere gange afslog fordelagtige tilbud om forflyttelse. Han har været en ivrig og trofast mand; han opdrog sine børn, fem sønner og fire døtre, i gudsfrygt, fædrelandskærlighed og attrå efter at blive nyttige samfundsmedlemmer. Den ældste søn Carl Dalgas (f. 1787) var den tidligere nævnte, velansete landøkonom på Aldebertsminde ved Vejle, en gård hvis navn gemmer en lille historie. Han fik den udlagt på skiftet efter faderen,

og den gang hed den Margretelund, men han kaldte den Aldebertsminde i taknemlighed mod en i England bosat morbroder, der havde skænket den til familien i Danmark, som han også på anden måde tog sig af. Carl Dalgas var i det hele en taknemmelig natur. Da han i 1860 som gammel mand skrev sin selvbiografi, tilegnede han den lille bog til sin elskede broder Christian Avgust Dalgas, dansk konsul i Livorno, Danmarks trofaste søn, sine søskendes velgører. Ved siden heraf var han videre en arbejdsom og energisk mand, men også en meget ivrig mand, hvis næsten sydlandske temperament kunne berejde ham mange vanskeligheder, således i de uendelige avisfejder, hans yderligt gående bondevenlige frisind udviklede ham i. I sin ovennævnte selvbiografi skriver han, 73 år gammel, at frihed var hans løsen, og at hans frisindethed ikke var kølnet men snarere tiltaget med årene. Fra bøndernes side blev han agtet og æret herfor, og fra nær og fjern samlede de i 1870 ved hans begravelse i et følge så stort, som ingensinde før var set i Højen Sogn.

Hans to lidt yngre brødre hed Jean Antoine Dalgas og Christian Avgust Dalgas. De fik deres uddannelse hos den ovenfor nævnte morbroder Aldebert, der var købmand i England, og bleve begge købmænd i Italien. Men hvor langt de end kom fra Danmark, holdt de fast ved dette land som deres fødeland. Christian Dalgas have vi ovenfor hørt blive kaldt Danmarks trofaste søn, og Jean Dalgas hentede i 1819 sin danske brud Johanne Stibolt fra København til Neapel, hvor det unge par grundede et hjem, der kom til at betyde så meget for alle danske, der den gang besøgte denne sydens skønne by, og da navnlig blev betydningsfuldt for digteren Hauch, der her fandt kærlig støtte i en hård trængselstid. I dette hjem blev videre to af søstrene forlovede, ja senere gifte fra, Christine Dalgas med lensbaron Henrik Stampe og Susette Dalgas med professor Joakim Frederik Schouw. Det lykkelige hjem i Neapel bestod imidlertid kun i elleve år. Uheldige spekulationer bragte Jean Dalgas' forretning til at vakle. Ved en vens, en tyskfødt købmand Mylius' hjælp fik han en ny forretning i gang i Venedig, men den ville heller ikke trives, og så fik han en stilling hos sin broder Christian i Livorno, hvor han dog allerede døde i 1835, kun lidt over 47 år. Hans enke tog derefter tilbage til Danmark, og med hende fulgte tre af hendes seks børn; to af dem, den 12 årige Ernesto og den treårige Carolina, bleve hos onkel Christian, og den 14 årige Carlo var allerede i Danmark hos sin onkel Schouw.

Da Rejsen i 1819 gik fra København til Neapel, en rejse, på hvilken Jean Dalgas' søster Susette fulgte med ægteparret, førte den nygifte Hanna Dalgas

en Rejse-Journal, der har følgende i flere retninger karakteristiske begyndelse: Den 6. juli tog vi fra København eftermiddag kl. 7 og ankom til Roskilde kl. 11, hvor vi vare så uheldige ej at kunne få natteleje og måtte nøjes med et dårligt gæstekammer uden senge, og hvor i [et] tilstødende kammer lå et lig, som gav os en meget ilde lugt, som var så meget mere skidt, da Susette var meget syg og vi andre ej heller vare vel. Torden, lynild og regn gjorde, at vi måtte opholde os her nogle timer, hvorfra vi fortsatte vor rejse til Ringsted; hvor vi udsov. Det er en alt andet end lystelig begyndelse, der nok kunne have sat et sind i bevægelse, men den unge kone beretter det hele ganske roligt, uden beklagelser, uden harme. Hun har sikkert været en behersket, stille natur. Længere henne i journalen, da de rejsende ere komne til svogeren Christian i Livorno, hedder det endnu: At jeg kunne meget godt lide Christian Dalgas, var en naturlig ting, da han lod til at være den af brødrene, som var mindst lidenskabelig eller vidste at være herre over dem [d. e. over sine lidenskabelige udbrud], og den godhed, som er dem alle egen, var også ham tildelt. Søsteren Christine fandt jeg som forhen, heftig, overgiven, munter og hjertelig god.

Om sin mands heftige sind taler hun ikke, og en begivenhed i Gribsvad Kro mellem Odense og Middelfart, der kunne vise det, går hun let hen over, hun beretter kun, at da værten her, var meget grov, var dyr og havde dårlig mad, gav [det] anledning til, at han fik prygl. Hun fortæller ikke, at det var hendes mand, der gav pryglene, men således var det. I hint jødeforfølgelses år havde værten sat en fordærvet skinke for Jean Dalgas og hans selskab og ment, at den var god nok for det; han antog Dalgas for en jøde; men så fik han at fornemme, at den formentlige jøde trods sit spinkle ydre var mand for at kunne tugte ham korporligt. Jean Dalgas, skriver Hauch, havde et ualmindeligt interessant udseende. Han var fint bygget, hans hår var kulsort, hans hudfarve meget mørk. Han var lille og så ikke stærk ud, og der var i hans sjæfulde ansigt et træk af melankolie, der måske hang sammen med en indre sygdom, hvoraf han led [det var en lever- eller galdestenslidelse], og som blev årsag til hans altfor tidlige død. Dog var han opvakt og fuld af liv, og man mærkede vel, at der flød fransk blod i hans årer, men dette forenede han med ægte nordisk troskab; jeg har heller ikke kendt mange, der ved siden af en udviklet praktisk virksomhed havde bevaret et så åbent øje for enhver åndelig stræben som han.

Det franske Blod var måske endda oprindeligt spansk blod, thi er det rigtigt, at navnet Dalgas kommer af det spanske ord *hidalgo*, tilhører slægten vel oprindeligt den spanske landadel. Men hvor det sydlandske blod end stamme-

de fra, er det kendeligt i slægten og da også i Jean Dalgas' og Hanna Stibolts børn, der imidlertid alle tillige i deres sind ere så usvigeligt danske. Den temperamentsfulde datter Susette kom tidligt i nært forhold til den grundtvigske familie, stod så i ti år (1844-54) som den forgudede forstanderinde for Dannekvindeskolen, blev derefter skolemanden professor Carl Mariboe's hustru, og efter hans død i 1860 kom hun i spidsen for enkedronning Caroline Amalies Asylskole; dronningen valgte hende selv. Susette Mariboe født Dalgas var absolut dansk, og nu hendes tre brødre med de italienske navne Carlo, Ernesto og Enrico. De vare alle med i treårskrigen, de to første som frivillige, deres livlige blod tillod dem ikke at sidde rolige, når fædrelandet kaldte, og den sidste, den yngste, havde valgt at gå den danske officersvej. De to frivillige tjente sig hurtigt op fra geledet og beseglede deres varme fædrelandskærlighed med deres død; de faldt begge.

Den begavede kunstner Carlo Dalgas var allerede i 1830 kommen til Danmark, han fulgte hertil med sin faster og dennes mand professor J. F. Schouw, han boede hos dem, til moderen i 1835 kom til København. Broderen Ernesto Dalgas, der i 1835 forblev i Livorno, kom derimod først i 1840 til Danmark, hvor han bestemte sig for at gå den polytekniske vej, og hvad endelig Enrico Dalgas angår, da fik også han, der syv år gammel var kommen med moderen til København, ligesom brødrne på sin vis krigen i 1848 at fornemme. Den ovennævnte tyske købmand Mylius i Milano forlangte nemlig, at hans gudsøn Enrico Mylius Dalgas skulle udtræde af den danske hær, og da han hverken ville eller kunne dette, strøg Mylius ham som arving i sit testamente. Og Mylius blev ikke stående herved, han inddrog også den understøttelse på 400 kr., han fra 1835 hvert år havde ydet Enricos moder, Noget, der følte hårdt, da hendes økonomiske forhold kun vare små.

Da Hanna Dalgas 1835 kom til København med en søn (Enrico) og to døtre (Susette og Damar), boede de alle en tid hos Schouws, hvor sønnen Carlo var tilhuse. Men snart efter grundede hun et eget, tarveligt hjem - til at begynde med i Vognmagergade - støttet af den altid trofaste svoger Christian i Livorno og i tretten år, som ovenfor nævnt, af den rige købmand Mylius i Milano. Hvad der ved siden af stor tarvelighed imidlertid væsentlig karakteriserede dette hjem var dets store flid og så et altid sprudlende liv; vi skulle nedenfor høre lidt nærmere herom.

Fra dette hjem begyndte Enrico sin skolegang. Den syvårige purk havde allerede i Livorno været i endog to skoler, først i en italiensk og så i en fransk,

men hans skolegang begyndte dog først egentlig i København. Her opnåedes en friplads for ham i Efterslægtsselskabets Skole, hvor han snart vandt rektoren, professor Friedenreich for sig. Han kom til at spise ved hans bord, var ofte med ham på hans mange køreture omkring på Sjælland, ligesom han af og til fik hans aflagte klæder til omsyning, men Enrico var også en flink dreng, der ofte bragte skolepræmier hjem og som regel hævdede pladsen som nummer 1 i sin klasse. Friedenreich, der var en mand med mange interesser, men en del lunefuld, til sine tider blid og venlig, til andre tider meget streng, syntes afgjort godt om Dalgas, som han spøgende kaldte il piccolo questo qui (d. e. den lille der), og i en censur skriver han en gang om ham: Han er lidt tung af nemme, men i besiddelse af en flid og energi, der søger sin lige.

Allerede som dreng udmærkede Dalgas sig altså ved den stærke vilje, han senere i livet så ofte viste og således allerede, da han efter at have forladt Efterslægte" for at blive officer måtte tage adgangsexamen ved den militære højskole. Han gjorde det i sommeren 1846, lige atten år gammel, end skøndt han den gang led stærkt af gastrisk feber. I flere nætter måtte han tage ind at kaste op på for om morgenen at køre i droske til eksamensstedet og om dagen leve af appelsiner. Jeg måtte holde ud, skriver han, thi vi havde ikke råd til at begynde forfra og spille et par år.

Han fik eksamen og tog derpå dagen efter til Stampes på Nysø. Her spurgte hans faster Christine ham, hvem den Dalgas - var, der efter Berlingske Tidende var bleven udnævnt til løjtnant udnævnelsen er af 1. august 1846 - og da han, der ikke tidligere havde omtalt sagen, så fortalte, at det var ham, tog hun, energisk og resolut som hun altid viste sig, ikke mindst som Thorvaldsens myndige beskytterinde, et guldur frem og forærede ham. Det gik ikke an, sagde hun, at en officer, der altid skulle være punktlig, ikke ejede et ur. Men hvor skulle han tidligere have fået et ur fra. Hans moder havde ikke haft råd til at give ham et; og det er i det hele et talende træk i henseende til de tarvelige forhold, han opvoksede under, at han aldrig havde kendt til lommepenge. Efter at have taget højskoleeksamen fik han første gang to mark til at gå i Tivoli for. Men var hans hjem således nærmest fattigt, var det desuagtet et livligt hjem med en endog ganske stor kreds af unge venner. Moderen, der ikke var den mindst glade herover, havde hele ulejligheden, men børnene, der hver for sig efter evne bidrog til den fælles kasse, havde tidligt taget kommandoen og således bl.a. sat igennem, at hjemmet om sommeren i alt fald en tid blev forlagt f.eks. til en Bortdegård i Smidstrup, hvor man levede i frejdig glæde.

Der blev gjort ture, sunget og ikke sjældent lavet et rentud syndigt spektakel. De mærkværdigste indretninger bleve opfundne, for at man kunne huse de besøgende gæster, til hvem der absolut ikke var plads og ofte heller ikke mad. Mere end én gang var et fad kartofler hele måltidet, som dog altid krydrede af den fornøjeligste stemning. Således var hjemmet, som Enrico Dalgas opvoksede i.

Kort før han i 1848 skulle tage oprykningseksamen ved den militære højskole, brød treårskrigen ud. Hele holdet, han hørte til, blev udkommanderet til rekrutskolen, han som artillerist. I vinteren 1848-49 blev der så etableret en slags oprykningseksamen, og efter at den var bestået, udkommanderedes Dalgas som lærer ved Artilleri-Underofficer-Skolen i København. Først i vinteren 1849-50 kom han til den aktive armè, til Batteriet Lumholtz på Als, men kun én gang kom dette batteri til skud nemlig ved Isted den 25. juli 1850; kort forud var han bleven karakteriseret premierlojtnant. Interessantest for ham var det imidlertid, at han lidt senere ved Hollingsted blev sat til at agere ingeniørofficer. Han forstod sig kun lidt derpå, men ved hjælp af nogle håndbøger og en kort instruktion af en ingeniørlojtnant lavede han både skanser og løbegrave, optog kort over stillinger osv., Alt til sine foresattes tilfredshed og sin egen glæde. Det var arbejder, han syntes om.

Efter krigen begyndte forelæsningerne på den militære højskole igen 1851. I 1853 bestod Dalgas skolens afgangsexamen som nr. 2, og straks efter blev han udnævnt til premierlojtnant ved ingeniørkorpset. Efter indgiven ansøgning blev han forsat fra artilleriet til ingeniørerne, men da han ikke før havde været ved dette våben, blev han samtidig beordret til at gennemgå en ingeniør-rekrut skole, og hu hændte det pudsige, at flere af de underofficerer, der nu som hans lærere kommanderede ham højre-om og venstre-om osv., havde lært deres exercits m.m. af ham i 1849, og at han som de andre rekruter hver dag eksamineredes i et pakningsreglement, han selv havde forfattet! Han tog imidlertid disse snurrige forhold med sit sædvanlige lyse humør. De hørte jo med til vejen, ad hvilken han skulle nå det ønskede mål. Men glad var han, da han den 13. maj 1854 beordredes til tjeneste under Ingeniørkorpsets Vejdirektion med bolig i Viborg, hvor han året efter endda kom til at overtage Viborg-Distriktet selvstændigt, og den 13. juni 1855 stod da hans bryllup. Den 2. januar 1852, en dag, han altid senere holdt højt i ære, havde han nemlig forlovet sig med den 19 årige Marie Købke, der var født i Fredericia og var datter af oberstlojtnant ved ingeniørerne N. Chr. Købke og Mette Marie Bruun.

Hans moder havde med åbne arme modtaget svigerdatteren, overvættens glad over, at hendes søn havde fået en så yndig brud, der glad sluttede sig til hjemmets muntre ungdomsliv, bl.a. ude i det dejlige Smidstrup.

Heller ikke i den gamle hedeby stod det unge par imidlertid uden venner. Her var en af den unge frues søstre gift med assessor i den derværende overret P. N. Buch, den senere justitiarius i højesteret, og hendes morbroder højesterets assessor Peter Daniel Bruun, den bekendte politiker, der havde været præsident i Viborg Stænderforsamling og sad som det nyskabte landstings stadige formand, var ejer af det tæt udenfor Viborg liggende Asmildkloster, der bestyredes af sønnen, hendes fætter Gottlieb Bruun, en ung mand, der just i samme år, den 20. april også var bleven ægtemand. Dalgas og hustru fik dog ikke Lov til at opholde sig længe i Viborg, allerede fra oktober flyttetid 1856 blev Holstebro Dalgas' garnisonssted.

Gode landeveje ere en forholdsvis ny ting i Danmark. Den første danske chaussee, således kaldes en stenvej belagt med harpet grus, begyndtes 1763, den skulle gå fra København til Fredensborg; 1770 påbegyndtes den næste, det var vejen til Korsør, osv., men 1836 eksisterede her dog ikke mere end 77 mil (580 km) chaussee i alt og deraf kun 5 i Jylland. Et under rentekammeret stående vejkorps havde væsentlig anlagt disse veje, men det var fra 1. januar 1834 blevet hævet, og samtidigt var hovedlandevejenes anlæg og vedligeholdelse bleven henlagt under ingeniørkorpset, dog således at den vedkommende amtmand var tilsynsførende, medens rentekammeret (senere indenrigsministeriet) fungerede som overbestyrelse. Under det således organiserede ingeniørkorps' vejdirektion var det, at premierlojtnant Dalgas fik tjeneste, og han har sikkert med liv og sjæl taget fat på det nye arbejde. Nu gjaldt det om at nivellere og kortlægge for på bedste måde at kunne bygge de pågældende veje med tilhørende stenkister, broer og brolagte landevejsgader gennem købstæderne. Og så var der en række i forbindelse hermed stående spørgsmål, der skulle afgjøres, om vejene skulle anlægges som sværere eller lettere chausseer, om hvorfra og hvorledes de fornødne materialer såsom sten, grus, ler, sand, tømmer m.m. skulle skaffes, om arbejdet skulle gives i entreprise med eller uden licitation osv. Det var teknik, det her drejede sig om, men ved siden heraf gjaldt det også om at kunne forhandle. Forud for ethvert arbejde skulle der forhandles på landet med amtsråd, landvæsenskommissioner og sognefogeder, i byerne med magistrat, politimester og byfoged; over de væsentlige af de herved foranledigede møder skulle der føres protokol til underskrift af den

vedkommende amtmand og den tjenstgørende ingeniørofficer. Endnu kom hertil de ofte vanskelige taksationer overfor højtstemte fordringer om erstatning for jord, der skulle afstås, eller for tab, der mentes lidt ved, at en vej f.eks. skilte sammenhørende marker ad osv.

Det viste sig hurtigt, at Dalgas helt slog til både som tekniker og som forhandler. Brav og ligetil, nøjsom og pålidelig gjorde han virkning ved sit praktiske blik og sit gode humør. Gerningen fyldte ham. Det interesserede ham at komme omkring og lære befolkningen at kende, men det var også i høj grad interessant at blive bekendt med forholdene i jorden. De mangfoldige vejudgravninger viste lærerige snit af jordskorpen i 10 à 20 fods dybde. Det var navnlig den store vej fra Randers over Viborg og Holstebro til Ringkjøbing, hvis anlæg han forestod, og han blev hurtig klar over, hvilken betydning den og veje overhovedet havde for Jylland. I Silkeborg kunne han høre om, hvilke trængsler Mikael Drewsen havde måttet gennemgå, da han i 1844 ved papirfabrikens anlæg der med kone og børn var draget ind i den ørken, egnen dengang var; endnu i 1850 var Århus landevej på Silkeborgs grund kun en étsporet hedevej. Og nu Herning. Da prokurator W. T. Valeur kom dertil i 1852, var der hverken købmænd eller håndværkere på stedet, posten sneglede sig kun én gang om ugen ad slette veje til Holstebro. Men med de nye veje kom der liv. For 1854 var der i Tapheden kun ét lille hus, men da der så kom vej over heden, opstod der hurtigt 50 gårde og huse.

Vejene betød noget, og vejteknik var derfor en vigtig ting, som Dalgas og hans højtskattede ven og svoger ingeniørkaptajn Emil Jensen aldrig kunne blive trætte af at diskutere. Jensen, der i 1853 havde ægtet Dalgas' søster Dagmar, var også vejofficer og havde distrikt i Odense. Det var imidlertid kun til 1859, at Dalgas stod i spidsen for nye vejanlæg. I det nævnte år blev han fra Holstebro forflyttet til Århus, og i Århus-Distriktet, der omfattede Jyllands østkyst indtil Viborg og Silkeborg, drejede det sig mest om vedligeholdelse af alt anlagte hovedlandeveje. I november 1863 blev han forøvrigt kaldt fra ethvert vejarbejde, han fik ordre til at melde sig ved hæren udenfor Dannevirke for der at overtage tredje ingeniør-kompagni.

Dalgas fik herved lejlighed til at se den sørgelige krig nærvæd. Han så, at Dannevirke slet ikke var i forsvarsstand, og han billigede derfor fuldt ud tilbagemotet den 5. februar, på hvilket han var heldig med at føre sit kompagni godt igennem til Als. Hans praktiske sans og gemytlige djærvhed hjalp ham. Han kom imidlertid ikke til at blive længe på Als. Han beordredes til over Fyn

at marchere til Jylland med sit kompagni og melde sig hos general Hegermann Lindencrone. Han kom herved til at deltage i kampen ved Vejle den 8. marts og blev derefter deltager i Hegermann-Lindencrones så meget omtalte tilbagemotet gennem Jylland til Mors. Det er blevet ilde omtalt, siger Dalgas, men ganske med urette; han er fuld af beundring over den dygtighed, hvorved det blev ledet. Han kom forøvrigt på det til at færdes i de egne, han så godt kendte fra sit vejarbejde. Han forskansede bl.a. Skive, der just i de dage bød en fortrinlig forsvarsstilling, idet Karup å var gået over sine bredder og dannede en stor oversvømmelse fuld af isflager; fra Sevel Præstegård indrettede han ved hjælp af sognefogederne, som han alle kendte, et efterretningsvæsen, der nåede til Daugbjerg og Pårup, og som en tredje krigsbedrift fra hans side skal endnu nævnes, at han ved overgangen til Mors konstruerede en transportabel bukkebro.

Han savnede i denne krigstid forøvrigt den herlige ånd fra 1848, men han så på den anden side godt, at just treårskrigen havde forvirret mange sind. Folk troede, at det lille Danmark havde sejret over hele Tyskland, medens sandheden jo var, at vi kun havde besejret insurgenterne. Af dette fejlagtige syn var det system avlet, der havde fremkaldt paradestillingen Dannevirke og endnu førte til andet fordærv i 1864, bl.a. til krigsministeriets helt igennem famlende ledelse. På denne ledelse lægger han skylden for krigens ulykke lige udfald, der fyldte ham med en så levende og dyb sorg, men hverken på hæren eller på generalerne. Når Hegermann-Lindencrone, der hellere end gerne ville have gjort fremstød, idelig måtte retirere, var det, siger han, fordi ministeriet stadig unddrog ham den nødvendige støtte.

Trods sit varme sind lærte Dalgas at se nøgternt. Han lærte således efter hånden at forstå, hvorfor den tyskfødt købmand Mylius i 1848 havde kunnet stryge den danske familie Dalgas i sit testamente og på sin gaveliste. Hvad han skriver herom, er så karakteristisk, at det her helt skal anføres; det viser på samme tid hans uendelige bravhed, der umuligt turde lade ham gøre nogen uret, og hans dybe medfølelse med det uskyldigt lidende fædreland. Han skriver: Dengang fandt vi alle, at millionærens opførsel var skammelig, nu føler jeg kun taknemlighed mod min faders gamle ven, fordi han i tretten år hjalp min moder, og nu indser jeg, at han, en brav tysker, der følte varmt for sin nation, ikke kunne handle anderledes, da hele Tyskland stod i den tro, at vi danske vare skammelige undertrykkere. Thi vort lille fredelige land har på den forunderligste måde i en langsommelig årrække stadig været genstand

for ilde omtale og mishandlinger af folkeslag og regeringer. Lige overfor alle disse i virkeligheden som oftest bevidste overgreb i stor stil bliver hin bagatel af den gamle Mylius, tilmed udført i god tro, kun et lille uskyldigt led i en lang kæde af uret, men den er en god illustration af stemningen mod os danske. Den retskafne Mylius troede, at han også burde slå til det lille Danmark ligesom alle andre, og jeg tvivler ikke om, at det har gjort ham ondt, at han ramte vor familie derved.

Hvad der var gjort imod ham og hans kunne glemmes og tilgives, men den lange kæde af uret, der var øvet mod vort lille fredelige land, kunne ikke glemmes. Landet var blevet så mærkeligt lille og afmægtigt. Og da så Dalgas en gang i marts 1865 var tilstede ved et foredrag, som en lærer fra Torrild holdt i Silkeborg om Sønderjyllands statsretlige Forbindelse med Moderlandet, brød det ligesom ud af ham. Han tog ordet og sagde, at nu måtte det gælde om at omsætte viljen og følelsen i handling, og han skal videre ved denne lejlighed have ytret, at hvad der var sat til udad, måtte søges erstattet indad. Det er den samme Tanke, der syv år efter kom frem i H. P. Holst's linier på en medalje fra den nordiske udstilling i København 1872, men som sikkert har sin oprindelse i Tyskland, da det sukkede under det napoleonske fremmed herredomme. Omskriften på medaljen fra 1872 lyder: For hvert et tab igen erstatning findes | Hvad udad tabes, det må indad vindes.

Dalgas' tanke havde sikkert allerede i nogen tid syslet med, hvad vi senere i samme år se ham i fuldt arbejde med, dannelsen af det selskab, der skulle få så stor betydning, idet det på en så væsentlig måde skulle hjælpe med til at vise, at Danmark ikke, som så mange troede, efter freden i Wien var at betragte som et dødsdomt land, der ikke kunne føre nogen selvstændig tilværelse. Det danske Hedeselskab forøgede lidt efter lidt det dyrkede areal i Danmark med et nok så stort fladeindhold, som det danske Sønderjylland udgjorde, og derfor står Dalgas' navn nu uløseligt sammen med navnene på de andre gode danske mænd, der efter nederlaget lærte Danmark påny at ranke sin ryg.

Den danske ånd i Slægten Dalgas voksede sig stor i Enrico Dalgas, der må nævnes som en af Danmarks bedste sønner.

SELSKABET BLIVER TIL

I året 1827 blev fuldmægtig ved matrikelkontoret i København Niels Morville udnævnt til amtsforvalter i Viborg og forvalter ved kolonierne på heden. Jyde som han var, fandt han sig godt tilrette i den jyske hedeby. Med sin talrige familie kom han snart til at residere i den smukke og solide patriciergård Mogensgade Nr. 8, som han i 1833 blev ejer af. Han har sikkert i det hele spillet en rolle i det viborgske liv, og at han ikke satte sin embedsvirksomhed lavt, kan ses af hans ganske skarpe polemik i 1840 mod pastor Carstens i Frederiks. Det er også et herhen hørende træk, at han var jæger og ofte færdedes i byens omegn med bøssen i hånden. På mange af sine jagtture havde han sin ældste søn Georg med, der herved tidligt selv blev jæger, men også - og det fik betydning - tidligt lærte at se efter andet i heden end dens vildt. Vi skulle høre herom nedenfor. Foreløbigt er her kun at berette, at Georg Morville, der havde set dagens lys i København den 14. maj 1817 og altså var ti år, da familien flyttede til Viborg, hurtigt følte sig som hjemme i de jyske forhold. Da han i 1835 var bleven student fra Byens Skole og derpå i 1841 havde taget juridisk examen, vendte han tilbage til Viborg, hvor han derefter satte bo for hele sit følgende liv. Han blev først fuldmægtig der hos overretsprokurator C. M. Jespersen, der stod med et navn fra sin virksomhed i såvel Viborg Stænderforsamling som den grundlovgivende rigsforsamling, derpå prøveprokurator (1850) og endelig i 1852 selv prokurator ved den viborgske overret.

Den høje kraftige mand dyrkede dog ikke alene juraen. Passioneret friluftsmenneske yndede han at færdes i naturen, og på hans alt i drengsårene begyndte jagtture i Viborgs omegn havde han lært at se på livet i heden, lært, at hedelandet havde noget at fortælle, blot man kunne forstå dets sprog, og det ønskede han at kunne. I sine studieår i København hørte han derfor ved siden af de juridiske forelæsninger også forelæsninger hos botanikeren J. F. Schouw,

geologen Forchhammer og naturhistorikeren Steenstrup. Og så så han efterhånden, ikke alene at heden i fordums dage havde båret skov ved skov, og at århundreders uforstandige vanrøgt helt havde lagt landet øde, men også, at hedelandet påny måtte kunne komme til at bære skov, en tanke, der mere og mere fyldte den i sin optræden som regel stille og noget afmålte mand.

Ved århundredets midte nåede de nye veje Viborg, og med dem vågnede der alvorlige bestræbelser i den for at bekæmpe heden, der formeligt omsluttede byen. Som tidligere nævnt solgte den med denne kamp for øje i 1847 en større hedelod sammen med det såkaldte Viborg Krat til staten, og da man i 1852 efter lange forhandlinger nåede til at få et reglement for salg af byens hedejord ministerielt approberet, var alt lagt til rette for sagens videre udvikling. Nu var øjeblikket der for Morville til at tage fat, og han gjorde det straks. Han ønskede at få hånd i hanke med den såkaldte Margretelund, et en lille halv mil nordvest for Viborg liggende stærkt medtaget egekrat, der ved tidens ugunst var sunket ned til kun at bestå af egepurrer. På sine jagtture havde han med harme set den stadige ødelæggelse her og givet sig selv det løfte, at blev han i Viborg og i det hele blev i stand dertil, ville han sørge for, at Margretelund blev til skov igen. Nu var det med Indenrigsministeriets tilslutning ordnet således, at byens betydelige hedearealer skulle sælges uden udbetaling, kun imod en årlig afgift, hvis fulde erlæggelse endda først skulle indtræde efter ti års forløb. Herefter fik han først fem viborgensere og derpå to endnu til sammen med ham at købe Margretelund med tilstødende hede til beplantning.

Arealet udgjorde c. 200 tdr. land (c. 110 ha.) og delt i ni parceller, hver på c. 22 tdr. land (c. 12 ha.), gik det ved skjøder af 30. december 1853 over til distriktslæge Balthasar Berg, overretsassessor L. N. Bregendahl, købmand S. Buchwaldt, overretsprokurator C. M. Jespersen, overretsprokurator G. Morville, kammerråd toldinspektør C. F. Walsøe og redaktør H. Wissing, hver for én parcel, og til kammerherre Riegels, som fik to parceller. Der blev ikke oprettet nogen interessentskabs-kontrakt, men blot mundtlig truffet den aftale, at tilkultivering skulle foretages under ét, at når nogen ville sælge sin lod, skulle de øvrige være forkøbsberettigede, og at Morville skulle forestå tilkultiveringen.

Efter at hegn var opført, påbegyndtes plantningen i efteråret 1853 vestfra. Til hegns- og læplantning benyttedes hvidel, der tegnede udmærket i nogle år, men derpå sygnede, hvorfor der imellem de tilbagestående elle blev indplan-

tet hvidgran og bjergfyr, hvis værd som lægivende og hårdføre vækster først nu var blevet erkendt. Selve plantningen med rødgran som hovedbestand rykkede derefter år for år frem imod øst; der plantedes dels i huller dels i kulegravede render, og der regnedes c. 3300 planter pr. td. land, rækkerne stod tre alen (1,88 m) fra hinanden, og i rækkerne stilledes planterne i en afstand af ca. 1½ alen. Når undtages, at c. 8000 skovfyr og nogle tusinde lærketræer i tiårs-alderen måtte omhugges som angrebne af en ondartet bladsvamp og erstattes med rødgran og bjergfyr, gik alt godt, og arbejdet, der var helt fuldført i 1867, tjente i høj grad Morville til ære. Han stod som den anerkendte rådgiver ved det meste af hvad der da blev sat i gang af beplantninger ved Viborg. Hedesagen havde i det hele mere og mere taget hans interesse, hvorfor det også er naturligt, at han lidt efter lidt blev den, der ejede de fleste parceller i Margretelund; han erhvervede både kammerherre Riegels', redaktør Wissings og købmand Buchwaldts lodder.

Således var forholdene, da premierløjtnant Dalgas i foråret 1854 kom til Viborg. Hos sin senere svoger overretsassessor Buch traf han Morville, og det synes, som om den 36 årige overretsprokurator og den 25 årige løjtnant hurtigt ligesom droges mod hinanden. De var begge ætlinge af fransk-reformerte. Slægten Dalgas var, som tidligere nævnt, kommen hertil i slutningen af det attende århundrede, men slægten Morville, der stammede fra egnen om Marseille, godt og vel hundrede år før. Her var ét berøringspunkt, og så var de begge livlige naturer. Om Dalgas have vi i så henseende hørt ovenfor, og hvad Morville angår, da var denne som oftest stille og tilbageholdende mand i besiddelse af et ikke ringe tørt lune, der til tider skulle lade ham affyre en hel salve af brandere og kåde vittigheder, og først i gang skulle han rent ud ødsle med dem, han vidste, at beholdningen var uudtømmelig. Så kom dernæst som det tredje og sikkert væsentligste berøringspunkt den hos dem begge rådende stærke kærlighed til naturen, og her blev Morville som den ældre og kundskabsrigeste, som den der endda stod i spidsen for et betydeligt plantningsanlæg, den førende. Ved ham blev Dalgas på fornøjelige vandringer i Viborgs omegn gjort bekendt med heden, med at den havde en fortid, og at den måtte kunne få en fremtid, ikke at tale om at han blev ansporet til at lægge sig efter geologi, botanik og kemi, hvad der passede godt med hans vejarbejde.

Ganske umærkeligt for dem begge blev grunden til det senere hedeselskab lagt her, og udviklingen blev ikke afbrudt, da Dalgas forflyttedes, først til Holstebro (1856) og derpå til Århus (1859). Der blev stadig spundet videre

på den begyndte tråd, én gang hver måned kom Dalgas i vejanliggende til Viborg. Men det var først krigen i 1864 og dens ulykkelige udgang, der gav tanken form. Det var først Sønderjyllands tab, der, som ovenfor nævnt, lod Dalgas se, at hvad der udad var tabt, skulle indad vindes. Det danske Sønderjylland opgjordes til c. 80[□] mil (4539 km²), og i Jylland lå c. 130[□] mil (7375 km²) uopdyrket jord. Her måtte kunne skaffes en art erstatning, samtidig med at det alvorlige arbejde, der her måtte gå forud, skulle hjælpe til i det danske folk at genrejse troen på, at det skulle bestå selvstændigt og endda udrette noget. Dalgas gik her i Spidsen, men derfor er Morville dog afgjort med som bevægelsens bærer. Ved Hedeselskabets 25 års jubilæum i 1891 skrev Dalgas i et brev til Morville: Det er Dem, som i årene 1854 til 1856 åbnede mine øjne for hedesagen og dens betydning ikke alene ved de fornøjelige ture, vi have gjort sammen, men også ved Deres egen plantningsvirksomhed. Og det er derfor i mine øjne Dem, som har givet den første solide impuls til vort så prægtige selskab.

Første gang Dalgas trådte offentlig frem som talsmand for hedesagen var i to artikler i Berlingske Tidende for den 15. og 16. november 1865, Om opdyrkningen af de jyske heder. Han betragter det som en skam, at så stort et areal lå hen i hede, og opfordrer til kraftigt at tage fat på den store og vanskelige opdyrkningsopgave. Det er de private kræfter, der skulle tage fat, men det må være regeringens sag først at foretage visse forberedende arbejder. Det offentlige bør således udskifte eller rettere omskifte det på gældende areal, bør udarbejde oversigter over de uopdyrkede hedestrækninger til fremlæggelse i de pågældende sogne, bør skaffe vand ved artesiske borer, bør lade alle større åløb nivellere, bør yde billig hjælp til gravning af overrislingskanaler, bør anlægge planteskoler, hvor planter i alt fald til en begyndelse skulle fås gratis, og bør lade udarbejde forslag og overslag til amtsvejenes udvidelse og fuldførelse. Til alt dette ville der i 20 år behøves c. 50.000 rd. årligt og i andre 20 år c. 25.000 rd. årligt, hvad staten sikkert måtte kunne overkomme.

Det var et alvorligt ment forslag, der her forelå, men der blev set overlegent på det. Dalgas fortæller, at man i København gjorde nar af det, uden at han dog nærmere oplyser, hvem det var, der gjorde nar, eller hvad det var, der blev gjort nar af. Det var dog vist således, at det betragtedes som noget rent utænkeligt, at staten skulle gå med til at yde så meget til et så tvivlsomt foretagende som hedernes opdyrkning. Kritikken virkede selvfølgelig ubehageligt, men det er interessant at se, at Dalgas kan sige, at han betragter det som en

stor lykke, at det gik således, thi - skriver han - det bragte mig på den idè, at vi burde henvende os til selve hedeboerne. Og nu læses i Silkeborg Avis for den 22. december 1865 en meddelelse, der begynder således: Efter indbydelse af dhrr. fabrikejer M. Drewsen og ingeniør kaptajn Dalgas afholdtes her forleden dag et engere møde af nogle få tilkaldte, hvoriblandt etatsråd Westenholz til Matrup, for at udarbejde et foreløbigt program for dannelsen af et selskab til de jyske heders opdyrkning. Og som vi senere skulle se, rådede Dalgas' nye syn ved dette møde, men hans samarbejde med Mikael Drewsen var begyndt tidligere. Allerede i november, altså vel samtidig med at Dalgas offentliggjorde sine artikler i Berlingske Tidende, må de have truffet aftale om udsendelse af et program til forskellige som opfordring til dem om at blive medindbydere til dannelsen af et hedeselskab. I den første halvdel af december foreligger der i anledning heraf brev på brev fra Drewsen til Dalgas.

Den 8. december skriver Drewsen: Foruden de herrer, jeg ifølge aftale med Dem tilstillede programmet, har jeg ligeledes tilstillet det til herr landvæsenstommisair forhenværende amtsrådsmedlem Bjørn og herr proprietair Kabell, begge heraf byen [d. e. Silkeborg], foranlediget ved at nævnte herrer ere kendte med hedeforholdene. Under 10. december hedder det: I anledning af anmodninger fra flere af de mænd, til hvem indbydelse i hedesagen er udgået, om at Viborg må blive den by, der bliver samlingsstedet, istedet for Århuus, der ikke som Viborg ligger i hedeegnen, vil jeg foreslå Dem, at vi, når den tid kommer, afholder mødet i Viborg. Under 11. december begynder et brev endelig således: Fra herr etatsråd Westenholz har jeg modtaget brev, hvorefter han på grund af sin nedbrudte helbredstilstand ikke kan deltage i dannelsen af vort selskab, hvor stor interesse han endog har for sagen. Programmet, hvis indhold nedenfor nærmere vil blive omtalt, er ganske sikkert udsendt den 1. december. I flere af de breve, Dalgas modtog i anledning af udsendelsen, hedder det udtrykkeligt, at de komme som svar på hans henvendelse af 1. december, således i brevene fra overførster kammerherre N. J. Jessen, jægermester G. Bruun til Asmildkloster og etatsråd A. E. M. Tang til Nørre Vosborg. De to første var villige til at være medindbydere, men den sidstes brev er et udførligt motiveret afslag; han havde haft stor interesse for hedens opdyrkning og til tider arbejdet ivrigt i denne sags tjeneste, han havde således bl.a. været med i to for hedesagen arbejdende aktieselskaber, der begge endte med pengetab, det sidste, skriver han, havde efterladt en gæld på endog 6.000 rd., som de 5 directurer, hvoraf jeg var den ene, måtte betale.

I elskværdige vendinger - han underskriver sig, Deres ærbødige og hengivne - frarådede han Dalgas at have noget med foretagendet at skaffe. Og det blev ikke ved dette ene afslag, men derfor kølnedes Dalgas' interesse ikke, og det var absolut ham, der bar sagen.

Drewsen støttede den med endog stor iver, men det var ikke ham, der var den arbejdende. Det var Dalgas, som skrev brev på brev også med anmodning til de vedkommende om at bringe andre i forslag, der formentlig ville interessere sig for dannelsen af et hedeselskab, og lidt efter lidt voksede herved den liste, han førte over de eventuelle indbydere. I det udsendte program stod der, at når indbydernes antal var nået op til 50, ville de blive sammenkaldte til et møde i Århus, for at selskabet skulle konstituere sig og vedtage love. Programmet gik forøvrigt ud på, at selskabet som et nationalt foretagende skulle virke ved at samle oplysninger om såvel hedens beskaffenhed som om betingelserne for dens opdyrkning og beplantning, ved på grundlag af disse oplysninger at komme nybyggerne til hjælp med råd og, hvis midlerne tillod det, ved at oprette planteskoler og selv udføre plantninger m.m., idet der endnu ved siden heraf lagdes endog væsentlig vægt på, at selskabet skulle formå regeringen til at udføre sådanne almindelige forberedende arbejder, der ville så at sige åbne heden for nybyggere, såsom artesiske brøndboringer, nivellements af de større vandløb, hvor de er tjenlige til at overvande hedestrækninger, anlæg af hedeveje m.m. Dette var i overensstemmelse med Dalgas' artikler i Berlingske Tidende, men efter den modtagelse, de havde fået, skulle han, som ovenfor antydte, nu ønske programmet forandret, og forandringen skete vist nok på det ovennævnte møde i Silkeborg.

Både Drewsen og Dalgas havde ønsket at få den i alle henseender højt ansete etatsråd Westenholz til Matrup med i sagen, hans ovenfor nævnte svar til Drewsen var derfor ikke glædeligt for dem, men Dalgas havde ikke ladet det være nok med, at Drewsen skrev til ham, han havde selv skrevet, og hans henvendelse forandrede situationen, han fik nemlig følgende, Matrup den 10. december daterede brev, som her helt skal aftrykkes: Ærede Hr. Captain, Allerede inden jeg modtog Deres venl. Brev, havde jeg givet Hr. Drewsen Afslag på at gå med som Indbyder i Hedesagen. Min Helbred forhindrer mig i at stille mig i Spidsen for noget som helst. Sagen interesserer mig imidlertid i den Grad, at jeg meget gjerne vil mødes med dem og de Herrer, De nævner, for at drøfte den med Dem. Jeg skal, om Gud vil, være i Silkeborg hvad Dag De behager at bestemme. Med megen Agtelse ærb. Regnar Westenholz. Herom har

Dalgas selvfølgelig straks underrettet Drewsen, og under 19. december skriver denne igen et længere brev til Dalgas, hvoraf det bl.a. fremgår, at sagens videre udvikling endnu kun stod i tågede omrids for dem begge. Drewsen skriver således et sted i brevet: Jeg deler ganske Deres anskuelse, at det ikke godt går an, at 2 ikke-landmænd stå som ene-indbydere. Jeg mener imidlertid, at vi nok kunne undertegne os, idet vi bemærke, at vi have confereret med en del personer, og da nævne disses navne. At underskrive som secretair [noget, Dalgas altså for sit vedkommende må have antydte] vil næppe være rigtigt, da selskabet jo ikke har konstitueret sig og endnu ikke kan betragtes som eksisterende. At underskrive de mænds navne, med hvem vi have confereret, går ej an, derimod er der intet til hinder for at udtale, at det er disse, med hvem vi have underhandlet om den udtalelse, vi udsende til publicum.

Så kom imidlertid det ovennævnte møde i Silkeborg den 20. december, og det bragte klarhed. Her enedes man om de grundtræk for et hedeselskabs oprettelse, som senere gik over i selskabets love, grundtræk, skriver Dalgas, der, både hvad form og indhold angår, mest skyldes Westenholz' klare forstand og praktiske blik. I mødet deltog foruden Westenholz, Drewsen og Dalgas endnu dennes to venner fra Viborg overretsprokurator Morville og landvæsenkommisær jægermester Bruun, Asmildkloster. Dalgas, der jo på denne tid boede i Århus, synes uden hensyn hertil stadig at have stået i forbindelse med disse to mænd, der selvfølgelig begge bl.a. havde modtaget programmet af 1. december, også til viderebesørgelse. For Bruuns vedkommende have vi hørt herom ovenfor, og hvad Morville angår, er et brev af 5. december i denne henseende oplysende, det lyder således: Kære captain Dalgas! Som medindbyder til Selskabet for Hedeopdyrkningens Fremme beder jeg Dem at indtegne O. R. assessor Købke. Til andre har jeg ikke henvendt mig, da jeg antog, at opfordringen helst måtte komme direkte fra Dem. G. Bruun og jeg havde igår en conference om; hvilke bønder vi bedst skulle anbefale; men valget er meget vanskeligt, vi kende flere flinke og dygtige bønder, men ingen, hvem det her pågældende anliggende specielt interesserer. Rigsrådsmedlem Chr. Jensen var vi begge enige om burde med, og det blev da aftalen, at Bruun skulle tilskrive ham. Vi ville nu nærmere eftertænke sagen og skulle da underrette Dem om resultatet. Jeg tror, at stemningen er god for foretagendet, og at særdeles mange, om end ikke mange bønder, straks ville tegne sig som medlemmer af foreningen, hvis formål også må interessere enhver ægte jyde. Venskabeligst Deres hengivne G. Morville.

Som ovenfor nævnt stod der herefter en meddelelse om mødet i Silkeborg Avis for den 22. december, men den kan på ingen måde betragtes som officiel. Et af det tidligere udsendte foreløbige programmer må være falden i redaktionens hænder, og det aftrykker den i forbindelse med meddelelsen om mødet. Men det program, Dalgas nu udsendte, var væsentlig forskelligt fra det; skønt der nu var betydeligt over 50 indbydere, vedblev han nemlig stadig at udsende opfordringer og hverve indbydere. Det nye program lød således:

Til dato have 78 mænd fra alle dele af landet tegnet sig som indbydere til dannelsen af et dansk hedeselskab, nemlig 11 lehnsbesiddere, 31 proprietærer og gårdmænd, 8 forstmænd, 8 teknikere, 8 fabrikanter og handlende og 12 videnskabsmænd.

I et møde i Silkeborg har jægermester Thygeson, etatsråd Westenholz, hr. M. Drewsen i Silkeborg, landvæsenscommissair Bruun til Asmild, overretsprocurator Morville og ingeniourcaptain Dalgas affattet et udkast til selskabets organisation. Det vil blive indbyderne tilstillet, såsnart der er confereret med indenrigsministeren, for at selskabet kan sikre sig hans medvirkning, og derefter ville indbyderne blive sammenkaldte til et møde, formodentlig i Århuus, for at selskabet kan constituere sig.

Det ovennævnte udkast går ud på, at selskabets formål, frugtbargørelsen af den jydsk hede, hovedsageligen vil være at fremme ved forberedende arbejder, altså ikke ligefrem eller i alt fald ikke for det første ved direkte opdyrknin-ger. Disse forberedende arbejder ville i al korthed komme til at bestå i:

1. at vække interesse for og fremme oplysning om heden og dens behandling.
2. at tilvejebringe en praktisk geographi over heden, navnlig over dens udstrækning og bonitet på de forskellige steder med oplysning om mergelens, tørvenes, vandårenes beliggenhed, righoldighed m.m.
3. at undersøge hedeålbønes vandingsevne for bestemt at kunne påvise, hvor overvanding kan finde sted i en større udstrækning.
4. at fjerne vanskelige udskiftningsforhold m.m., for så vidt de vanskeliggøre en let erhvervelse af hede.
5. at påskynde tilvejebringelsen af gode kommunikationsmidler.
6. at fremme plantninger i heden dels ved anlæg af planteskoler, gratis uddeling af planter og dernæst på andre måder.
7. Selskabet håber på regeringens understøttelse og ønsker at samvirke med landboforeningerne.

Det er interessant at se, hvor betoningen af den forventede statshjælp her er trængt langt tilbage, og at selvstændig plantningsvirksomhed næsten helt er skudt ud, selskabet skal væsentlig kun forberede og rådgive. Så er det desuden ejendommeligt, at programmet nævner hofjægermester Th. Thygeson til Damgård som deltager i mødet, hvad han absolut ikke var; han havde imidlertid vist nok været indbudt, og da han var folkevalgt medlem af rigsrådets landsting, blev det overdraget ham at konferere med indenrigsministeren i Grev Frijs' helt nye ministerium, godsejer Estrup, der dog muligvis alt var underrettet. I alt fald skriver kammerherre H. H. de Lichtenberg i et brev af 10. december til Dalgas, at han ikke alene ganske og aldeles tiltræder hans program og i alle henseender vil stå ham bi som forstkundig mand, men også at han alt har tilskrevet minister Estrup derom. For øvrigt blev det vist nok Dalgas selv, der væsentlig forhandlede med Estrup, skønt Drewsen her holdt igen og mente, at der ikke ville komme noget ud deraf. Dalgas har nemlig i den anledning været i København i de sidste dage af januar 1866, og han har da ganske sikkert samtidig hilst på grosserer D. B. Adler. Den 29. december 1865 havde Drewsen, hvad han straks tilskrev Dalgas, nemlig fra den nævnte energiske og varmhjertede mand modtaget et brev, hvori han udtalte sin glæde over det påbegyndte foretagende, anmodede om at blive optagen mellem indbyderne, og tilbød at deltage i de foreløbige udgifter, ligesom han tillige efter evne ville bidrage til opnåelsen af et heldigt resultat.

Dalgas arbejdede i denne tid ivrigt; han ville ikke blot til København, men han ville, hjemkommen derfra, gerne have et møde i Viborg, der bl.a. skulle tage bestemmelse om, når mødet i Århus skulle finde sted. Men denne tanke måtte han opgive. Drewsen skriver under 12. januar, at til at tage den bestemmelse behøvedes intet møde, tiden for Århus-mødet skulle fastsættes af ham og Dalgas i forening, og under 20. januar tilskriver Bruun ham fra Asmild-kloster et længere brev herom. Det begynder således: Kjære Dalgas, Tak for Deres to Breve, hvoraf jeg rigtignok med Forundring seer, at De har tænkt på at afholde et Møde i Viborg angående Hedesagen med andre Mænd end de, der vare samlede i Silkeborg, og jeg iler derfor forinden Deres Afrejse til Kjøbenhavn med at meddele Dem, at både Morville og jeg finde, at dette ikke går an. Skulle der være et møde i Viborg, måtte det efter deres mening bestå af de samme, som var samlede i Silkeborg; de skulle da høre, hvad ministeren havde sagt, og gøre de forandringer i det i Silkeborg vedtagne udkast, som ministerens svar muligvis nødvendiggjorde.

I de talrige breve, Dalgas fik i anledning af de udsendte opfordringer, kom der mange forskellige meninger frem. Her skal nævnes nogle enkelte af dem. Konsul Alfred Hage skriver under 3. december til ham, at han gerne ville være medindbyder, når nr. 2 af Deres program går ud, d.v.s. det punkt i det første program, der omhandlede, hvad selskabet skulle formå staten til. Men skønt dette punkt jo senere væsentlig blev ændret, blev Alfred Hage dog ikke indbyder, han ville nemlig desuden have det ordnet således, at de i programmet nævnte 50 indbydere hver skulle tegne sig for 1.000 rd. og ikke nyde udbytte, før det beløb, der søges ved aktietegning, har fået rente. Men således var det jo slet ikke meningen. Selskabet skulle være et nationalt foretagende, bl.a. ved at få sine midler gennem talrige små bidrag fra befolkningen. Tanken om et aktieselskab kommer forøvrigt også frem i et brev fra pastor Jørgen Henrichsen i Gjedsted pr. Hobro. Han savner i programmet indbydelse til et aktieselskab, der hurtigt skulle indkøbe nogle hensigtsmæssige hedestrækninger og inddele dem i passende større lodder med mindre huuslodder ved. Og med hensyn til forholdet til staten havde Alfred Hage også meningsfæller, således gehejmekonferensråd greve A. G. Moltke-Hvitfeldt til Glorup, der ønskede, at man aldeles ikke ville søge regeringens understøttelse, så talrigt som selskabet forhåbentlig bliver og med de midler, det da vil råde over, håber jeg, at det vil kunne undgå enhver pengeunderstøttelse, og landvæsenskommissær Jacob Boserup til Stubbergård ved Holstebro mener til at begynde med, at han ikke kan tiltræde selskabet, da jeg formener, at regeringen aldeles ikke skal have dermed at gøre; og jeg mener heller ikke, at opdyrkningen bør ske ved nybyggere men kun i forbindelse med allerede dyrket jord. Både han, greve Moltke-Hvitfeldt og pastor Henrichsen kom dog med mellem indbyderne.

Der har sikkert været yderligere korrespondance mellem Dalgas og dem, og Dalgas sejrede her. Men når Dalgas, som ovenfor nævnt, ønskede et møde i Viborg, er det måske ham, der er bleven påvirket af de ikke få, der udtalte et ønske om, at det oprindeligt til Århus bestemte møde måtte blive afholdt et sted i den egentlige hedeegn. Det af ham ønskede møde i Viborg blev dog ikke til noget, men de fem fra Silkeborg, muligvis sammen med et par andre, have sikkert et eller andet sted haft et møde, der bl.a. holdt på Århus som det egentlige mødested. Mødet her blev i februar 1866 indkaldt ved en trykt meddelelse, der lød således:

TIL

INDBYDERNE FOR DET DANSKE HEDESELSKAB!

Vi tillade os herved at anmode dhrr. indbydere om at give møde i Århuus på Larsens Hotel den 28. marts kl. 11 formiddag, for at Hedeselskabet kan konstituere sig og dets love blive vedtagne.

En fortegnelse over indbyderne og et udkast til ovennævnte love følger hermed til behagelig afbenyttelse.

I februar 1866.

Bjørn G. Bruun E. Dalgas M. Drewsen Klüver
Morville Thygeson Regnar Westenholz

Det er ejendommeligt her mellem underskriverne at se to nye navne, men at de er komne med, skyldes ganske sikkert Drewsen; proprietær landvæsenskommissær Bjørn boede i Silkeborg, og jægermester C. C. Klüver var skovri-der i Silkeborg Distriktet og boede på Marienlund ved Silkeborg, skøndt det dog også kan tænkes, at den sidstnævnte, der - som vi nedenfor skulle se - blev en af indlederne på Århus-mødet, er kommen med på foranledning af Dalgas. Der foreligger et brev af 25. februar 1866 fra jægermesteren til Dalgas, hvori det bl.a. hedder: Med hensyn til at jeg ved mødet skulle indlede forhandlingen om hedernes beplantning, da ønsker jeg dog i ethvert fald at erfare, hvorledes De har tænkt Dem, at indledningen fra min side skulle finde sted. Jeg ønsker mig navnlig i korthed angivet, hvilke punkter der skulle fremhæves og hvorledes de i almindelighed og specielt skulle behandles. Herpå har han sikkert fået fornødent oplysende svar.

Det er, som det heraf fremgår, Dalgas, der betragtes som den ledende, men han har dog sikkert stadig været i forbindelse med sine nærmest stående venner, således som i spørgsmålet om uddelingen af et skrift ved mødet. Det drejer sig om overførster N. J. Jessens lille bog: Om hedeskovdyrkningen i Jylland, dens hidtil værende kår og nuværende stilling og trang. En meddelelse til indbyderne og stifterne af det vordende danske selskab til fremme af hedernes opdyrkning. Den gamle kammerherre, der straks var ivrig for tanken om oprettelsen af et hedeselskab, og som både foreslog og skaffede ikke så få indbydere, sendte i januar Dalgas manuskriptet til bogen, idet han gik ud fra, at det skulle blive trykt på mødets bekostning. Jeg forestillede mig, skriver han i et senere brev, at velyndere af sagen havde forlods tilskudt midler. Nu ser jeg,

at det er hr. kapitajnens egen kasse, De ved hiin af mig misforståede yttring sigtede til, og så besluttede han selv at lade skriftet trykke som manuskript. Om denne sag havde Dalgas skrevet til Viborg og sikkert med en udtalelse om, at han ikke fandt bogen betydelig nok. I et brev af 14. februar fra G. Bruun (Asmildkloster) hedder det: Hermed sender jeg Dem kammerherre Jessens piece, som jeg dog ikke, når undtages sproget, synes er så forskrækkelig, som De mener; det forekommer mig endog, at der er flere interessante oplysninger deri. Den gamle kammerherre med sit efter hans breve at dømme meget sirlige og noget snørklede væsen kom dog ikke selv til mødet i Århus, som han havde interesseret sig så stærkt for; han synes at have været svagelig på denne tid, og allerede den 1. juni s. å. afgik han næsten 69 år gammel ved døden.

Der er imidlertid andre småskrifter end det her nævnte, der kunne betragtes som hørende til den bevægelse, som fremkaldtes ved arbejdet for det danske Hedeselskabs oprettelse, nemlig et af Morville og to af Dalgas; alle tre væsensforskellige fra kammerherrens. Medens dette går ud fra følgende sætning: Til fuldstændig at vide, hvad der bør gøres, hører at vide, hvad der ikke bør gøres, og helt igennem er en lille Vildfarelsernes Historie i hedeplantningssagen, altså mere negativt end positivt, ere de andre energisk positive. Morvilles skrift, Om Træplantningen i Hederne, hvis fortale er dateret januar 1866, drager særlig det spørgsmål frem, hvilket terræn i hederne man helst skal vælge til beplantning, et emne, han belyser grundigt og godt. Dalgas går i sit første skrift, En Oversigt over Hederne i Jylland, videre i samme retning, og i sit andet skrift, Engvanding i de jyske Heder, - de ere forøvrigt begge fra marts 1866 - viser han engvandingens store betydning. Emnerne i dem ere således meget forskellige, men i dem begge er der agitatorisk kraft. I det første oplyser Dalgas i store træk det i agronomisk og geognostisk henseende karakteristiske ved de forskellige dele af den jyske halvø; han viser, at af Jyllands 130[□] mil hede høre 70[□] mil til den gode hede, han peger på, at en stor mængde stednavne og en række da endnu levende krat godtgør, at meget af heden tidligere havde været skovklædt, ja han meddeler, at gamle mænd endnu skulle fortælle om glade majdage i skove, hvor der nu kun var alenhøje purrer. Hvad der så nyligt ved tidernes uforstand var forsvundet, måtte kunne bringes tilveje igen. Og nu med hensyn til engvandingen. På de c. 70[□] mil Hede, der lå mellem Karup å, Holstebro å, Vesterhavet og Kongeåen, fandtes en masse store og små åløb med en samlet længde af mindst 3 à 400 mil, med en vandførende masse af mindst 3.000 kubikfod i seskundet om sommeren

og mindst 10.000 kubikfod om vinteren og med tilstrækkeligt fald til at kunne stemmes hyppigt op. Her var ualmindeligt gunstige forhold og med dem al sandsynlighed for, at der med disse åers vand skulle overvandes mere end 30.000 tdr. land, som atter ville kunne af give en sund basis for et femdobbel så stort agerbrug på mere end 15[□] mil agerland. Havde man råd til, at lade denne store vandrigdom gå ubenyttet hen?

Dalgas har sikkert imødeset mødet i Århus med glad fortrøstning. Indbydernes antal var vokset til 130, spredte over hele landet, 1 fra Thisted Amt, 2 fra Hjørring Amt, 12 fra Ålborg Amt, 16 fra Randers Amt, 20 fra Viborg Amt, 17 fra Ringkjøbing Amt, 15 fra Skanderborg Amt, 15 fra Ribe Amt, 10 fra Århus Amt, 5 fra Vejle Amt og 17 fra det øvrige Danmark udenfor Jylland; en af de sidste, grosserer D. B. Adler havde endda tilsagt særlig virksom hjælp, og så havde Dalgas på sin Københavnsrejse for at tale med indenrigsminister Estrup fået en interessant oplysning af direktøren for indenrigsministeriets andet departement etatsråd Nutzhorn. Om han er kommen til at tale med Estrup og om dennes udtalelser til ham, er intet oplyst, men af departementsdirektøren erfarede han, at det Classenske Fideikommis havde stillet 10.000 rd. til indenrigsministeriets disposition til fremme af engvanding i Skjern å bassinet. Så kom mødet, som ovenfor nævnt, d. 28. marts 1866 kl. 11 på Hotel Royal i Århus med c. 40 af indbydernes som deltagere, fabrikejer M. Drewsen åbnede mødet og valgtes til dirigent, medens Århus adjunkten Edv. Erslev valgtes til sekretær. Derpå forelagdes lovene, der faldt i to afdelinger, selskabets formål og organisationen. Hovedformålet var at fremme frugtbarøgørelsen af den jyske halvø. Dette sagdes i § 1, medens § 2 tilføjede, at dette formål fortrinsvis skulle søges opnået, a. ved at befordre engvanding i større stil, b. ved at fremme plantning og c. ved at søge udvirket, at vejene i heden bleve forøgede og forbedrede. Disse tre punkter, til hvilke der var knyttet korte forklarende udviklinger, vedtoges alle uforandrede, efter at Dalgas havde talt for a og c og jægermester Klüver for b, idet Dalgas i forbindelse med punkt a endnu fik vedtaget en resolution om, at generalstabens opmålinger i Jylland burde fremmes med så stor hurtighed, at de skulle være endte inden ti år. §§ 3 og 4 bleve derpå forelagte af jægermester Bruun til Asmildkloster, de gik ud på, at selskabet skulle udbrede oplysning om forholdene i heden samt stræbe efter at få fornøden hjælp fra regeringen. Begge paragrafer vedtoges, og man gik derpå til lovenes andet afsnit organisationen, hvis hovedbestemmelser var, at kontingentet skulle være 2 rd. årligt eller 50 rd. en gang for alle,

at indbyderne skulle vælge et af 20 medlemmer bestående repræsentantskab, der supplerede sig selv, at repræsentantskabet skulle vælge en bestyrelse på tre medlemmer, at bestyrelsen skulle sammenkalde repræsentantskabet til et årligt møde, i hvilket den skulle aflægge regnskab for det forløbne år og forelægge en virksomhedsplan for det kommende år, samt endelig at bestyrelsen skulle sammenkalde selskabets medlemmer til en generalforsamling.

Alt, hvad der således forelagdes, vedtoges så godt som uden nogen diskussion. Der blev i det hele kun stillet tre ændringsforslag, af hvilke det ene endda var væsentlig formelt. Det andet, der stilledes af hofjægmester Chr. Lüttichau til Tjele, var for så vidt betydningsfuldt nok, som det gik ud på, at tyve medlemmer skulle fordre en generalforsamling indkaldt. Men i virkeligheden kom denne bestemmelse ikke til at spille nogen rolle. I de godt og vel 40 år, de her omhandlede love stod ved magt, kom den ikke en eneste gang til anvendelse. Myndigheden var og blev, som rigtigt var, hos den lille bestyrelse, hvis tilbliven mødet endda fremskyndede, idet det tredje ændringsforslag, som stilledes af Mikael Drewsen og selvfølgelig blev vedtaget ligesom de to andre, gik ud på, at bestyrelsen første gang skulle vælges ikke af repræsentantskabet, men af indbyderne, d.v.s. med det samme, og ved det derpå stedfindende valg faldt stemmerne således: Kaptajn Dalgas fik 36 stemmer, Mikael Drewsen 27, overretsprokurator Morville 16, Hofjægmester Lüttichau 13 og jægmester F. Mourier-Petersen til Rugård 10. Da dhrr. Drewsen og Lüttichau imidlertid afslog at modtage det på dem faldne valg, Lüttichau med særligt hensyn til at Mourier-Petersen burde vælges, kom bestyrelsen til at bestå af dhrr. Dalgas, Morville og Mourier-Petersen.

Man gik derefter til repræsentantvalgene, hvis resultat blev som følger (det i parentes satte tal angiver det stemmeantal, den pågældende blev valgt med): 1. Kammerråd J. Chr. Hjorth til Tustrup ved Ålborg (26), 2. Vejinspektør A. Meyer, Kalø (24), 3. Jægmester landvæsenskommissær G. Bruun til Asmildkloster ved Viborg (22), 4. Hofjægmester Th. Thygeson til Damgård ved Fredericia (21), 5. Proprietær landvæsenskommissær Jacob Boserup til Stubbergård ved Skive (19), 6. Oberstløjtnant landinspektør A. C. Myhre, Ålborg (18), 7. Skovrider F. Bang, Gjøddinggård ved Vejle (17), 8. Rigsrådsmedlem Christen Jensen, Østerbording ved Silkeborg (17), 9. Gårdejer J. Jensen, Neder Uhre ved Karup (17), 10. Stiftamtmand H. C. Nielsen, Ribe (16), 11. Gårdejer A. Simonsen, Ravnholt ved Kolding (16), 12. Kaptajn toldinspektør F. J. d'Origny, Holstebro (14), 13. Prokurator W. T. Valeur, Herning (14), 14.

Forpagter Blocher, Skjødebjerg ved Vejle (13), 15. Justitsråd kst. inspektør ved redningsvæsenet C. B. Claudi, Lemvig (13), 16. Engvandinginspektør W. Feddersen, Karup (13), 17. Proprietær R. J. Kirketerp, Gunderslevkloster ved Skive (13), 18. Jægmester skovrider C. C. Klüver, Marienlund ved Silkeborg (13), 19. Proprietær landvæsenskommissær Niels Frandsen, medl. af Folketinget, Breininggård ved Ringkjøbing (12), 20. Hofjægmester Chr. Lüttichau til Tjele ved Viborg (12).

Det var en begivenhed, der her var fuldbyrdet, men det blev ikke straks opfattet således. Århus Stiftstidende har dagen efter kun en kort notits om det stedfundne møde, og Berlingske Tidende for den 31. marts siger ikke meget mere, kun i Fædrelandet for den 2. maj bliver sagen omtalt med varme. Der var endnu ingen almindelig forståelse af det skete, hvad der ejendommeligt nok også mærkedes på den 10de danske landmandsforsamling, der i dagene fra den 25. til den 29. juni 1866 afholdtes i Århus, og som her må nævnes, da selskabets start må udstrækkes til dets første repræsentantmøde, der just af hensyn til landmandsforsamlingen fandt sted den 28. juni i Århus. Den 9de landmandsforsamling i Odense 1863 havde forøvrigt bestemt, at den 10de forsamling skulle have fundet sted i Sønderborg, men da begivenhederne i 1864 umuliggjorde dette, var Århus bleven valgt.

Her ville det nydannede selskab selvfølgelig gerne præsentere sig, og under det fælles program: I betragtning af de fordele, der i klimatisk og statsøkonomisk henseende ville være forbundne med en beplantning og engvanding i større målestok af de jyske heder, tages under overvejelse, ved hvilke midler disse formål rettest kunne opnås, talte da først Dalgas om hedernes beskaffenhed og engvanding og derpå Mourier-Petersen om hedernes beplantning. Mourier-Petersen var i selskabets tremandsbestyrelse bleven valgt til formand og Dalgas til den praktisk ledende. I den efter foredragene fulgte diskussion blev der imidlertid på forskellig måde holdt igen overfor selskabet både af den gamle overlærer ved den Classenske Agerbrugsskole på Næsgård Lacopidan og den unge assistent ved Landbohøjskolen løjtnant J. C. la Cour, og resultatet blev, hvad forpagter J. Helms i Ugeskrift for Landmænd i høj grad beklager, at en fremlagt liste for indtegning af medlemmer i det nye selskab kun fik meget ringe tilslutning.

Den unge dygtige la Cour var nylig kommen hjem fra en med offentlig understøttelse foretagen stor landøkonomisk studierejse i udlandet. I en fra Brüssel til Tidsskrift for Landøkonomi hjemsendt artikel om Landbruget i

Kampen (Campinen) havde han bl.a. med stor kraft udtalt sig imod, at man skulle tro, at der ved overvanding med fattigt flodvand skulle kunne frembringes grønne enge. Herimod havde Dalgas med Jyllands hedeåer for øje taget til orde i sit nævnte lille skrift, Engvanding i de jyske Heder, og nu trådte disse modsatte anskuelser frem igen ved landmandsforsamlingen, for la Cours vedkommende på baggrund af et ganske omfattende og med alvor gennemført arbejde. Han havde umiddelbart forinden afsluttet og til Laridhusholdnings-selskabet indgivet en udførlig beretning, Om Hedernes Benyttelse, der bæres af den betragtning, at Danmarks agerbrng endnu ikke havde nået en sådan intensitet, at det skulle være rigtigt at drage noget af kraften og kapitalen ud på uopdyrkede, magre jorder, aldeles bortset fra den dermed forbundne risiko for de pågjældende nybyggere. Særlig i henseende til engvanding savnede han velbegrundede erfaringer. Kun beplantning med skov var efter hans mening en heldig anvendelse af hedejordene; overfor en sådan skulle statsunderstøttelse tilrådes, men væsentlig dog kun til undersøgelse af alt gjorte erfaringer og til foretagelse af nye forsøg.

Herefter er det aldeles naturligt, at la Cour holdt fast ved sine tidligere fremsatte tvivl om brugbarheden af hedeåernes vand til engvanding, han ville først se heldige analyser, og så stillede han sig desuden kritisk overfor Dalgas' tal til oplysning om de vandmasser, de jyske åer indeholdt, og de arealer, som ved dem skulle frugtbargjøres, ligesom han med henvisning til videnskabens formentlig sidste resultater på dette område tog afstand fra at nære for store forventninger i henseende til skovenes setydning for klimaet, for stigende temperatur, voksende regnmængde osv. Disse indvendinger bragte imidlertid på ingen måde Dalgas til tavshed, han svarede ikke uden virkning, og karakteristisk er det, at han fandt lejlighed til at sige: Jeg har den største respekt for videnskaben, men det kan ikke hjælpe at analysere alene; man må også ud i marken. Marken var hans domæne. Og at der ville komme udbytte af hans arbejde i den, sås allerede på Hedeselskabets første repræsentantmøde, der blev afholdt den 28. juni kl. 4 i Århus Katedralskole. Her blev det først meddelt, at en af de nyvalgte repræsentanter alt var af gået ved døden, nemlig proprietær Kirketerp. I hans sted blev baron Jørgen Rosenkrantz til Færgegård ved Thisted så valgt, og da det gjordes gældende, at det ville være ønskeligt, om også proprietær H. H. C. Lautrup til Estrup ved Brørup var repræsentant, valgte man også ham, skønt man derved blev 21 repræsentanter, èn flere end lovene påbød. Hedeselskabet er herefter et af gjort praktisk, ikke noget bureaukra-

tisk eller doktrinært anlagt selskab. Derpå blev jægermester Gottlieb Bruun til Asmildkloster valgt til repræsentantskabets formand og vejinspektør A. Meyer til selskabets revisor, begge valg var enstemmige, hvorpå bestyrelsens formand Mourier-Petersen gav oplysning om, hvad der var udrettet siden det konstituerende møde i marts. Bestyrelsen havde sendt opfordring til landets samtlige kommunalbestyrelser, sogneforstanderskaber og bladredaktioner om at ville modtage indmeldelse af medlemmer og indkræve deres kontingent; den havde andraget indenrigsministeriet om at ville yde et tilskud til udarbejdelsen af matrikelkort for 38 hedesogne; adressen til krigsministeriet om fremskyndelsen af generalstabens opmålinger havde den sendt samtlige jyske sogneforstanderskaber til underskrift; den var trådt i forhandling med det Classenske Fideikommis, og endelig underhandlede den med byen Holstebro, med forskellige beboere i Århus, Herning, Ringkjøbing og Hjortsballe ligesom med nogle gårdejere om begyndende plantninger, selskabet ville udarbejde planerne til dem, føre tilsynet med dem og enkelte steder levere frø; den havde anlagt tre planteskoler ved henholdsvis Herning, Egeris og Kollund. Dalgas gav derpå særlig oplysning om engvandingssagen. Bestyrelsen havde samlet foretaget en udflugt til, de vigtigste hedeegne, men Dalgas havde desuden sammen med forskellige lokale vandkyndige undersøgt fem mil af Karup å mellem Bording Mølle og Hagebro, på hvilken strækning der ved 15 opstemninger skulle overvandes 4 à 5.000 tdr. ld. (2.200 à 2.758 ha). Sluttelig oplyste endnu Mourier-Petersen, at skønt man ikke for tiden skulle opgive noget bestemt medlemsantal, skunne det dog allerede ses, at medlemskontingentet ville blive mindst 2.000 rd.; denne sum ville man altså kunne regne med i det kommende år og så desuden med den hjælp, man sikkert ventede at få fra det Classenske Fideikommis.

Efter nogen diskussion endte mødet med, at jægermester Klüver samt repræsentantskabets formand varmt takkede bestyrelsen, der, skønt selskabet kun var tre måneder gammelt, havde bragt hedesagen et godt stykke frem. Og det var sandt. Hedeselskabet gjorde under sin virksomme bestyrelse mærkeligt hurtige og store fremskridt, således som det bl.a. kan ses af forordet til professor A. S. Ørstedes skrift, Et Indlæg i Hedesagen (1869). Han begynder det således: I nøje forbindelse med den ved begivenhederne i 1864 fremkaldte vækkelse af det nationale åndsliv står en bedre anvendelse af landets erhvervskilder og den hele materielle udvikling. Hertil knytter sig også det opsving, som hedesagen i de senere år har taget, og som navnlig skyldes

Hedeselskabets virksomhed. Idet han derpå viser, hvorledes hedens naturforhold ere blevne omhyggeligt undersøgte, og hvilke resultater dette har bragt, udtaler han bl.a. endnu, at særlig hedernes beplantning, er et foretagende af så stor og almen betydning, at ingen, der tror at kunne yde den mindste skjærv til dens fremme, bør holde sig tilbage. En sådan udtalelse allerede i 1869 af en kyndig forsker er afgjort en triumf for Hedeselskabet.

DE TRE

Så var Hedeselskabet altså ikke alene stiftet, men i gang, og det endda i god gang, hvad til en vis grad synes at have undret endog Dalgas selv, i alt fald, da han senere ser tilbage på, hvad der den gang skete. Han siger: Ingen stor sag har fra formens side været slettere forberedt. Det kan da også let vises, at det f.eks. ikke var efter nogen bestemt plan, at opfordringerne til at være medindbyder udsendtes, ligesom vi jo ovenfor have set, at det i dem fra først indeholdte program ikke blev holdt uforandret. Hele apparatet, der benyttedes, var såre enkelt; der lagdes ikke for med omfattende beregninger, der kunne virke overbevisende, og man stod uden nogensomhelst forbindelse med auoriteter, der kunne hjælpe og støtte. Det er bogstaveligt sandt, ord for ord, når Dalgas i anden forbindelse længe efter skriver: Hverken Morville eller jeg tænkte den gang eller nogensinde senere på vore egne personer; vi havde kun idealet for øje og stod ikke i nogensomhelst forbindelse med politikere eller statsmænd, som kunne have ledet vore fjed. Til bevægelsens ære var det udelukkende nationale impulser, der bar den, hvad der forøvrigt - ejendommeligt nok - således som vi nedenfor skulle se, i en vis forstand blev foreholdt den på en bebrejdende måde.

Men ligegyldigt hvad der i så henseende blev sagt og kunne siges, sikkert er det, at bevægelsen kom til verden under en lykkelig stjerne. At Morville med et forholdsvis stort antal stemmer valgtes til medlem af bestyrelsen ved siden af Dalgas, var kun naturligt efter det navn, hans virksomhed for plantningerne omkring Viborg havde skaffet ham. Men at jægermester Mourier-Petersen - som godt var - blev den tredje, synes nærmest at have været en tilfældighed. Den måde, stemmerne faldt på, viser det. Der havde ikke været den mindste forbindelse mellem ham og Dalgas, de to så hinanden første gang ved selskabets konstituerende møde. Men som det hurtigt kom til venskab mellem dem, blev

samarbejdet i bestyrelsen i det hele så fortrinligt, at Dalgas 25 år efter kan skrive, at det ville være vanskeligt at påvise nok et Exempel på en 25 årig samarbejden i en så kompliceret, delikat og vanskelig sag som Hedeselskabets, uden at der nogensilde er opstået nogen egentlig dissens imellem os tre, og uden at nogen af os nogensinde er bleven træt eller ked af samarbejdet. Ja han fortsætter: Det må siges at være en guds lykke, at jeg fik disse to mænd til medarbejdere, og jeg nærer ingen tvivl om, at de have samme følelse ligeoverfor mig.

Ejendommeligt nok nedstammede de alle tre fra fransk-reformerte slægter. Dalgas og Morville på fædrene side, således som vi ovenfor have set det, Mourier-Petersen på mødrene. Hans fader generalkrigskommissær Chr. Pe-

F. Mourier-Petersen.

tersen til Engelsholm havde 1824 ægtet Anna Marie Mourier, der var sønndatter af den i Schweiz fødte Jean Ferdinand Mourier, der 1721 blev kaldet til præst ved den fransk-reformerte menighed i København. Og det må siges, at godsejersønnen Ferdinand Mourier-Petersen passede fortrinligt ind i ensemblet. Var han ikke personlig kendt af Dalgas, var han dog en i vide kredse kendt mand. Efter at have været frivillig med i krigen havde han i 1849 taget juridisk examen, og da han derpå besluttede at blive landmand, stod han fra 1857 som den ansete ejer af Rugård ved Grenå med sæde i både amtsråd, landvæsenkommission, skoledirektion og sogneråd,

ligesom han var en opmærksom deltager i såvel landmandsforsamlingernes som det kgl. danske landhusholdningsselskabs diskussioner og så endelig fra 1861 medlem af folketinget, valgt dertil i Ebeltoft.

Som folketingsmand faldt han forøvrigt i juni 1866, altså straks efter at Hedeselskabet var blevet stiftet. Tidens Grundlovs-kamp satte stærke bølger. Han faldt som talsmand for den reviderede Grundlov. Men endnu samme efterår blev han indvalgt i Landstinget (Randers), og stillingen som landstings mand bevarede han hele sit følgende liv, uden at han dog nogensinde trådte frem i forgrunden. Han hørte til de stille magter, hvis virksomhed mere sporedes i udvalgene end i salen, hans karakterfasthed, praktiske sans og retsindighed, er der blevet sagt, sikrede ham almindelig tillid. Han var en af det konservative partis faste støtter.

Det er betegnende for ham, at en tale, han holdt, da han i marts 1864 blev genvalgt til Folketinget, og i hvilken han stærkt manede til enighed og standhaftighed, først blev trykt efter opfordring, og at der i det hele kun foreligger såre lidt trykt fra hans hånd, udenfor Rigsdags tidenden sikkert kun det foredrag, han holdt på Landmandsforsamlingen i Århus 1866 om det nystiftede Hedeselskab og så en skovbrugsberetning i Tidsskrift for Landøkonomi 1874. Ved siden af en del andre meddelere for andre dele af landet behandler han Østjylland og kommer her ganske naturligt til at nævne, at han selv havde hedekulturer, som han altid indledede med en meget grundig jordbearbejdning. Intet under da, at Dalgas og Morville straks valgte ham til formand i Hedeselskabets bestyrelse, han var, manden med indflydelse og den øvede forretningsmand.

Det er så sikkert som noget, at jægermester Mourier-Petersen var på sin plads her, og det samme må da også siges om overretsprokurator Morville. Han gav bestyrelsen betydning ved sin store kærlighed til al hedeplantning, som han endda med held havde udøvet praktisk i ikke ringe udstrækning til gavn for hedernes særlige by, Viborg, i hvilken han sad som en højt anset borger. Efter sine forældres død - faderen døde 1856, moderen 1857 - var den gamle patriciergård i Mogensgade bleven hans, og i den opretholdt han alle de gode morvilleske traditioner. Af særlig betydning er det imidlertid at se, at da posten som justitssekretær ved overretten i Viborg 1876 blev ledig, søgte og fik han den. Han har da altså været en natur, der mere følte sig hendragen til et stille, regelmæssigt kontorarbejde end til den væsentlig urolige sagførervirksomhed, som han dog havde udøvet i 26 år. Der synes at have været noget tilbageholdende over ham, hvad der også viste sig i hans kun beskedne forfattervirksomhed. Hans gode lille bog fra januar 1866, Om Træplantning i Hederne, blev ikke den første i en række, men den eneste. Ved siden af den har han kun skrevet nogle mindre artikler i Tidsskrift for Landøkonomi for 1869 og 1870 under overskriften, Meddelelser fra det danske Hedeselskab, d. e. nogle småstykker om hvor man skal plante i heden, om tørken i 1868 samt om oldenborrenes og granlusenes angreb på

G. Morville.

plantagernes nåletræer, ligesom i Hedeselskabets Tidsskrift 1882 et stykke om frosttåge og 1894 et stykke om Margretelunds Plantage.

Skulle et af bestyrelsens medlemmer være den praktisk ledende, den administrerende, er det herefter naturligt, at det blev Dalgas. At antage en udenforstående, der skulle betales, havde man ikke råd til. Man engagerede en skriver for 12 rd. om måneden, men videre turde man ikke strække sig, og Dalgas skriver, at han gerne påtog sig arbejdet, han havde jo været den egentlige monitor, men han tilføjer rigtig nok, at han ikke anede den udstrækning, dette arbejde forholdsvis hurtigt skulle få. Alt meget forståeligt, men derfor kan det spørgsmål dog på ingen måde holdes nede: hvorledes er det muligt, at Dalgas kunne

E. Dalgas.

vedblive i denne ledende stilling? hvorledes kunne han have råd dertil? Bestyrelsens arbejde var efter lovene ulønnet, og en ingeniørficers løn ikke stor.

Da han i 1852 som premierløjtnant kom til Jylland, var hans gage 630 rd.; da han i 1856 blev kaptajn, voksede den til 1126 rd., og da han i 1864 kom på ældste kaptajns-gage, kunne han regne med 1776 rd., men han havde jo alt giftet sig i 1855 og stod med en voksende familie. Da Hedeselskabet stiftedes, var der i hans ægteskab født seks børn, hvoraf de fire levede. Det er da givet, at familien måtte leve i stor nøjsomhed, og så kom hertil, at ingeniør-vejvæsenets hele stilling på denne

tid var usikker. I oktober 1864 havde Indenrigsministeriet nedsat en kommission til overvejelse af en mulig forandret ordning af vejvæsenet. I henhold til dens betænkning af maj 1865 var der i december s. å. forelagt et lovforslag, hvis færdigbehandling dog var bleven hindret ved rigsdagens opløsning, men under 21. juni 1867 udkom den pågældende lov, der fra 1. april 1868 henlagde de tidligere såkaldte hovedlandevejes anlæg og vedligeholdelse til amterne. Det eneste, der blev tilbage for ingeniørerne, var et tilsyn, der skulle føres af en overvejinspektør med en assistent, og nu ordnedes det således, at den tidligere vejinspektør under Ingeniørkorpset Oberst H. T. Wenck blev overvejinspektør, medens assistentposten blev tilbudt Dalgas, som modtog den. Skønt jeg ikke syntes om assistenttitelen, skriver han, passede den nye bestilling mig

fortræffelig, thi hedesagen havde begyndt at give mig meget at bestille, og min nye virksomhed gav mig kun lidt at bestille, og da jeg i pekuniær henseende ikke led noget tab, tog jeg med tak imod tilbudet.

Dalgas beholdt sin stilling og sin gage som kaptajn ved Ingeniørerne, men stilledes til Indenrigsministeriets disposition ved vejkontrollen i Jylland. Hermed kunne han og Hedeselskabet være vel tjent, men i længden ikke Ingeniørkorpset, der ingen tjeneste fik for gagen, og i 1872 ønskede da Krigsministeriet, at Dalgas skulle vende tilbage til Ingeniørkorpset, hvad der fuldstændigt ville bryde hans virksomhed i Hedeselskabet. Men nu var dette allerede blevet en betydende faktor. Dets repræsentantskab indgav et af en række jyske amtsråd varmt anbefalet andragende om, at han måtte blive sat istand til fremdeles at kunne arbejde i Hedeselskabets tjeneste, og den 13. januar 1873 foreslog indenrigsminister Fonnesbech i en skrivelse til Folketingets finansudvalg, at sagen ordnedes således, at Dalgas indtil videre trådte udenfor numer i Ingeniørkorpset, og at hans gage, 1800 rd. årligt, optoges på Indenrigsministeriets budget. I overensstemmelse hermed stillede ministeren forslag om, at den på finanslovsforslaget opførte post: Til fremme af engvandings- og afvandingsanlæg i Jylland 3000 rd. skulle lyde: Til fremme af det danske Hedeselskabs virksomhed 4800 rd.

Overfor dette forslag nærrede finansudvalget stærke tvivl, men disse blev overvundne. Det hedder i dets betænkning: Man har imidlertid troet at burde give efter for de indtrængene forestillinger, der er fremsatte angående den skadelige indflydelse, det ville have på Hedeselskabets virksomhed, hvis dette f.t. skulle undrages den værdifulde bistand, kaptajn Dalgas har ydet det. Skønt forslaget, som C. Berg sagde, stred imod alle principer, gik det med hans billigelse enstemmigt igjennem, og Hedeselskabet opnåede herved ikke alene, at Dalgas bevaredes som medlem af dets ulønnede bestyrelse, men også, at selskabet fik plads på finansloven. Tidligere havde det fra Indenrigsministeriet modtaget større eller mindre dele af de beløb, finanslovene bevilgede dette ministerium til skovplantnings fremme i Vestjylland, til fremme af engvandingsanlæg i hedeegnene osv., men på finansloven for 1873-74 findes for første gang den post, der senere stadig kommer igen: Til fremme af det danske Hedeselskabs virksomhed.

Det således truffne arrangement vedblev dog ikke uforandret, og skønt forandringen først indtrådte 1881, vil den dog rigtigst kunne omtales her. Den kom derved, at den udenfor numer stående kaptajn Dalgas efter at være fyldt

52 år under 2. august 1880 fik sin afsked som oberstløjtnant med en årlig pension på 2243 kr. 25 øre. I den anledning androg han Indenrigsministeriet om, at der, for at han stadig ganske kunne ofre sig for hedesagen, måtte blive bevilget ham et årligt honorar på 1356 kr. 75 øre, d.e. Forskellen mellem hans hidtidige lønning og den ham nu tillagte pension. Herpå gik ministeriet ind, og beløbet blev første gang bevilget på finansloven for 1881-82.

Herved blev Dalgas sat i stand til stadig at kunne udføre sit mægtige arbejde som Hedeselskabets ledende mand uden at oppebære nogen løn fra selskabet. Efter dets love fik han som de tre andre bestyrelsesmedlemmer sine i selskabets tjeneste hafte udgifter erstattede, men intet herudover, og navnlig i begyndelsen måtte han egentlig gjøre alt selv. Den engagerede skriver var kun skriver, men også han havde fuldt op at gøre. Medens de udgående breves antal i 1867 var 635, steg de i 1868 til 1193, skriverens løn blev i 1869 forhøjet fra 12 til 25 rd. månedligt. 1870-71 var selskabets hovedkontor forsøgsvis henlagt til Viborg med cand. jur. Olaf Rye som regnskabsfører og kasserer; det kom imidlertid hurtigt tilbage til Århus, hvor en endelig ordning blev nået i 1872, da den oprindelige skriver blev afløst af den mand, Fr. Iversen, der nu i en lang årrække blev selskabets sekretær og kasserer. Da Dalgas i 1868 blev ejer af en grund i Århus, på hvilken han ved sin svigermoders hjælp byggede den senere så bekendte Villa Montana, blev selskabets kontor ovenpå i den, og hvor billigt dette kontorlokale var selskabet, kan ses af de årlige regnskaber. Med lys og brændsel kostede det i 1873 69 rd. og året efter, da lokalet væsentlig udvidedes, 106 rd. 24 sk.

Dalgas var den planlæggende, ligesom den altid rejsende, den altid skrivende osv., men derfor må man ikke tro, at det var en sinekure at være hans kollegaer i bestyrelsen. Det kan ses af et brev allerede af 7. juni 1866 fra Dalgas til Mourier-Petersen, og som helt lyder således: Idet jeg takker Dem for Deres tvende skrivelser, undlader jeg ikke at underrette Dem om, at jeg tvivler på, at Morville kan være tilstede her den 11te, da det er en mandag og altså retsdag. Jeg har imidlertid idag tilstillet ham Deres skrivelse tilligemed underretning om, at der ved vort møde vil være meget at afgøre, og at mødet derfor efter min formening bør begynde så tidlig på dagen som muligt. Mindre end 6 à 7 timers forhandling vil ikke forslåe. Jeg håber, at De fra Morville har modtaget tre skrivelser til minist[eriet] og [det] Klass[enske] Fideikommis. Jeg beder Dem om at tage tiltakke hos mig på mandag. Og således bliver det ved, arbejdet krævede mange og lange møder, som det ikke altid var let at få istand. Mourier-Petersen boede på Rugård eller i København, Morville i Viborg, Dalgas i Århus, og så kom

hertil Dalgas' stadige rejser dels i Hedeselskabets, dels i vejkontrollens tjeneste.

Da Mourier-Petersen ønskede et møde den 6. januar 1868, sender Morville ham under 29. december 1867 to sager og skriver: Dalgas har lovet at deltage i et møde med Vejle Amtsråd den 6. januar, og der bliver således næppe noget møde den dag i Århuus. Måske skal jeg dog møde, for at vi foreløbig kunne blive enige om de vigtigste punkter navnlig med hensyn til Hjortsballeheden og indkøbet der af gården. Jeg kan møde den 6te kl. 6 om eftermiddagen og venter nu nærmere underretning, om jeg skal komme. Ved hjælp af brev og telegraf fik Dalgas dog mødet med Vejle Amtsråd udsat til den 11. januar, og han skriver det da straks til både Mourier-Petersen og Morville. Som karakteristisk for forholdene skal her endnu følgende brev fra Dalgas af 26. april 1868 til Mourier-Petersen aftrykkes: Kære Hof jægermester! Årsberetningen er nu endelig trykt og bliver i disse dage heftet og indbunden. Grunden til, at det har varet så længe, er, at begge bogtrykkerierne her i byen besørge trykning af dagblade. For fremtiden blive vi nødte til at lade trykke i København. Kandidat Fritz har efter min anmodning affattet en beskrivelse af plantningerne i Matrups og Palsgård Plantager; den kan med det første ventes fuldført. Et nivelleerapparat har jeg købt for 34 rd. Capitain [Emil] Jensen vil hjælpe os uden betaling. Jeg antager han kommer først i maj. Indtil d. 5. maj er jeg fuldt beskæftiget med aflevering til amterne. Få dage derefter tager jeg til Vorgod med capitain Jensen, rejser derefter til Thisted Amt i 8 dage på vejkontrollens vegne og mødes deroppe med Morville omtrent midt i mai for at tage op til Lerup Hede, som har ventet på os i et helt år. I slutningen af maj tager jeg på 4 à 5 Dage til Høgildgård sammen med [plantør ved Feldborg Plantagen] Jensen Tusch for at lægge plantningsplanen m.m. Jeg har bedet capitain Jensen om at indlægge horizontal curver på matrikulskortet over Høgildgård, for at terrainforholdene kunne tjene som basis for lægningen af planen. De vil altså se, at jeg vanskelig træffes hjemme, og såvidt muligt beder jeg Dem derfor om at give mig flere dages varsel inden Deres ankomst hertil. Indlagte ansøgning om et lån af 50 rd. er generende, kan De ikke ved at tale med [stift]amtmand [H. Chr.] Nielsen [i Ribe] få ham til at interessere sig for at vedkommende landboforening yder lånet. D[eres] hengivne E. Dalgas.

De tre bestyrelsesmedlemmer stod absolut sammen, og her skal fremdrages to tilfælde i så henseende fra selskabets første tid. I Fædrelandet for 8. april 1867 fremkom en artikel fra den excentriske politiker L[ucianus] K[o-fod], hvori han ved siden af kraftigt at mane til at støtte Hedeselskabet spot-

ter over, at det ikke havde vundet bifald hos det umiddelbare demokrati, det svedne jyderi. I denne udtalelse kunne der ligge en fare for selskabet, og skønt bestyrelsens samtlige medlemmer alle må siges at tilhøre det konservative parti, eller måske just derfor, møde de hurtigt op med en protest. Hvor meget bestyrelsen end må takke hr. L. K. for hans varme opfordring til at støtte Hedeselskabet, så kunne vi ikke andet end beklage, at hr. L. K. deri har indflettet nogle sidehug til sine politiske modstandere. Politik bør holdes ude fra selskabets virksomhed. Og så meget mere måtte bestyrelsen her optræde, som Dalgas i anledning af selskabets stiftelse havde henvendt sig til Lars Bjørnbak i Viby og fra ham modtaget et velvilligt svar af 17. december 1865 med oplysning om, at han havde henvendt sig til tre gårdmænd og fået deres samtykke til, at de måtte opføres som medindbydere. De findes da også alle på den trykte fortegnelse over indbydere. Her er altså en tilnærmelse, skønt Lars Bjørnbak i det nævnte brev ikke siger et ord om sig selv.

Det andet tilfælde angår Landhusholdningsselskabet. Da et amtsrådsmedlem fra Ribe Amt i 1865 havde indgivet et andragende til Indenrigsministeriet om at interessere sig for hedernes beplantning, havde ministeriet derom bl.a. henvendt sig til Landhusholdningsselskabet, der i sin årsberetning for 1866 offentliggør sin betænkning, der var kølig og afdæmpet. Imod den fremkom der så i Berlingske Tidende for den 11. januar 1868 en kraftig protest med ikke mindre end 83 underskrifter fra hedeinteresserede mænd i Jylland. Betænkningen, hedder det, lider af sådanne fejlgreb, at vi undertegnede anse det for vor pligt af hensyn til sagens store vigtighed at protestere mod rigtigheden af det fremførte, og så protesteredes der navnlig imod, at hederne i det vestlige af Vejle Amt ligesom i Ribe og Ringkjøbing Amt karakteriseres som uskikkede til skovkultur, samt imod at det skulle være nødvendigt at anlægge et større antal forsøgsplantager på 20 à 30 tdr. kand. Nej mindst halvdelen af de nævnte heder var netop særligt skikkede til skovkultur, og de kostbare forsøgsplantager var aldeles unødvendige; der behøvedes kun penge og en kyndig anvendelse af de erfaringer, der alt havdes. Hvor denne protest skrev sig fra, sagdes ikke, men når man mellem underskriverne finder alle tre medlemmer af Hedeselskabets bestyrelse, formanden for dets repræsentantskab og en række af dets medlemmer, ligger udspringet lige for.

I Berlingske Tidende for den 25. januar svarede Landhusholdningsselskabet, men svaret var ikke af en sådan art, at protestens affattere mente påny at måtte tage til orde. Skæbnen ville imidlertid, at sagen ikke dermed skulle

være forbi. Ejeren af Augustenborg Hovedgård på Als kammerråd H. F. Fenger, der i sin ungdom havde drevet en hedegård i Ringkjøbing Amt, følte sig så glad over protesten mod Landhusholdningsselskabets fordømmelsesdom over største delen af Vestjyllands heder, at han måtte give sin glæde luft, og i en varmfølt artikel i Ugeskrift for Landmænd (1868) sluttede han sig da til protesten. Hedeopdyrkningen, skriver han, har fra min tidligste ungdom ligget mig på sinde som en dansk national opgave, hvilken jeg med mit hjertes hele kærlighed har omfattet og i egen gerning af al min evne har kæmpet for. Han blev imidlertid ikke stående ved at forsvare heden, hvor hans arbejde foruden pengeindtægten bragte mig den indre glædelige bevidsthed at have forøget mit fædrelands produktivitet. Han udtalte tillige sin beklagelse over den urigtige fremgangsmåde, forfatteren af Landhusholdningsselskabets betænkning havde gjort sig skyldig i, og uden at han nævnte løjtnant la Cours navn, fremgik det dog af, hvad han skrev, at han i ham så betænkningens forfatter, hvad der havde tilfølge, at la Cour tog skarpt til genmæle. Han forsvarede betænkningen, som han forøvrigt erklærede ikke at have forfattet, og udtalte derefter, synligt med videre adresse end til kammerråd Fenger følgende: Hvad både kammerråd Fenger og flere andre gøre sig skyldige i og som i højeste grad må misbilliges, det er, at de fremstille alle andre, der ikke i alt kunne følge dem i de store forhåbninger om hedernes rentabilitet, som fjender af sagen, og de driste sig endog til ved det patriotiske lys, de sprede over deres indlæg, at kaste en skygge af mangel på patriotisme på alle dem, der ikke kunne følge dem. De mene, at det er pikant at stille sagen frem, som om der var et parti her i landet, der stillede sig fjendsk til hedesagen, men det er usandt, og det er ikke vor sag at være underlag for den selvrejste piedestal, hvorfra dhrr. docere deres indlæg i hedesagen.

Herpå kom der ikke alene et svar fra kammerråd Fenger, men også fra dhrr. Mourier-Petersen, F. Wimpffen, E. Dalgas og G. Morville, der melde sig som dem, der havde affattet protesten og udsendt den til underskrift. I anledning af Landhusholdningsselskabets svar i Berlingske Tidende mente de ikke, at der havde været grund for dem til at tage til orde, men det var der nu, da la Cour havde udtalt, at Landhusholdningsselskabet kort og sikkert til strækkeligt havde imødegået protesten, og så tage dhrr. da påny til orde, fordi hedesagens liv, styrke og håb netop ligger i det, som det kgl. Landhusholdningsselskab ikke har haft øje for, at over halvdelen af Vestjyllands heder var alfrie og skikkede til plantning og i at plantningserfaringerne, efter

at der er anstillet forsøg i over 100 år, nu foreligge i en sådan mængde, at plantningen med sikkerhed kan udføres, når man benytter disse erfaringer. Alle de her nævnte artikler fremkom i Ugeskrift for Landmænd.

Det er en notabel forbundsfælle, Hedeselskabets bestyrelse havde fået i den jyske overførster forstråd F. Wimpffen, men derved afkræftes det ikke, at sagen afgjort havde hjemme i Hedeselskabet. Der foreligger da også et brev fra Dalgas til Mourier-Petersen, der afgjort viser det; det begynder således: Fra Morville fik jeg forleden brev om, at han var sengeliggende og ikke kunne underskrive svaret på la Cours artikel, forinden jeg påny kunne gennemarbejde det i forening med ham, da han havde adskilligt at udsætte derpå. Jeg tog da derop, og det lykkedes os at blive enige om nogle forandringer, som jeg er vis på, at De vil lade passere, dels fordi de er uvæsentlige og få, og dels fordi de er virkelige, skønt små forbedringer.

Det er et godt billede af omhyggeligt samarbejde mellem de tre bestyrere, der her foreligger, og som forholdet den gang var, vedblev det, idet de to af dem endda særlig gav den tredje æren. Da Hedeselskabet i 1891 havde bestået i 25 år, skriver Mourier-Petersen til Dalgas: Kære Dalgas! I anledning af dagen imorgen ville vi lykønske hinanden til, at vi kunne opleve denne dag sammen, thi det er med glæde, vi må se tilbage på de svundne 25 år, i hvilke vi have arbejdet for hedesagens fremme. Der er imidlertid ingen, hvem jeg bringer en så uskrømtet tak for hvad der er udrettet som Dem - derfor min hjerteligste og bedste tak for de 25 år, for al god samvirken og venskab samt de mange fornøjelige og interessante dage og timer, vi have tilbragt med hinanden. Fra Morville foreligger der et ganske lignende brev, og her kan endnu et brev anføres nemlig fra den fjerde ledende mand i selskabet, etatsråd G. Bruun til Asmildkloster, der uafbrudt i de 25 år havde været formand i Hedeselskabets repræsentantskab. Når alt er lykkedes så langt over, hvad der turde håbes, da de fem var sammen i Silkeborg, skriver han, skyldes det først og fornemmelig Deres [d.v.s. kaptajn Dalgas'] dygtighed, energie og levende interesse for sagen, hvor ved De har erhvervet Dem enhver fædrelands vens taknemlighed og specielt de jyske hedeboeres. Det er et stort, smukt og fortjenstligt arbejde, De kan se tilbage på, og jeg vil håbe at det endnu længe må forundes Dem at fortsætte dette arbejde til gavn for fædrelandet og til glæde for Dem selv.

I dette brev anslås den patriotiske tone, der klinger så stærkt i hedesagen, og som da også helt bærer Dalgas' betydningsfulde bog Geografiske Billeder fra Heden (1867-68). Han ender den således: Måtte blot disse hede billeder

have bibragt læserne overbevisningen om, at hedesagen er af en meget stor betydning for fædrelandet, at de vanskeligheder, man vil støde på, er til at overvinde, især på den bedre halvdel af vore heder, og, at det må være danske mænds pligt at være med til at løse den forbandelse, som i et halvt årtusinde synes at have hvilet over Vestjylland og som iblandt andet har medført skovenes fuldstændige ødelæggelse. Og så maner han til stor tilslutning til det danske Hedeselskab, som han kalder en lille, men tætsluttet Phalanx, som allerede har åbnet løbegravene mod det mål, der skal erobres. I Dalgas' varme ord er der altid en overbevisende kraft, falanxen voksede.

Det tør herefter nok betragtes som sikkert, at la Cours ovenfor nævnte skarpe ord bl.a. havde adresse også til Hedeselskabet, skønt det på den anden side bestemt tør hævdes, at der ikke kan påvises en eneste udtalelse fra dets side, hvori det har ladet det patriotiske lys kaste de fra la Cours side påtalte skygger, og i de fire herrers slutningsreplik nævnes dette forhold da heller ikke med et eneste ord. Men bevægelsen, som Hedeselskabet i så høj grad fremmede og inderligt ønskede fremmet, kan have skaffet det mange ukritiske tilhængere, hvis udtalelser kunne have irriteret, og i ethvert fald er det sikkert, at la Cour ikke havde uret, når han manede til forsigtighed. Tiden skulle bl.a. vise, at de foreliggende erfaringer endnu ikke var af en sådan beskaffenhed, at hedens beplantning med sikkerhed kunne udføres, når blot disse erfaringer blev benyttede. Men på den anden side ser han afgjort ensidigt, når han gør sig til talsmand for, at vi ikke skulle søge en ny mark for vor virksomhed, så længe vi have en gammel, hvor den er mere lønnende, og stærkt understreger ansvaret ved at drage folk fra de frugtbare egne ud i de ukendte hedeforhold. Godt var det, at den rejste opposition ikke fik indflydelse på Hedeselskabets kække og frejdige opmarsch. Skulle der nås frem, måtte det optræde med tillidsfuld overbevisning, og der er da heller ingen tvivl om, at det var hjerteligt overbevist om, at der med hensyn til hedernes beplantning nu trygt kunne bygges på de foreliggende erfaringer, selv om tiden, som sagt, kom til at vise, at der også på dette område endnu manglede adskilligt.

G. Bruun.

SELSKABETS VIRKSOMHED

Der var patriotisk iver, patriotisk energi i det arbejde, der skabte Hedeselskabet, og den samme iver og energi ligesom stråler ud af det første skrift, som selskabet udgav, Geografiske Billeder fra Heden. Selskabet udsendte det i 1867 og 1868 i to hefter, og i 1870 behøvedes et nyt oplag. Det skabte i vide kredse interesse om Jyllands heder, som her for første gang ret blev det store publikum bekendte. Og så viste det endnu, at kaptajn Dalgas ved siden af sine øvrige store egenskaber også besad den at være en virkelig forfatter. Livligt og fængslende, veltalende og malende fortæller han om sine farter i heden, til fods, til hest og til vogns, ikke i fjedervogn, men i fjellevogn med halm i bunden og uden agestole, således var det bedst på de daværende, såkaldte hedeveje, der væsentlig kun var kummerlige hedespor. Energisk holder Dalgas ud trods nogen. Overalt undersøger han, overalt bruger han sine øjne og sin spade, og resultatet bliver, at han ligesom håndgribeligt viser hedens betydning og værd. Hans kraftige vilje og stærke tro på, at hedesagen er et offer værd, meddeler sig til læserne.

Det er fortidens synder, der skal rådes bod på. Landet var bragt i forfald ved tidens uforstand. Skovene vare forsvundne på grund af mishandling, og heden havde bredt sig. Heden skulle bekæmpes, heden var fjenden, heden skulle bringes til at vige, og skønt dette var og måtte være målet, må man ikke tro, at Dalgas savnede blik for hedens skønhed. Fra de højtliggende kæmpehøje ved Finde-
rup nød han synet af Jyllands smukkeste og mest karakteristiske hedeegn, og han tænkte ikke uden sorg på, at de stolte lyngbakker, han her stod overfor, helt skulle forsvinde. Men lyngens kraftige farve, enrisene og gyvelens gule blomster i forbindelse med skovanemonerne, blåbærbuskene og egepurrene fortalte ham, at jorden var skikket til plantning, at den tidligere havde båret skov. Bakkerne skulle da, håbede han, opstå i fornyet pragt, igen blive skovklædte.

Dalgas viser i sit skrift, at Jyllands heder faldt i to dele, bakkeøerne og fladerne, og han betragter det som et livsspørgsmål for hedesagen at få det fastslået, at bakkeøerne er af en ganske anden god beskaffenhed end fladerne, at de have en betydelig udstrækning, og at de især egne sig til skovkultur. Han er ked over her at skulle gå imod den i 1865 afdøde fremragende geolog J. G. Forchhammer, men sagen var ham for vigtig, til at han turde lade være. Enhver dansk bør hædre Forchhammers minde, skriver han, men det er synd imod dette af støtte sig til hans hedebeskrivelser, som han kun lejlighedsvis kan have affattet uden grundige forundersøgelser; Forchhammer lagde alførende hedeblader, hvor der i virkeligheden var rullestens bakkeøer.

Og Dalgas ynder særlig at gøre opmærksom på en af disse, Vestjyllands største, den 35[□] mil (1986 km²) store såkaldte skovbjergø, der i vest begrænses af fladelandet langs Vesterhavet, i øst af Karup fladen samt Brande-Pårup fladen, i nord af Holstebro å og i syd af Sønder Omme fladen. Dens frugtbarhed kulminerer ved Herning, men det var særlig de noget syd for Herning liggende Hjortsballehøje, der drog hans opmærksomhed til sig. Fra dem så han ud over Danmarks sørgeligste hedeegn, over Hammerum Herred, der så ofte er blevet kaldet Jammerfuld Herred, over sorte heder og hvide flyvesande. Her lå hedegårdene Høgildgård, Holt, Birkebæk og Harreskov samt Provsthuset, under dem hørte hele den store hede, som kun benyttedes af deres får. Driftvejen var tilknøget, og for øvrigt var der kun nogle få hedespor, som førte til de steder, hvor bønderne hentede lyng og hedetørv.

Det var mørkt og trist. Men der var det ejendommelige ved heden her, at den over det hele var isprængt med enbærbuske, at der nede ved Kidderis å, ind under skrænterne langs åen, lå levninger af en egeskov, og at der gik sagn om, at der her havde ligget en af de sidste jernovne, hvor hedens myremalm var bleven brændt til jern. Jorden fandtes god til at plante i, da Dalgas sammen med forstråd F. Bang fra Gjøddinggård og prokurator W. T. Valeur fra Herning gennemsøgte egnen. Jorden var uden al og surhed, med gode læforhold og i det hele af en ganske anden beskaffenhed end de flader, hvorpå Kompedals-, Randbøl- og Feldborg plantagerne var anlagte. De tre pionerer var alle enige om, at træerne ville sige ja til at volse i denne jordbund, og Dalgas udbryder: Det er på høje tid at tage fat herude, medens han samtidig formeligt stamper i jorden af utålmodighed over, at mænd med autoritet endnu turde sige, at hele Vestjylland hørte til den alførende slette. Det er Landhusholdningsselskabets ovenfor nævnte betænkning, han sigter til.

Dalgas havde imidlertid andre udgangspunkter end Hjortsballe højene. En gang sidder han ved Brejninggård og lytter til kildevældet der, som løber i næsten smilende omgivelser. Det fortæller ham om fortiden, om de mægtige egetræer, som for tre hundrede år siden stod her i store skove, gårdens lade viser endnu bjælker fra dem, men det fortæller også om vandets betydning for landets opkomst. Og så søger Dalgas' tanke til de store vandløb, der gennemstrømme Vestjyllands flader, Karup å mod nord, Holstebro å mod nordvest, Skjern å mod vest, Varde å mod sydvest, Sneum- og Vejen å mod syd. De løbe i brede, dybe dale, virke på mange måder oplivende og blive i høj påskønnede, thi, vandet er hedeboernes kostbareste ejendom. Hedeboerne, siger Dalgas, lide af en vandgalskab, der til al lykke er uhelbredelig. For ham er det derfor en ægte doktrinær påstand, at hede vandet ikke kan bruges til engvanding, fordi det ikke kan indeholde frugtbare bestanddele. Hvorfor ikke - siger han - gå den naturlige vej og først efterse, om hede vandet er brugt, og om det har givet resultat, og så viser han, at vandet selv fra den magreste hede ikke alene har vist sig brugbart, men at det søges ivrigt, vandet i Sønder Omme å er i Ringgive, Sønder Omme og Hoven Sogne opfanget ikke mindre end atten gange. I Vorgod å er der anbragt 24 skovhjul, 6 à 7 alen høje, forsynede med små kasser, der afgive det i dem opfangede vand til træender, der føre det ud over landet, og den gamle hedebonde Jens Stoulund fra Karup egnen har ved Haller å og Vallerbæk til fordel for sin gård udført et storartet engvandingsanlæg; ja uden nivellerapparater, kun vejledet af sit sikre øje havde han givet sig i lag med selve den store Karup å, hvad der var en ren undtagelse. Hvor ivrige hedeboerne end var for at benytte vandet, var hovedstrømmenes vandmasser dem for mægtige. Her trængte de til hjælp, ligesom til hjælp for at få de gammeldags kostbare vandhjul afløst af kanaler. Her var arbejde, der kaldte på Hedeselskabet.

Det centrale i dettes virksomhed måtte og skulle beplantningen være. Dalgas siger det atter og atter i sin bog. På den måtte hedernes frugtbarhed i det lange løb bygges. Men en beplantning gav først udbytte efter lang tids forløb, om forrentning kunne der ikke tales i de to første menneskealdere, og hedeboerne troede, således som vi ovenfor have hørt, at en beplantning slet ikke kunne lykkes. Dalgas satte endog megen pris på den brave sognefoged i Nørre Vium Niels Østergård, der til det yderste havde forstået at benytte hede vandet, men når talen faldt på træplantning, var han ikke rigtig hjemme. Så var det da, til at begynde med, naturligt at lade Hedeselskabet komme hede-

boerne til hjælp på engvandingens område, således at de primitive strømhjul kunne bringes til at forsvinde, og således at også hovedåerne kunne blive tagne i brug. Og Dalgas kastede sig med al sin energi over arbejdet. Han undersøgte og nivellerede personligt fem mil af Karup å mellem Bording Mølle og Hagebro, og da den til nogle arbejder ved Vorgod å engagerede ingeniørløjtnant fik forfald, tog han også personligt fat her, ja hans arbejde var så ivrigt, at det vakte tanker hos de forsigtige jyder. For første og sidste gang, fortæller Dalgas, mødte jeg uvilje hos hedeboerne. En Karup mand mente, at når han således sled i det, skulle han sikkert have gode procenter af arbejdet, hvad der foranledigede, at det kom til en samtale mellem de to og det med det resultat, at Dalgas fik en fremtidig sikker ven i hedeboen.

Dalgas' mærkelige evne til at vinde hedeboerne for sig fik her et første udslag, som senere blev almindeligt og bl.a. viste sig ved dannelsen af de mange interessentskaber, som var nødvendige til driften af de forskellige engvandingsanlæg. Han formåede at skabe enighed mellem de indbyrdes uenige. Han fik altid sin vilje, er der senere blevet sagt. Vi kunne forud have truffet aftale om ikke at ville lade os foresnakke, altid endte det dog med, at han fik sin krig igennem; hvad han sagde om sagen, var altid det forstandigste, han forstod at tumle os, og altid med det gode, tiest endda med gemytlighed. Sagen var, at hvad Dalgas virkede for, ikke var den døde jord, men de levende mennesker, som arbejdede i den og på den. Det var deres bedste, han ville. Derfor skulle alt gøres godt, men også billigst muligt, hvad der førte til et sammenstød mellem Dalgas og den polytekniker, der på Indenrigsministeriets vegne skulle kontrollere de engvandingsanlæg, som Hedeselskabet gennem ministeriet fik hjælp til fra det Classenske Fideikommis. Polyteknikeren for-drede strengt detaljerede arbejdsforslag, hvad Dalgas bestemt modsatte sig. Kom vi ind derpå, skriver han til Mourier-Petersen, så kunne let projekteringsomkostningerne blive 30 à 40 % af anlægsomkostningerne. Mourier-Petersen måtte endelig befri ham for dette polytekniske tilsyn, og det lykkedes, hvad der langtfra blev til skade for arbejdet.

Allerede i Geografiske Billeder kan Dalgas pege på resultater. Den gamle Jens Stoulund så med glæde de nye kanallinier, som selskabet udstak ved Karup å; Beboerne i Nørre Vium og Borris Sogne, der i tyve år forgæves havde arbejdet med vandet i Vorgod å, bleve hjulplene til tre kanaler; der indløb anmodninger fra Arnborg, Skarrild og Sønder Felding Sogne med hensyn til Skjern å osv. Efter sin årsberetning for 1869 havde selskabet den gang fuldført eller

projekteret ikke mindre end 28 kanaler på i alt næsten tyve mil ved Karup å, Vorgod å, Skjern å, Sønder Omme å og Grindsted å, 16 af dem var færdige, 6 under udførelse, 6 i projekt. Og denne virksomhed voksede stadig. Da selskabet i 1891 holdt 25 års jubilæum, kunne det pege på 102 kanaler med en længde af næsten 48 mil. Den største var den i 1871 og 1872 byggede Skjern å kanal, Classens Kanal kaldet; den er tre mil lang, 35 fod bred og 3 fod dyb, hvor den begynder, er ført over flere bække, der går under den i murede tunneler, har nødvendiggjort c. 50 broer og har kostet at bygge noget over 100.000 kr., et beløb, som de pågældende henvendte 80 lodsejere afbetalte i ti år på 5000 kr. nær, som det Classenske Fideikommis tilskød. Det havde ikke været let at skaffe enighed mellem de mange lodsejere. Det varede tre år, inden kontrakten forelå underskrevet og de fornødne landvæsens- og overlandvæsenskommissioner var afholdt, men foretagendet lykkedes fuldt ud, og selskabet var da også villigt til at tage sig af et så mægtigt arbejde som reguleringen af Skjern å deltaet, med hvilket der i godt og vel 90 år var blevet tumlet uden noget som helst resultat.

1872 henvendte en del af beboerne derfra sig til Hedeselskabet med anmodning om at tage sagen op. Det tog også fat på den, men forholdene var så indviklede, at der ikke nåedes noget resultat, og da der i 1879 rettedes en ny opfordring til Hedeselskabet, gik dette påny i gang med foretagendet, udarbejdede et projekt, men androg samtidig Indenrigsministeriet om at nedsætte en kommission til sagens fremme. Dette skete, men desuagtet nåedes der intet resultat, de forskellige interesser kunne ikke forliges endnu, og så lå sagen hen, til der i 1893 igen skete en henvendelse til Hedeselskabet, denne gang fra ikke mindre end 340 beboere, men da det resultat, som herved tilsidst nåedes, ligger udenfor den periode, vi her beskæftige os med, skal her endnu kun siges, at Hedeselskabet lidt efter lidt var nået frem til at få almindelig tilslutning på dette område, ja til at blive autoritet på det både i og udenfor Jylland. Da Halleby å i det nordvestlige Sjælland i 1880 skulle reguleres, anmodede flertallet af lodsejerne der Hedeselskabet om at træde til med en betænkning, hvad det også gjorde, og i jubilæumsåret 1891 lød der varme lovord fra hedeboernes side over selskabets engvandingsevne. En af dem, der mødte frem med sit køretøj for at køre for Hedeselskabets gæster ved jubilæumsfesten, en gårdmand fra Sønder Felding, sagde jævnt og stiltfærdigt, at selskabet kun behøvede at kalde, så mødte alle gerne frem med deres køretøjer. For havde de siddet og sultet på deres gårde, men så kom vandet og

gjorde dem rige, han selv havde tidligere døjet med at holde 7 køer og 2 heste på sin jård, nu havde han 24 gode kreaturer og 5 heste på den.

Her skal endnu nævnes, at Hedeselskabet i 1869 støttede en af engvandingmester W. Feddersen i Karup oprettet skole for engvanding, og at det i 1877 selv åbnede en sådan skole på Hesselvigård ved Skjern å; c. 1870 havde Dalgas sammen med etatsråd M. P. Bruun og fabrikejer B. Bruun købt denne gård til engvandingsgård, hvad der, da omstændighederne medførte, at Dalgas kort efter måtte overtage den alene, bragte ham i en ikke ubetydelig gæld. Denne kom imidlertid helt ud af verden, da generalkonsul Henr. Pontoppidan efter en henvendelse fra Mourier-Petersen satte Hedeselskabet i stand til at købe gården, på hvilken der nu indrettedes såvel en skole som en forsøgsstation for engvanding; skolen blev dog kun opretholdt i to år, medens forsøgsstationen vedblev at bestå og endog blev drevet med ganske stor kraft. Det var ikke nok at anlægge vandingskanaler, det gjaldt også om ved eksempler at vise engenes detaljebehandling.

Hedeselskabet vandt hurtigt og afgjort hedeboerne for sig ved sit engvandingssarbejde, og så udsendte det endnu, hvad de også satte megen pris på, mergelsøgere. På hedebladerne var man i høj grad begærlig efter mergel, og ligesom Hedeselskabet gav gratis vejledning med hensyn til engvandingssanlæg, således lønnede det de pågældende mergelsøgere, der på hedeboernes kost og med daglejerassistance fra deres side skulle finde mergelen, og allerede i Geografiske Billeder kunne Dalgas meddele, at der ved selskabets foranstaltning var fundet tre mergelgrave på Pårup-Brande fladen, og at det ville påbegynde mergelboringer omkring Sønder Omme, mellem Haderup og Simmelkjær m.fl. steder. Ved jubilæet i 1891 kunne det oplyses, at der ved selskabets hjælp var fundet c. 1100 mergelgrave, og så havde det desuden forestået bygningen af to mergelsporbaner; 1877-78 en 2½ mil lang hestesporbane på Karup fladen mellem Damholt og Hodsager, 1885-86 en 3½ mil lang dampsporbane ved Grindsted på Sønder Omme fladen, ikke at tale om at selskabet i 1889 efter lange forhandlinger med jernbanebestyrelsen havde opnået en billig forsendelse af mergel på Herning-Skjern banen fra en mergelgrav ved Funder Station til Kibæk, Troldhede og Borris Stationerne; på alle disse steder fik det oprettet mergel-interessentskaber.

Det var væsentlige ting, der herved var opnået for hedeboerne, og med dette for øje har det sin interesse at høre, hvad lærer Jensen 25 år efter kan fortælle om oprettelsen af Damholt-Hodsager sporvejen; han var med i det

startende udvalg. Det er Dalgas og atter Dalgas, han fortæller om. Da det var gået op for befolkningen, at det ikke længer kunne gå i den gamle stil med at brænde moren, at det gjaldt om at tilføre jorden mergel i stedet for den lidet betydende askemængde, branden havde efterladt, henvendte man sin opmærksomhed på mergellejet i Munklinde og talte om at få en grusvej anlagt til det. I den anledning søgte man forbindelse med Hedeselskabet, og Dalgas mødte, men han pegede på det mægtige Damholt-Mergelleje i Bording østenfor Munklindelejet og foreslog at anlægge en let skinnevej i stedet for en grusvej. Trods megen betænkelighed gik hans forslag igjennem, og ved at gå fra dør til dør fik det nedsatte udvalg det nødvendige forbrug af mergel tegnet, men det værste stod endnu tilbage, sagde Dalgas, og det var den aktie-tegning, der måtte finde sted, for at et hos staten ønsket lån til sporvejens anlæg kunne fås. Men også det gik. Der blev tegnet 466 aktier à 50 kr., og på det store møde i Søndervås i Sunds den 7. maj 1878 mødte Dalgas personlig med interessentskabskontrakten, sørgede for, at den blev egenhændig underskrevet af alle interessenterne og rejste så med den til amtmanden for på bedste måde at fremme sagen, der betragtedes som en begivenhed; Dalgas skrev en artikel om den i Berlingske Tidende. Entreprenøren afleverede den 20. oktober 1879 banen til interessentskabets generalforsamling, som godkendte hans regnskab, der i forvejen var blevet godkendt af amtsrådet.

Det gik nu forøvrigt slet ikke så godt med Damholt-Hodsager Mergelbanen som ønsket. Jernhjulene på de anskaffede vogne viste sig ikke stærke nok, de måtte erstattes med stålhjul, og inde i mergellejet blev der fundet en stor sandknode. Det faldt vanskeligt at udrede renterne af statslånet osv., men desuagtet er det givet, at engvandingsarbejdet og mergelsøgningen gav Hedeselskabet en stilling. Det blev ved dem en autoritet, omgivet af hedeboernes tillid, og denne tillid kom lidt efter lidt til at omfatte også selskabets hovedopgave, træplantningen.

Såvel i Geografiske Billeder som i artikelrækken Fortids- og Fremtids Skove i Jyllands Hedeegne, som Dalgas offentliggjorde i Hedeselskabets Tidsskrift (1883-85), hævder han kraftigt, at den jyske hede tidligere havde været skovklædt. Han gør opmærksom på de rundt omkring endnu tilstedeværende egekrat, henviser til, hvad der stod at læse i en mængde gamle dokumenter, og drager slutninger fra de tusinder af navne i nu skovløse egne, der fortælle om, at der må have været skov der, idet de er sammensatte med skov, lund, busk, ris, stub osv. Nu var der kun lyng og hede, men så vist som lyng og al er fakto-

rer, der var komne til i den historiske tid og stadig endnu kunne brede sig, så vist måtte de også kunne trænges tilbage. Enhver i lang tid udyrket mark her i landet vil henfalde i lyng, når den ikke indeholder tilstrækkelig kalk til at holde græsvæksten i live, og alen på de jyske kæmpe høje måtte være en nydannet al, kæmpehøjene var jo menneskehænders værk. Her er dog kun tale om sandal og stenal, den sjældnere jernal, der findes på side og fugtige steder, lades her ude af betragtning. I det hele må det dog erindres, at al og lyng ikke altid følges ad, på lerholdige heder, hvor lyngen kan være endog overordentlig frodig, findes ingen al, leret holder på luftens og regnens ammoniak, og ammoniak er et virksomt middel til at opløse al. Under disse forhold er det naturligt, at Dalgas så tillidsfuldt på muligheden af at få Jyllands hedebacker skovklædte. Plantnings-sagen var for ham det væsentlige. Han skriver et sted: Enganlæg, opdyrkninger, mergelbaner, gode transportmidler og flittigt arbejde er alt af den største vigtighed, og der arbejdes også trofast af tusinder og atter tusinder, men den ramme, som hele denne virksomhed nødvendigvis må have, for at den ikke atter skal falde fra hinanden, det er de nye skove; historien viser os det klart. Da han med forstråd Bang og prokurator Valeur stod på Hjortsballehøjene, så han i tanken de trøstesløse hedebacker beklædte med skov, og i Geografiske Billeder udbryder han: Lad dog de gamle fordomme om Vestjyllands dårlige beskaffenhed ikke afskrække kapitalister og dodsejere fra at undersøge sagen med egne øjne. Vi sige: Kom selv og se, tag nogle hedeplantningskyndige med, hør deres dom og handl så derefter, og vi tilføje: Er der nogen, som af lyst til selv at plante i heden ønske at få nærmere oplysninger, de henvende sig til Hedeselskabet, og der skal derfra blive vist dem al mulig imødekommen.

Med vanligt klarsyn ser Dalgas, hvorfra det er, at hjælpen må komme. På dette område var der straks kun lidt at vente af hedeboerne. Vi have ovenfor hørt om sognefogeden i Nørre Vium, og Dalgas havde skuffet måtte rejse fra et møde i Vorbasse, et fremsat forslag om at påbegynde en plantage vandt ikke stemmerne for sig. Endnu i 1873 gik det ikke bedre en gang i Vester Vedsted, da den for plantning interesserede læge i Ribe H. Vilandt forelagde et af Dalgas og forstråd Bang udarbejdet projekt til et plantningsanlæg der. Det forbavser derfor ikke i Hedeselskabets årsberetning for 1870 at høre om, at et plantageprojekt ved Ulfborg foreløbig var strandet af mangel på tilstrækkelig tegning af aktier, og i beretningen for 1871 at se udtalt, at engvandingen f.t. indtager den vigtigste plads i selskabets virksomhed. Men derfor må man ikke tro, at plantningsvirksomheden slet ingen resultater havde at opvise.

Selv blandt hedeboerne var der som undtagelse enkelte, som interesserede sig for plantning, og her skal således nævnes kromanden Johan Christoffer Sørensen i Hovborg, Lindknud Sogn. Allerede i 1857 havde han begyndt at plante ved den gamle kro, og da han efter Hedeselskabets oprettelse 1866 hørte, at selskabet særlig i hans egn kunne ønske plantninger, syntes han, at det var værd at forsøge på at få et plantnings-aktieselskab dannet. Han fik gårdejer Anders Simonsen i Ravnholt, proprietærene Fr. Momsen på Skovlyst og H. H. C. Lautrup på Estrup samt herredsfuldmægtig i Holsted, løjtnant Mynster til at være medindbydere, og sagen lykkedes. På Hedeselskabets nu så store plantage fortegnelse står som nr. 1 fra 1866 Hovborg Plantagen, og der er en til fra dette år, Give Plantagen i Vejle Amt; i det hele kan selskabet i den seksårige beretning, det i januar 1872 indsendte til regering og rigsdag, opføre elleve plantager; foruden de to nævnte endnu plantagerne ved Holstebro og Skarrild (1867), Nørre Høgildgård (1868), Klelund (1869), Stamp (1870), Egeris, Ulfborg, Provsthus samt Søndre Høgildgård (1871). Gå vi disse nærmere igennem, ville vi imidlertid finde, at både Hedeselskabet og Dalgas her personligt er med, samt at det nødråb, hvormed Dalgas havde kaldt på kapitalister og godsejere, begyndte at bære frugt.

Den gang Hedeselskabet blev stiftet, var der ved siden af statsplantagerne i Jylland foruden de tidligere ved Viborg nævnte plantninger kun to større private plantningsanlæg i gang, nemlig et ved Varde og et ved Skophuset, det sidste ligger mellem Sunds og Karup. Det var ikke mange, og det var just større for ikke at sige store plantager, Dalgas ønskede; de små hidtil anlagte ventede han sig ikke meget af. Der var nu således den kun to tønder land store plantage ved Albækgård, lidt vest for Herning. Den var lagt uheldigt på toppen af en bakke uden behørigt læbælte; den ene halvdel var tilplantet med hvidel, den anden med rødgran. Hvidellene var selvfølgelig mislykkede, ubrugbare som de efter Dalgas' mening var til hedekulturer, medens granerne, der nu var femten år gamle; delvis stod godt, men skriver Dalgas videre: Plantningen er åbenbart meget for lille; endnu står en tredjedel af granerne upåvirkede af vinden, men efterhånden som de vokse i højden, vil vinden tage magten også fra disse, og om adskillige år vil det hele være en ruin. Det var store plantager, Dalgas ønskede; det var sådanne plantager, han tænkte på, da han stod på Hjortsballehøjene sammen med forstråd Bang og prokurator Valeur, og han ønskede meget, at Hedeselskabet her kunne tage fat, så meget mere som prokurator Valeur kort efter underrettede ham om, at Nørre Høgildgård ville

kunne fås for en rimelig pris. Men midlerne hertil! Hvorfra skulle det unge Hedeselskab tage de hertil fornødne midler? Medlemsbidragene var ikke særligt store, og statens tilskud var beskedent. Dalgas' tanker arbejdede, og resultatet blev en af ham udarbejdet plan til et lotteri, som han tilsendte bestyrelsens formand. Planen kom dog aldrig ud over papiret, selskabet blev hjulpet på anden måde, sikkert efter en samtale i København mellem hofjægermester Mourier-Petersen og grosserer D. B. Adler, der begge var rigsdagsmænd. Grosserer Adler havde, som tidligere meddelt, straks da tanken om Hedeselskabet kom op, stillet sig meget imødekommende, og nu ydede han sammen med grosserer Adolf Trier det til købet af den på gældende ejendom nødvendige beløb, lidt over 3000 rd. som et rentefrit lån. Hedeselskabet købte nu straks - det var i 1867 - 700 tdr. land (386 ha) af Hjortsballe heden med tilhørende agerlod og bygninger og begyndte året efter at plante i heden.

Men var nu dette køb og denne plantning i overensstemmelse med Hedeselskabets love? I dem stod der: Selskabet skal så meget som muligt søge at fremme trækulturen iblandt andet ved at opmuntre til indhegning, ved at lette beboerne adgang til gode planter og til at erholde god anvisning om plantningen, ved at søge at formå kommuner eller korporationer til at anlægge plantager og være disse behjælpelige med vejledning og råd m.m., ved at frede om de i heden endnu bestående egekrat og ved at erhverve kendskab til de hedestrækninger, der fortrinsvis egne sig til beplantning. Hedeselskabets virksomhed skulle herefter afgjort bestå i at give råd og vejlede, men på den anden side var det, selv at plante i heden, ikke direkte forbudt. Ved en skriftlig votering godkendte repræsentantskabet med 17 stemmer mod 2 det skete køb, men da det på repræsentantskabsmødet den 2. juli 1868 kom under forhandling, om beplantningen skulle foretages af Hedeselskabet eller søges overdraget til et i den anledning dannet plantnings-interessentskab, udtalte formanden, hofjægermester Mourier-Petersen, et håb om, at forsamlingen ville godkende, at selskabet havde påbegyndt beplantningen. Det gjaldt om ved eksemplet at virke for plantesagens fremme, men han tilføjede dog, at han personlig anså det for rigtigst, når lejlighed tilbød sig, at lade et særligt interessentskab træde til, og den følgende forhandling viste, at mødet så sagen på samme måde. Resultatet blev, at det overlades til bestyrelsen selv at afgøre, om Hedeselskabet skulle vedblive driften af den pågældende hede m.m., eller om det skulle søge et interessentskab dannet til at gå videre hermed, dog således, hedder det endnu, at selskabet ikke burde foretage flere direkte plantninger.

Der kan herefter næppe være nogen tvivl om, hvorledes repræsentantskabet forstod lovene, men på den anden side får man også indtryk af, at repræsentantskabet uden hensyn til lovene ville det praktisk nyttigste. Vi have tidligere set, at det i et givet tilfælde godt kunne gå med til, at der blev 21 repræsentanter, skønt lovene kun talte om 20, og ved lejligheder kan der findes både 22 og 23, ja 26 repræsentanter. I denne sammenhæng skal det da også nævnes, at repræsentantskabet uden at fordre afholdelse af nogen generalforsamling af selskabets samtlige medlemmer vedtager bestemmelser, der mere eller mindre må betragtes som forandringer i lovene, og det hjælper selvfølgelig ikke, at nogle af de pågældende bestemmelser optages i en, For retningsordenen for det danske Hedeselskab; i 1867 vedtoges, at selskabets medlemmer skulle have ret til at overvære repræsentantmøderne, i 1868 at de også skulle kunne deltage i mødernes forhandlinger, når de sager, der alene vedkomme bestyrelse og repræsentantskab, er endte, i 1876 at kun de i Jylland boende medlemmer kunne vælges til repræsentanter, og at de repræsentanter, der flytte fra Jylland, derved miste deres mandater, i 1879 at den i lovene nævnte trykte årsberetning skal udvides til et tidsskrift osv.

Repræsentantskabet så altid praktisk på forholdene, og så ved blev Hedeselskabet ikke alene at beplante og dyrke Høgildgårds jorder, men det forøgede dem endog, i 1871 blev der tilkøbt 3 tdr. land (1.65 ha) eng og 1874 18 tdr. land (9.92 ha) hede. I det sidste år kom imidlertid lejligheden til at lade andre fortsætte den begyndte beplantning. Generalkonsul Henrik Pontoppidan til Constantinsborg havde 1871 købt Søndre Høgildgård med 700 tdr. ld. (386 ha) hede og begyndt at plante der; nu var han villig til at købe Nordre Høgildgård med, og han overtog den da for 21.500 rd., hvorved det Adlerske lån, der i mellemtiden var blevet forøget, blev udbetalt med c. 4000 rd. Heraf bestemte långiverne, at 1840 rd. skulle benyttes til indkøb af aktier i en ny plantage, Påbøl Plantagen i Hoven Sogn, medens de overlod resten som en gave til Hedeselskabet. Påbøl Plantagen med 637 tdr. land (350,40 ha) var kommen i stand i 1873 bl.a. ved, at brygger J. C. Jacobsen havde skænket 1000 rd. hertil. Plantningsvirksomheden gik fremad, og Hedeselskabet vedblev at plante. Da det i 1874 havde solgt Nordre Høgildgård, gik repræsentantskabet med til, at Hedeselskabet sammen med familien Westenholz, hver af parterne for en halvdel, købte c. 1320 tdr. land (728,14 ha) hede omkring Birkebæk til en plantage, som selskabet skulle bestyre. Noget, der udviklede sig til, at Hedeselskabet i 1880 blev enejer af Birkebæk Plantagen. Selskabet behøvede

en forsøgsstation, og herefter var det en afgjort sag, at Hedeselskabet, uden hensyn til hvad lovenes mening var, selvstændigt kunne plante i heden og eje plantager. 1876 købte det Nørlund Plantage i Ringkjøbing Amt på ikke mindre end 1200 tdr. land (661,95 ha) og, som vi nedenfor skulle se, fulgte der flere plantager efter. Men her skal endnu nævnes, at det ikke alene var Hedeselskabet, men også dets leder, der efter evne personlig gav sig til at anlægge plantninger.

Tale og skrift kunne være gode nok, skriver Dalgas et sted, men få først virkelig betydning, når de ledsages af handling, og det er da herefter naturligt, at han selv måtte blive både hedekøber og hedeplanter, selvfølgelig i beskeden målestok og oftest sammen med andre. Vi have ovenfor hørt om, hvorledes den omstændighed, at han i 1870 sammen med to af familien Bruun købte Hesselvigsgård, førte til, at den ikke længe efter blev Hedeselskabets ejendom. Og på lignende måde gik det, da han i 1872 sammen med sin svoger, ingeniørkaptajn Emil Jensen købte Provsthus arealet, c. 350 tdr. land (193 ha); det blev, da familien Westenholz og Hedeselskabet i 1874 købte Plantagen Birkebæk, forenet med denne. Disse to køb var ligesom indledende skridt fra hans side. 1877 købte han, denne gang alene, en gammel forfalden hedegård i Vorbasse Sogn, Hølund med 150 tdr. land (82.74 ha), som han kaldte Hølund Søgård, og som blev nr. 45 på Hedeselskabets plantage fortegnelse, og i 1888 købte han sammen med tre ingeniørkammerater, generaldirektør ved de jyske baner N. H. Holst, overingeniør ved Statsbanerne J. W. Tegner og svogeren, kaptajn Emil Jensen Skovbjerg Plantage ved Skjern å i Sønder Felding Sogn; den var begyndt i 1873; generaldirektør Holst's andel gik for øvrigt snart efter over til grosserer F. Ollendorf i Århus.

Der var fremgang i plantningssagen: 1872 var der 16 plantager med 4799 tdr. land (2647,23 ha), men i 1874 37 med 10.701 tdr. land (5902,90 ha), og så mente man, at Hedeselskabet var nået så vidt frem, at man kunne anmode landets konge om at være dets protektor, hvad da kong Kristian IX under 20. juni 1874 nådigt erklærede sig villig til. Ja på denne tid var der endog dem, der mente, at fremgangen var for stærk, at der formentlig båndlagdes for megen jord til plantager. I februar 1875 skrev Dalgas i den anledning både i Jyllandsposten, Fædrelandet og Dags-Telegraf en beroligende artikel om de i Hammerum Herred skete indkøb af hedejord, og særlig da om den i 1869 påbegyndte Klelund Plantage, der ved Grev Moltke-Brejntveds køb af den i 1874 voksede fra 614 til 1410 tdr. land (fra 338,69 til 777,78 ha). Og Hedeselskabets

bestyrelse fulgte i marts s.å. efter med en meddelelse til selskabets medlemmer, der imødegik nogle dels i pressen dels i Folketinget fremkomne angreb på selskabet. Det skulle have sammenkøbt 25.000 tdr. land (13.790 ha), hvad der hindrede hedernes opdyrkning ved småfolk; det skulle for at fremme nogle vandingsanlæg have foretaget sandudskylninger og derved gjort skade, og endelig skulle det være skyld i, at der i Herning var blevet oprettet en bank, der ved at tage og give for høje renter gik aktie kapitalisternes ærinde.

Mod disse angreb havde bestyrelsen let spil. De 25.000 tdr. land svandt ind til de ovennævnte 10.701 tdr. land, der af eller ved Hedeselskabet var indkøbte til 37 plantager, hvad der endog på mange måder afgjort gavnede hedeboerne. Kun i to tilfælde havde der været klaget over selskabets udskylninger, og kun i det ene var der lidt en skade på mellem 20 og 30 rd., som selvfølgelig intet betød overfor den store nytte, selskabets 43 færdige vandingskanaler på i alt 30 mil (226 km) havde gjort, og hvad endelig banken angik, da var Herning Hede- og Diskontobank helt uafhængig af Hedeselskabet efter en i 1871 fremkommen indbydelse bleven oprettet i 1872 med en bestyrelse bestående af generalkonsul H. Pontoppidan, bankens fader, samt de to Herningboere købmand Petersen og prokurator Valeur, den sidste var administrerende direktør. Det eneste, Hedeselskabet havde at gøre med banken, var, at det indtil videre afholdt udgiften til taxationerne ved lån i banken til ubemidlede hedeboere.

Alt faldt herefter hurtigt til ro igen, og plantningssagen gik ustanseligt frem, 1878 var der 68 plantningsanlæg med 15.860 tdr. land (8197 ha), i 1882 168 med 21.118 tdr. land (11.649 ha), og i 1891 taler selskabets jubilæums skrift om ikke mindre end 571 plantager med 44.831 tdr. land (24.730 ha), af hvilke selskabet selv ejede 14 med 7694 tdr. land (4244 ha). Det er en vidunderlig fremgang fra 1877, det år, da selskabets årsberetning for første gang mente at kunne slå fast, at sansen for og troen på hedeplantningen nu virkelig er bleven vakt. I fortsættelse heraf oplyses det bl.a., at det i de to sidste år havde været umuligt at skaffe den mængde planter, som ønskedes, og eksempelvis oplystes det, for at vise den stedfundne fremgang, at i Hoven Sogn anskaffedes i 1865 kun 75 planter, i 1866 300, i 1867 c. 10.000, og at der i det sidste år i sognets plantager var udprykket 860.000 planter til brug i selve sognet.

Når beplantningssagens udvikling illustreres på denne måde, ligger det nær her at minde om, at Hedeselskabet efter sine love skulle lette hedeboerne adgang til gode planter. Selskabet anlagde da også straks efter sin stif-

telse en planteskole ved Herning, og det formåede plantøren ved Feldborg Statsplantage S. G. F. Jenssen-Tusch til at forestå den; han havde som den første på dette område drevet planteskoledriften op til en tidligere her i landet ukendt højde. Planteskolen, der var 1¼ td. land (0,69 ha) stor, blev i 1871 lidt mere end fordoblet, og det er derfor kun naturligt, at da Dalgas, som tidligere nævnt, i 1868 fik sin egen villa i Århus, den gang udenfor byen, anlagde han straks en planteskole ved den. I dets årsberetning for 1874 nævner selskabet ti planteskoler, for hvilke det hvert efterår trykker en priskurant, der kunne rekvireres fra selskabets hovedkontor i Århus, og planteskolernes antal var derefter i stadig stigen, hvad der var absolut nødvendigt, thi fra disse rekvireredes ikke alene planter til de egentlige plantager, men også til de i antal hurtigt og stærkt voksende såkaldte småplantninger, der meget snart er kendtes for et endog særdeles betydningsfuldt middel til at nå målet, et beplantet Jylland.

Sagen begyndte meget beskedent. På repræsentantmødet i 1871 bevilgedes efter et af Dalgas stillet forslag 200 rd. til at gøre en prøve med i det kommende år; selskabet skulle yde gratis planter og vejledning i overensstemmelse med et reglement, som bestyrelsen umiddelbart efter udfærdigede, og sagen udviklede sig nu forunderlig hurtigt. Ved næste års repræsentant møde holdt Dalgas et foredrag om den: Hvilken betydning have småplantninger omkring gårde og haver for vore hedeegne, og hvorledes bør de udføres?, det blev trykt såvel i selskabets årsberetning som i tidsskriftet Landmandsblade og udkom derpå videre udarbejdet som selvstændigt skrift i endog fem oplag (fra 1874 til 1894) i c. 50.000 eksemplarer. 1873 blev der oprettet c. 50 småplantningsdistrikter, hvis forstandere valgtes mellem de mest plantningskyndige, fra 1880 opnåedes et hurtigt voksende statstilskud, og derefter opstod snart efter hinanden en række have- og plantningsforeninger. Den første, Plantningsforeningen på Morsø, stiftedes den 13. juni 1882, og i Hedeselskabets jubilæumsår 1891 bestod der ikke mindre end 36 foreninger, der spændte over 655 sogne, talte 14.855 medlemmer og i 1890 forbrugte 5 millioner stykker nåletræsplanter og 1½ million stykker løvtræsplanter til en samlet værdi af 57.656 kr. samt køkkenhavefrø til en værdi af 10.228 kr.

I de mange foredrag om denne sag, som Dalgas og hans medhjælpere havde holdt trindtom i Jylland, var det atter og atter blevet gjort gældende, at hårdføre læbælter omkring gård og have ligesom hårdføre levende hegn, begge dele af hvidgran og bjergfyr, ville bryde vestenvindens magt, ville lune og hygge samt hindre de for hedeagerbruget ødelæggende sandpiskninger.

Befolkningen indså det, småplantningernes antal voksede derfor mærkeligt og dermed også interessen for plantning i det hele, d.v.s. for de større plantager, troen på muligheden af at kunne fremkalde sådanne og på deres vidtrækkende betydning i forskellig retning var i frodig vækst. Men inden vi påny vende os til Hedeselskabets egentlige plantningsvirksomhed, skal der her endnu gøres opmærksom på, at selskabet i de sidste år af denne periode - fra 1888 - kom til at blive virksom i en ny retning, nemlig på mosekulturområdet. Ved forhandlingerne på den nordiske Landbrugskongres 1888 i København, hvor Dalgas holdt et foredrag om Hedeselskabets organisation og virksomhed, kom sagen op. Der skete en henvendelse til ham, hvori Hedeselskabet blev opfordret til også at tage sig af mosesagen, og til denne henvendelse kunne der så meget desto svares ja, som sagen var en god, gammel bekendt af selskabet. Allerede i Geografiske Billeder havde Dalgas henledt opmærksomheden på fladernes betydelige kær og moser på det store brændselmateriale, de indeholdt, men til hvis udnyttelse der manglede både forbrugere, veje og jernbaner, ligesom på deres tjenlighed til agerbrug, hvis blot beboerne magtede at udgrøfte dem og skaffe den fornødne mængde mergel.

Sagen så den gang væsentlig håbløs ud, men der blev desuagtet arbejdet med den. 1871 blev det udtalt, at selskabet påtænkte at støtte afvandingen af de større hedekær og moser, 1872 vedtog repræsentantmødet, at selskabet, skønt sådanne anlæg ikke ligefrem omtales i selskabets love, måtte udstrække sin virksomhed til afvanding af hedekær og hedemoser, og 1873 besluttedes det efter vedtagelsen af de fornødne bevillinger til analysering af mosejord og til udførelse af de såkaldte Rimpause Mosekulturer, at selskabet skulle bekendtgøre i bladene, at det indtil videre gratis overtog ledelsen af slige mosekulturer. Sagen vedblev dog at ligge død hen, og det skønt Dalgas i 1876 udsendte et skrift, Hedemoser og Kjærjorde, der vakte en vis bevægelse og foranledigede en del diskussion i de jyske landboforeninger. Det blev ikke i Jylland, at selskabet - bortset fra forsøgene på Hesselvig - kom til at anlægge en Rimpause Mosekultur, men i Nordsjælland 1877 ved en lensbaron Otto Zytphen-Adeler tilhørende mose. For øvrigt kan det dog bemærkes, at Dalgas fik anledning til at udarbejde en plan for opdyrkningen af den del af den store vildmose, der hørte under stamhuset Birkelse; han offentliggjorde den 1880 i Hedeselskabets Tidsskrift.

Det var først efter Landbrugskongressen 1888 i København, at der indenfor selskabet kom liv i mosesagen. Dalgas udgav endnu samme år bogen, Ager

bruget på vore Mosejorde og Sandjorde, som generalkonsul Pontoppidan lod uddele i 15.000 eksemplarer, ikke at tale om at gjødningsfirmaet Beckett & Meyer fik tilladelse til endnu at trykke 5.000 eksemplarer, og efter at mosekultursagen ikke i ti år havde foranlediget nogen udgift for selskabet, bevilgedes der på dets Virksomhedsplan for 1889 et beløb (1640 kr.) til forsøg og analyser på den private Plantage Skovbjerg, der sammen med generalkonsul Pontoppidan rekvirere tilskød et lignende beløb. Og så nedsatte repræsentantmødet samtidigt et eget mosekulturudvalg, bestående af løjtnant G. de Lichtenberg til Hessel, godsejer M. Ahlmann til Langholt og oberstløjtnant Dalgas; bistået af docent Th. Westermann skulle det føre sagen frem, hvilket også lykkedes det. I Hedeselskabets jubilæumsskrift fra 1891 meddeles, at der var blevet afholdt en stor mængde offentlige møder om mosesagen, at der var oprettet c. 40 prøvestationer rundt omkring, hvor der udførtes korrekte mosekulturer, at der på Skovbjerg Mosestation udførtes en række større forsøg for at udfinde, hvorledes en lynggroet højmosse kunne forvandles til frugtbar tørvejord, inden den dækkedes med sand, at der fire andre steder på græsgrøede lavmoser var påbegyndt en række gødningsforsøg med forskellige thomasslagger og super fosfater, og at der til denne virksomhed var opnået et. statstilskud, som for ventedes forøget.

Her er tale om gødningsforsøg, og sådanne var langt fra noget nyt for Hedeselskabet. På dets engvandingss forsøgsstation Hesselvig var der i en årrække foretaget sådanne forsøg, og det kan i det hele siges, at gødningsspørgsmålet havde ligget selskabet på sinde lige fra dets stiftelse. Allerede i 1869 havde det sat sig i forbindelse med Fabriken Stassfurth for at skaffe selskabets medlemmer god og billig gødning, og denne virksomhed var det vedblevet med. Det er da helt naturligt, at gødningsspørgsmålet også måtte komme frem overfor selskabets plantager, således som det kan ses i en artikel af Dalgas i selskabets tidsskrift, Hedeselskabets Gjødnings- og Pløjnings Forsøg i Plantagerne i 1878 og 1879, også selskabets plantager måtte i det hele blive hjemsted for forsøg på forsøg, udviklingen førte det således med sig.

Da Hedeselskabet var stiftet, trådte det, som vi have set, op med ganske stor sikkerhed. Det stillede mål kunne nås, blot man benyttede de vundne erfaringer, og erfaringerne bares af Staten Forstvæsen, med hvilket Hedeselskabet fra sin første dag var glad ved at stå i nær og god forbindelse. Overfoster Jessen havde straks stillet sig venlig til selskabet, jægermester Klüver er en af indlejerne ved selskabets konstituerende møde og bliver på dette

indvalgt i dets repræsentantskab, hvad skovrider Bang fra Gjøddinggård, der arbejder sammen med Dalgas på Hjortsballehøjene, også blev, ikke at tale om at plantør Jenssen-Tusch fra Feldborg Plantagen tog sig af Hedeselskabets Planteskole, og at overførster F. v. Wimpfen stod sammen med Hedeselskabets bestyrelse imod det kgl. Landhusholdningsselskabs tidligere nævnte hedeudtalelser. I næsten hundrede år havde staten plantet på heden. I begyndelsen var det famlende forsøg, der omfattede såvel løvtræer som nåletræer, men anstrengelserne samledes lidt efter lidt om at tilvejebringe fyrreskov ved såning efter skrælpjøning. Fyrrene ville dog slet ikke trives. I Stendalgårds-, Gjøddinggårds-, Palsgårds- og Randbøls Plantager blev træerne syge, når de havde nået mandshøjde, nålene blev gule og faldt af, træerne gik ud. Det var fyrrens sprækkesvamp, der angreb dem, men det vidste man ikke den gang. Omtrent 1812 gik man over til væsentlig at sætte rødgran i skovfyrrens sted, også rødgranerne blev for det meste såede i skrælpjøede og harvede striber, altså uden videre behandling af undergrunden, og efter længe at have stået i stampe kom de sig, i alt fald for en ikke ringe del, ligesom også de rødgraner, der, efter at man havde fået planteskoler, var plantede i huller. Overfor dem, der gik ud, kastede man skylden på vestenvinden og alen, der betragtedes som hedens onde princip, medens lyngen nærmest betragtedes som en nyttig skærm for de unge graner.

Jo, der var erfaringer, og Hedeselskabet gjorde dem gældende. Da Hovborg Plantagen i 1866 kom i forbindelse med selskabet, gjorde det indsigelse mod de der påbegyndte skovfyrplantninger, og striden endte med selskabets sejr. fyrrekulturerne bleve stansede. De plantede fyrre gik da også alle ud, således som selskabet havde forudsagt det, og efterhånden opnåedes den skønneste enighed om at gennemføre, hvad man kaldte solide kulturer.

Det var imidlertid ikke alt, der var så lige til som forholdene i Hovborg. I Give Plantagen mislykkedes en plantning med hullegravning på et stykke margerter agerland endog gentagende gange, medens en samtidig udført plantning i den hosliggende hede lykkedes. I Høgildgårds Plantage mislykkedes en to gange i huller udført plantning på margerter agerland totalt, medens plantningen på det samme sted for tredje gang, udført efter kulegravning lykkedes godt. Man kom atter og atter til at stå overfor forhold, der stillede spørgsmål, som man ikke formåede at besvare. Med sin temperamentsfulde trang til hurtige løsninger måtte Dalgas til tider gribe fejl, og det blev forholdsvis hurtigt klart for ham, at de hundredårige erfaringer ikke slog til - 1882 kal-

der han dem ubestemte og utilstrækkelige, 1890 primitive - samtidig med at det af ham dannede begreb, lynggiften fik voksende betydning for ham. Det var denne gift, der på alle måder skulle bekæmpes. I jordens magerhed så han ingen hindring, mod vestenvinden kunne de opvoksende læbælter af hårdføre træer værne, og alen kunne gennembrydes med spade eller plov, men lynggiften! Uden at ordet bliver nævnt - det brugtes mest mand og mand imellem - kan man følge Dalgas' voksende kamp imod dette onde i en række småskrifter og artikler af ham som f.eks. Vejledning ved Træplantning i Hedeegne (1871), Beretning om Hedeselskabets seksårige Virksomhed (1872), Den dybe Reolpløjning anvendt til Hedeplantning (1872), Om Plantning i Jylland, navnlig i dets Hedeegne (1877), Hederne i Danmark og deres Tilkultivering (1878), Fortids- og Fremtids-Skove i Jyllands Hedeegne (1883-85) og så endelig Skov-Kulturer i Jyllands Hedeegne (1890-91), et skrift, der udkom i ikke mindre end 5.000 eksemplarer.

Med et genialt greb drog Dalgas tidligt bjergfyrren som sin hjælper med ind i kampen. Den var tidligere kendt her i landet, Morville brugte den som læbælteplante ved anlæget af Margretelund, kammerherre Riegels havde anvendt den som selvstændigt træ i Statens Klitplantager, og i Geografiske Billeder kan Dalgas ikke nok som prise denne kostelige plante. Er der nogen måde, skriver han, hvorpå de magre sandflader kunne forvandles til skov, da er det ved at tage den til hjælp, og i 1871 mener han at kunne oplyse, at bjergfyrrens opadvoksende varietet, den nøjsomste og måske hårdføreste af vore træarter, er et fuldstændig brugbart skovtræ, der da også nu lidt efter lidt i millionvis blev udplantet på heden. Men Dalgas var desuden i høj grad opmærksom på bjergfyrrens jordbundsbeskyttende og lyngkvælende egenskaber, der gjorde den til en værdifuld amme for eller fodpose om de udplantede unge rødgraner. Bjergfyrren stansedes ikke i sin vækst af lyngen, men efterhånden som den dækkede over jordbunden, kvalte den lyngen, medens granen, der ikke så hurtigt kunne dække jorden, stansedes af lyngen, og allerede i 1868 havde så Hedeselskabet bestemt, at der skulle plantes indtil 50% bjergfyr mellem rødgranerne; hvorledes det end gik, var man så vis på, at få noget frem i de pågældende plantager.

Det var imidlertid ikke blot overfladens lyng, Dalgas så på med mistillid, nej, også jorden, den voksede i, burde betragtes med mistvivl, og ved undersøgelser blev det vist, at den var lyngsur. Den måtte bearbejdes, den skulle udluftes, for at der kunne komme en græsvegetation op, der kunne hjælpe til

at gøre rødgranerne frodige. Hedeselskabet betragtede sine ejendomme Høgildgård, Birkebæk og Hesselvig som udstrakte forsøgsmarker. Her plantedes på hede og i ager, på rå og udluftet hede, i reolplojning, i kulegravet jord og i hullekulturer, dels med udpriklede planter, dels med frøbedeplanter, endvidere med forskellige afstande mellem granerne og fyrrene, og endelig således at bjergfyrrene plantedes dels samtidig med granerne, dels nogle år både for og efter dem o.s.v. Det var langvarige og kostbare forsøg, men resultaterne var også af stor økonomisk interesse. Det gjaldt jo den jyske hedes fremtid, og det har derfor sin betydning, når Dalgas 1891 f.eks. kan skrive: Fra nu af må sådanne gammeldags grankulturer, hvor granerne sættes i rå hedejord, være en umulighed. Resultatet svarede da også til det store arbejde. Hedeboerne kom nu lidt efter lidt med. I femåret 1866-70 anlagdes kun 6 plantager med 3767 tdr. land (2078 ha), og i årene 1871-75 21 plantager med 5865 tdr. land (3235 ha), men i femåret 1876-80 63 plantager med kun 7744 tdr. land (4271 ha). Plantagernes antal steg langt kraftigere end arealet, d.v.s. der kom flere og flere små plantager til. I året 1881 steg antallet med 39, men arealet kun med 2400 tdr. land (1324 ha), således at gennemsnittet for dette år var 60 tdr. land (33 ha) for en plantage, og da 25 års jubilæet fejredes i 1891, var plantagernes antal steget til 571 med i alt 44.831 tdr. land (24.730 ha), således at gennemsnittet pr. plantage nu i det hele var 77 tdr. land (42 ha), hvad der var en væsentlig nedgang fra det første femårs gennemsnit på 628 tdr. land (346 ha). Ved siden af disse plantager, der mere eller mindre stod under Hedeselskabets tilsyn, fandtes der i 1891 endnu 69 andre private plantager med i alt 9769 tdr. land (5388 ha), altså med et gennemsnit på noget over 140 tdr. land (77 ha).

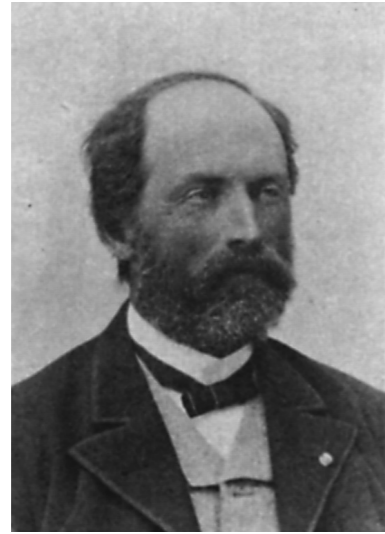
Et stort og for vort land betydningsfuldt arbejde var på en næsten lydløs måde blevet fremmet i heden; først nu var der for alvor tale om at tage de udstrakte heder i produktiv besiddelse. Og erindringer man, at Dalgas ikke alene arbejdede for at gøre Jylland skovklædt, men at han gik ud fra, at hederne her tidligere havde båret skov, må det have været et på sin vis stolt øjeblik for ham, da han 1889 i Hedeselskabets Tidsskrift kunne offentliggøre en artikel med overskriften: Tre af Middelalderens større skove i Ribe Amt, ødelagte i det 16. århundrede og genfødte i vor tid. Det var Stilde, Hundsbæk, Hovborg og Klelund Plantager, han sigtede til, alle i Malt Herred.

Her skal endnu særlig gores opmærksom på en enkelt lille plantage, den 180 tdr. land (99 ha) store Halt Plantage, der ligger næsten helt omgivet af

Birkebæk Plantagen. Den blev påbegyndt i 1873 af et interessentskab med forstdocent, senere overførster og kammerherre dr. phil. P. E. Muller i spidsen. Forstdocenten arbejdede på den tid en del sammen med Dalgas. De to forestod således i 1875 og 1876 en række forsøg i Høgildgårds og Harreskov Plantager med plantninger i dybe huller såvel i våd bund som i tør sandbund og god bakkebund samt med forskelligt fyldmateriale, og det kan i denne forbindelse nævnes, at dr. Muller på en eskursion henledte Dalgas' opmærksomhed på, at der ikke fandtes regnorme i lyngheden, samt på, at der kun fandtes dyreliv i jordskorpen, hvor denne kunne bære græs, hvad der førte til, at assistent ved Landbohøjskolens kemiske Laboratorium C. F. A. Tuxen kom til at foretage en række analyser af forskellig hedejord, der blev offentliggjorte 1876 i dr. Mullers, Tidsskrift for Skovbrug. Samarbejdet mellem Dalgas og dr. Muller strakte sig dog ikke til Bolt Plantagen. Her gjorde dr. Muller forsøg ganske efter egne planer; han ville ikke her indplante bjergfyr mellem granerne, men lagde udelukkende vægt på en omhyggelig jordbearbejdning. Trods store anstrengelser kom han dog til det resultat, at hverken rødgran eller ædelgran lod sig dyrke i renkultur på de gamle vestjyske heder. I 1897 - altså tre år efter Dalgas' død - skriver han: Efter de erfaringer, der nu foreligger, har altså Dalgas' lykkelige greb med indblanding af bjergfyr sejret; mine anskuelser om at kunne nå målet ved en grundig jordbearbejdning have ikke holdt stik.

Han konstaterer herved en fuldstændig sejr for Dalgas. Men han opgav ikke derfor sine undersøgelser, og de skulle ikke længe efter føre til resultater, der stillede de fleste her omhandlede forhold i nye belysninger. Dog herom i et senere afsnit. Tidsrummet, vi her beskæftige os med, er afgjort Dalgas', og han så fremad med en, gud ske lov, beundringsværdig og ukuelig frejdighed.

Ved siden af rødgranen gjorde Hedeselskabet under Dalgas også forsøg ikke alene med andre granarter f.eks. hvidgranen, balsamgranen og ædelgranen, men også med den, efter hvad vi tidligere have hørt, helt dødsdømte skovfyr. Bjergfyren var et brugbart skovtræ, men rødgranen et bedre, og over rødgranen stod i økonomisk værdi endnu skovfyren. Tanken om, at den skulle kunne bringes til at vokse på hederne, ville Dalgas derfor kun nødtigt opgive. Fra 1868 plantede selskabet hvert år lidt skovfyr. I de første ti år gik de omtrent alle ud, men derefter viste det sig, at de skovfyr, som stod i læ af graner eller bjergfyr, der havde nået 5 à 6 alens højde, befandt sig fortræffeligt, og Dalgas håbede derfor, at når fugtigbedsforholdene havde forbedret sig

S. Brønsted.

ved hjælp af de voksende skove og de mange levende hegn, ville den tid nok komme, da skovfyrrer ville blive hjemme på heden. Dalgas troede sikkert, at de kommende skove ville få stor og god indflydelse på Jyllands klimatiske forhold, navnlig når skovene kom til at ligge således, at de støttede hinanden overfor vinden ved at danne sluttede linier, og med dette for øje indkøbte Hedeselskabet fra 1887 ved Statens og private velynderes hjælp forskellige hedearealer til beplantning. Det søgte at få de værste huller i de rækker, de opvoksende skove dannede, lukkede, og så udviklede det sig således, at selskabet ved Dalgas' død ejede ikke mindre end følgende

tretten plantager på i alt 8505 tdr. land (4691,54 ha), nemlig: Birkebæk, Hesselvig Enggård, Hesselvig, Vester Hesselvig, Døvling, Skarrild, Skovsende, Plantagen Dalgas, Plantagen Liebe, Finderup, Plantagen Schade, Røddinglund med Timring og Barde samt endelig Grindsted. Foruden disse plantager ejede selskabet på denne tid endnu to mosestationer, Skovbjerg og Stationen Pontoppidan. Plantagen Nørlund, som Selskabet havde købt i 1876, havde det i 1882 afhændet til staten.

Hedelskabet var vokset op til at være en betydende magt, og den skriver, der i 1866 var dets eneste medhjælp, var da også efterhånden bleven til en anselig stab dygtige hjælpere, som videre udbredte selskabets anseelse. Der var et øjeblik, da Dalgas for alvor troede, at polytekniske kandidater ikke kunne sammen med en ingeniørofficer som Leder, men denne anskuelse fortog sig selvfølgelig, og han lærte at sætte endog megen pris på to polyteknikere, der i 1870 og 1871 blev selskabets hjælpere i engvandsarbejdet, S. Brønsted og C. Holten. Den første af dem blev selskabets eng- og kanalingeniør, i lang tid med bo-

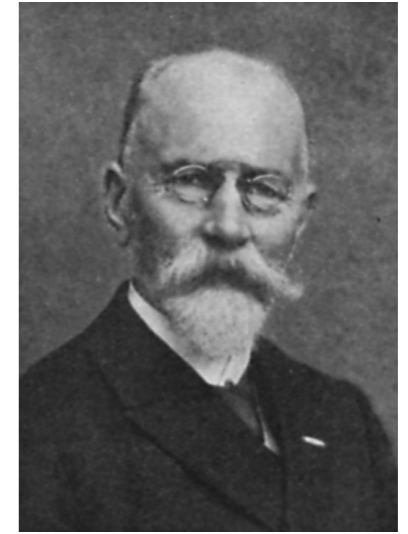

C. Holten.

lig på Hesselvig; han var et par gange Dalgas' ledsager på studierejser i udlandet, forestod bl.a. anlæget af Damholt-Hodsager Mergelbane; udarbejdede det store projekt til Skjern ådeltaets regulering m.m. og blev i selskabets tjeneste til sin død i 1893. Den sidste blev efter en tid at have været assistent ved engvandsanlægene sammen med Dalgas redaktør af Hedeselskabets Tidsskrift (1880 og 1881) og endvidere fra 1878 selskabets betroede revisor ved dets efterhånden stærkt voksende og meget udviklede regnskaber, hvad han er den dag idag. Ellers var det for øvrigt mest landbrugskandidater og forstkandidater, der blev de ledende mellem selskabets personale.

Da selskabet tog fat på mosekultur, blev landbrugskandidat Lars Jørgensen dets ingeniør på dette område, og da han i 1892 søgte anden virksomhed, blev landbrugskandidat Th. Claudi Westh hans efterfølger. Det var dog navnlig på plantningsområdet, at medhjælperkaren blev stor. I de første år udførtes det fornødne tilsyn af forstråd Bang på Gjøddinggård og plantør Jenssen-Tusch fra Feldborg Plantage i forbindelse med bestyrelsens medlemmer, men fra 1869 nævnes også forstkandidat N. Fritz, der havde assisteret hos Bang på Gjøddinggård og stod som ejer af en planteskole, Ålykke i Brørup Sogn, 1873 kommer forstkandidat G. A. Mourier og skovrider H. Schrøder til, og efter en i 1874 vedtagen plan, der trådte i kraft med 1875, oprettedes endelig fem skovriderposter, af hvilke dog kun de fire besattes, den femte, der omfattede Viborg Amt, forblev ledig, bestyrelsens medlem, justitssekretær Morville har sikkert gjort det fornødne arbejde. De fire fra 1875 virkende skovridere var: for Ribe og Vejle Amter forstkandidat N. Fritz, for Ringkjøbing Amt forstkandidat P. Borch, for Ålborg og Randers Amter proprietær C. Hecquet og for Vendsyssel og Thy skovrider Schrøder. Senere blev de fire skovridere til otte, og i jubilæumsåret 1891 var selskabets otte skovridere, nævnte i aldersorden: N. Fritz (fra 1875), C. Hecquet (1875), M. Nyholm (1878), M. Holt (1883), Chr. Sørensen (1883), G. Morville (1886), Chr. Dalgas (1887) og P. Th. Johansen (1889).

Det er her af interesse at møde navnene Dalgas og Morville, og det så

N. Fritz.

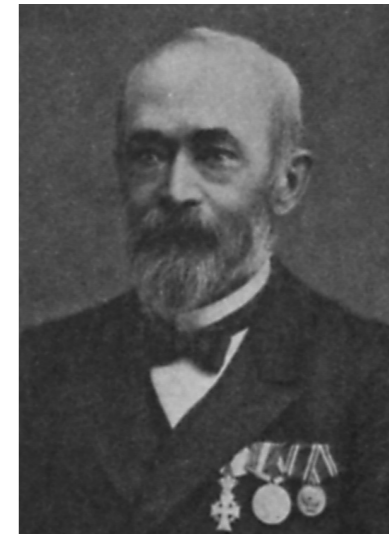
P. Th. Johansen.

meget mere som de pågældende er sønner af Hedeselskabets to, som det tør siges, egentlige stiftere. Da de umiddelbart efter at have taget deres forsteksamen, trådte i Hedeselskabets tjeneste som assistenter - hvad de var en ganske kort tid, for de blev skovridere - tør det vel nok antages, at tjenesten i selskabet har været deres mål fra de unge dage. Hedeselskabet, der omtrent var deres jævnaldrende, drog dem, de ville være med til at fortsætte, hvad deres fædre så berømmeligt havde begyndt. Chr. Dalgas fik sæde på Birkebæk ved Herning, Georg Morville på Skalmstrup ved Stoholm mellem Viborg og Skive.

Af de øvrige seks skovridere var endnu to forstkandidater, nemlig Fritz på Ålykke i Brørup Sogn og Johansen i Århus. Fritz var ikke alene skovrider i selskabet, i hvilken egenskab han 1883 sendtes til Schweiz for at undersøge de derværende bjergfyrskove, men han var også selskabets entomologiske konsulent, fra 1886 findes der hyppige artikler fra hans hånd i Hedeselskabets Tidsskrift om insektangreb i plantagerne, og han udgav i 1892, De danske skadelige Nåletræs insekter, der i 1894 fulgtes af en lignende bog om de skadelige løv- og frugttræs insekter. For Johansens vedkommende skal det oplyses, at han, efter i nogen tid at have assisteret på selskabets hovedkontor i Århus, forenede sin skovriderpost med stillingen som selskabets kontorchef. Af de andre skovridere var Hecquet og Nyholm landmænd, Hecquet var endda proprietær, ejer af Hjedsbækgård ved Støvring, hvorfra han opdyrkede en hel del hede. Som skovrider havde han først bolig på Hjedsbækgård, senere på Sekshøj, også ved Støvring; Nyholm havde bolig på Storskoven ved Flauenskjold. Hvad endelig Mads Holt i Påbøl og Chr. Sørensen på Hølund-Søgård angår, da havde de tjent sig op fra nede i selskabets tjeneste. Mads Holt havde oprindelig været husmand i Skarrild, blev derpå mergelgraver, så plantør og endelig skovrider, og Chr. Sørensens karriere var en ganske lignende. Hedeselskabet så selvfølgelig på eksaminer, men særligt også på personlig dygtighed; ved at forfremme de to sidstnævnte mænd skaffede Dalgas Hedeselskabet to dygtige og nidkjære tjenere, der i end og høj grad følte sig knyttede til det. Arbejdet i selskabets tjeneste var

J. C. Sørensen.

M. Holt.

gjennemgående ganske strengt. Dalgas, der var hurtigheden og præcisheden selv og desuden ar bejdsivrig og mærkelig udholdende, mente at kunne fordrige lignende egenskaber hos sine medarbejdere, og blot det at foretage en inspektionsrejse med ham i heden var ikke altid nogen børneleg. Fhv. skovrider Fritz har mange år efter skrevet, at det næsten kunne gyse i ham, når han fik brev fra Dalgas om den og den dag, til den og den tid at give møde der og der. Så gjaldt det som regel næste morgen kl. 5 at køre af sted og således blive ved i en halv snes dage. Dalgas' sydlandske blod kunne ofte lade ham træde ivrigt op, men så kunne han igen vise sig så hjertens god, fint hensynsfuld og påskønnende, at alle sluttede sig til ham. Da han endte sine skovkulturer (1891), takkede han i en efterskrift alle, der havde belært ham, og her nævner han da bl.a.: Hedeselskabets forstpersonale, blandt hvilket jeg især er bleven påvirket af skovrider Borch. Dalgas slap ham sikkert nødigt, da han ved udgangen af 1884 forlod Hedeselskabet for at blive godsinspektør på Jægerspris.

Selskabets personale blev som regel længe i dets tjeneste. F. Iversen, der i 1871 blev skriver på dets kontor, voksede således efterhånden op til at blive både dets sekretær og kasserer og virkede som sådan lige til 1904. Men det er også et oplysende træk, at ved selskabets jubilæum i 1891, var det hverken bestyrelsen eller repræsentantskabet, der blev officielt udmærket, men fire af selskabets personale, ingeniør S. Brønsted blev ridder af Danebrog, sekretær Iversen fik kammerrådstitel, skovrider Halt og plantør J. C. Nielsen blev Da-

nebrogsmænd. I denne forbindelse kan det da også nævnes, at bestyrelsen allerede i 1882 tænkte på en forsørgeskasse for selskabets funktionærer, og at en sådan trådte i kraft fra 1. januar 1884. I november 1883 vedtoges et reglement for den undervisning, man ønskede at give vordende plantningsassistenter, og i 1885 oprettedes en elevskole på Birkebæk, der fik stor betydning for selskabets forsyning med et vel uddannet forstpersonale.

Det nu stærkt voksende Hedeselskab beskæftigede i 1891 en kasserer, en sevisor, en skriver, en kanal- og engingeniør, en moseingeniør, otte skovridere, femten forstassistenter, tre skovfogeder og to faste mergelsøgere.

Selskabets virksomhed krævede en stor ramme, indenfor hvilken der efterhånden var bleven meget at se. Da kong Kristian IX og dronning Louise i 1892 fejrede deres guldbryllup, overrakte Hedeselskabet ved en deputation bestående af etatsråd Bruun som repræsentantskabets formand, hofjægermester Mourier-Petersen som bestyrelsens formand og oberstløjtnant Dalgas det høje guldbrudepar en mappe med en dedikation og tolv fotografier fra det voksende liv i plantagerne, der år for år studeredes af flere og flere besøgende fra udlandet. De kom fra Tyskland, Holland, Belgien, Sverige, Finland og Rusland. Men hvor stort og anseligt end selskabet på mange måder nu var blevet, stod det stadigt på den patriotiske grund, som det var vokset op på. Det kan bl.a. ses af de opfordringer om ny medlemstilgang; som det udsendte i 1888, det år, da selskabet med så stor glans deltog i den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunststudstilling i København. Hedesagen, skrev bestyrelsen, der i betydning for vort fædreland ikke står tilbage for nogen anden sag, fortjener at støttes mest muligt, og der for rettes en indtrængende opfordring til alle og enhver, som have evne og vilje til at ofre på fædrelandets alter, om at indmelde sig som medlemmer i Hedeselskabet. Vi skulle nedenfor se lidt nærmere på forholdet mellem sel skabet og dets medlemmer.

F. Iversen.

HEDESELSKABETS VENNER

Efter Hedeselskabets love var enhver, der bidro mindst 2 rd. årligt til det, medlem. Medlemmerne skulle vælge et repræsentantskab, der igen skulle vælge en bestyrelse, og medlemmerne kunne af bestyrelsen sammenkaldes til en generalforsamling, noget, der skulle ske, når tyve medlemmer krævede det. Lovforandringer kunne kun vedtages på en generalforsamling. Herefter var det medlemmerne, der udgjorde Hedeselskabet. Men - således formede det sig ikke i virkeligheden. De på det konstituerende møde den 28. marts 1866 i Århus mødte indbydere vedtog ekstraordinært, at de første gang valgte de fornødne repræsentanter, men herved blev den medlemmerne tillagte ret til at vælge et repræsentantskab helt strøget, thi da der en gang var valgt repræsentanter, eksisterede der et repræsentantskab, og efter lovene skulle repræsentantskabet supplere sig selv. Der blev ingen brug for medlemmer hertil, og der blev heller ingen brug for generalforsamlinger. Der blev aldrig fra medlemmernes side rettet nogen opfordring til bestyrelsen om at sammenkalde en generalforsamling, og bestyrelsen sammenkaldte heller aldrig af sig selv en sådan. Som vi tidligere have set, vedtog repræsentantskabet alle fornødne beslutninger, uden hensyn til om der muligvis i dem lå en lovforandring.

Som så mange andre selskaber var Hedeselskabet altså slet ikke noget af medlemmer bestående selskab. Det var en institution, der bares af et repræsentantskab, som valgte en bestyrelse, og om på et årligt møde skulle modtage dennes regnskab for det svundne år og vedtage et budget for det kommende. Selskabets medlemmer var i virkeligheden ikke medlemmer i noget selskab, men de var Hedeselskabets første, helt uegennyttige venner.

Det første forsøg, bestyrelsen gjorde på at skaffe selskabet medlemmer, var, som tidligere nævnt, ret upraktisk. Den henvendte sig herom til kandets samtlige kommunalbestyrelser, sogneforstanderskaber og bladredaktioner, hvad

der blev ganske uden resultat, men så gik man til at antage i alt 23 såkaldte forretningsførere, spredte over hele landet, og den gode patriotiske sag fik nu hurtigt et resultat. Allerede ved repræsentantskabets første møde den 28. juni 1866 kunne bestyrelsens formand, jægermester Mourier-Petersen meddele, at årets medlemskontingent ville blive mindst 2000 rd., således som det også blev. Årets medlemsantal kom op på 767, og nu steg det stadigt, i 1867 til 1079, i 1868 til 1295 osv. til det i 1877 nåede et foreløbigt maximum på 3388, så dalede det i nogle år for i 1884 at vokse til 3865 og så igen dale til 3394 i 1887. Denne sidste nedgang foruroligede en del, og så udsendte bestyrelsen i 1888, den nordiske udstillings år, det tidligere nævnte nye opråb, der da også medførte en forøgelse. Medlemsantallet for 1888 blev 3577, men de følgende års vækst var kun ringe. Den holdt på ingen måde skridt med de ønsker, man nærrede om et voksende tilskud til selskabets virksomhed fra statens side. De privates interesse for selskabet måtte helst vokse i en om muligt lignende grad, og da prokurator Valeur på repræsentantskabsmødet i 1891 opfordrede bestyrelsen til særlig at have sin opmærksomhed henvendt på tilgang af nye medlemmer i hovedstaden, førte det til, at selskabets gode ven grosserer Holger Petersen ved nyårstid 1893 på egen hånd udsendte c. 1000 trykte opfordringer, der skaffede selskabet en ikke ringe tilgang. I Dalgas' dødsår 1894 var medlemmernes antal steget til 4709.

Medlemmerne havde betydning for selskabet. For så vidt er det naturligt, at der hvert år i selskabets årsberetning meddeltes en fuldstændig medlemsliste, og det ser jo ganske imponerende ud, at i årsberetningen for 1866, der i alt talte 40 sider, fylder navnefortegnelsen de 21. I 1872 optager den endda 57 sider og i 1875 ikke mindre end 78 sider. Men det kostede selvfølgelig ikke så lidt hvert år at trykke flere ark med navne, og da man samtidig havde ypperlig brug for de mange sider til andre meddelelser, blev det på repræsentantmødet i 1877 vedtaget, at medlemslisten kun skulle trykkes hvert tredje år, idet dog de hvert år tilkomne nye medlemmer skulle opføres i den pågældende årsberetning. Som vi ovenfor have set, havde denne sparsommere meddelelse af de mange navne ingen væsentlig indflydelse på medlemstallet, det dalede vel noget i nogle år, men så steg det igen, og tage vi t.eks. medlemsfortegnelsen for 1889 for os til nærmere undersøgelse, se vi, at det samlede medlemsantal i dette år var 3669, hvoraf 3247 var personer og 422 amtsråd, byråd, sogneråd, sparekasser, banker og foreninger; de bidrog i alt 23.196 kr., personerne 14.598 kr. og ikke-personerne 8598 kr. Af de personlige medlemmer var 2077

fra Jylland og 1170 fra det øvrige Danmark; af de upersonlige medlemmer var 370 fra Jylland og 52 fra det øvrige Danmark. Jylland dominerede altså, som naturligt er, men af forretningsfører-distrikterne, der fra 23 i 1866 var voksede til 107 i 1889, var der også 74 i Jylland mod kun 33 i det øvrige Danmark.

På den her omhandlede medlemsfortegnelse fandtes bl.a. 55 sparekasser og banker (45 jyske, 10 ikke-jyske), hvis samlede bidrag androg 1781 kr. Det højeste årsbidrag fra en af disse givere var 200 kr. Men selskabet havde venner ikke alene mellem de her nævnte som oftest mindre banker, men også mellem landets store fonds, således den Raben-Levetzause Fond, Vallø Stift og det Classenske Fideikommis, og deres tilskud var væsentlig større. I sine første 25 år modtog Hedeselskabet ikke mindre end 11.400 kr. fra den Raben-Levetzause Fond, 12.600 kr. fra Vallø Stift og 43.404 kr. fra det Classenske Fideikommis. Den Raben-Levetzause Fonds bidrag gaves til selskabets virksomhed i almindelighed, for Vallø Stifts penge uddeltes der en tid opmuntringspræmier for engvanding udført af mindre lodsejere og for småplantninger omkring gårde og haver i hedeegne, således skete det bl.a. i 1874, og hvad de store midler fra det Classenske Fideikommis angår, da gaves de, således som vi tidligere have hørt, særlig med hedernes engvanding for øje. Fideikommissets opmærksomhed var henvendt på denne sag allerede før Hedeselskabets stiftelse. En af de ledende i dets direktion, gehejmekonferensråd F. F. Tillisch havde kendskab til heden, han havde fra 1837 til 1843 været amtmand i Ringkjøbing Amt, og de 10.000 rd., Fideikommisset med hedernes frugtbargjørelse for øje allerede før selskabets stiftelse havde stillet til rådighed for Indenrigsministeriet, blev en yderst kærkommen hjælp for selskabet, der derved blev sat i stand til straks at kunne tilsige gratis vejledning ved de engvandingsforetagender, det så gerne ønskede at fremme.

I taknemlighed overfor den af det Classenske Fideikommis så rundeligt ydede hjælp blev den store Skjern å kanal kaldet Classens Kanal, og ganske på lignende måde træffe vi forskellige plantager og mosekulturer med navne efter givere, således Plantagen Liebe, Plantagen Schade, Moselodden F. C. Madsen, Pontoppidans Mosestation osv., de ville hver for sig blive nævnte nedenfor, men selvfølgelig er det kun en ringe del af selskabets mange venner, der på denne måde er blevne opkaldte.

Da selskabet oprettedes, skænkede kong Kristian IX det 800 kr., lensgreve A. V. Knuth-Knuthenborg 500 kr. og lensgreve J. Wedell-Wedellsborg 1000 kr. Lensgreve Fr. Moltke-Bregentved købte i 1874 Klelund Plantage i Lindknud

Sogn, Ribe Amt, som han samtidig udvidede til en forholdsvis stor plantage på 1467 tdr. ld. (809 ha), greve K. Brockenhuus-Schack til Giesegård købte 1876 Store Hjøllund Plantage i Vrads Sogn ved Silkeborg på 1400 tdr. ld. (772 ha), greve L. Holstein-Holsteinborg bragte i 1881 Nedergård Plantage i Nørre Snede Sogn mellem Silkeborg og Horsens på 428 tdr. ld. (236 ha) under selskabets tilsyn, kammerherre Chr. Lüttichau anlagde 1890 Tjele Plantagen nordøst for Viborg på 320 tdr. ld. (176 ha), lensbaron T. Reedtz-Thott købte i 1894 Harreskov Plantage på 1262 tdr. ld. (696 ha) i Assing Sogn, Ringkjøbing Amt, osv. Det er en række store og gode venner, som her kunne nævnes, og en gang vundne var de pågældende mænd trofaste. Lensgreve Wedell skænkede i 1879 selskabet påny 1000 kr., og da lensgreve Moltke i 1887 lod Klelund Plantage gå ind under fredskovsforpligtelsen, hvorved den blev berettiget til et statstilskud, skænkede han dette til Hedeselskabet. Det beregnedes at blive til c. 30.000 kr. i de fem år, der formentlig endnu ville gå, inden plantagen var færdig beplantet, og det bestemtes efter aftale med lensgreven, at beløbet skulle være begyndelsen til en Grundfond til Tilkultivering af nye Plantager.

Dalgas kaldte i sine Geografiske Billeder på landets godsejere og kapitalister, og hans stemme blev hørt. Ved siden af de ovenfor nævnte jordrotter, hvis række endda kunne forøges, kom der andre velyndere til, og blandt dem skal her først og fremmest nævnes grosserer D. B. Adler. Da Hedeselskabet startedes, var han, som vi have set, straks forstående og ved at forstrække det med et rentefrit lån på noget over 6000 kr. satte han det i stand til at købe Nordre Høgildgård, hvad der var en begivenhed i selskabets historie. Og da gården i 1874 gik over til generalkonsul H. Pontoppidan og lånet derved blev frigjort, ved blev långiverne deres velvilje, den større del af lånet overlod de som en gave til Hedeselskabet, medens der for resten blev taget aktier i Påbøl Plantage. Der er sikkert ingen tvivl om, at grosserer Adler, som den ivrige fædrelandsven han var, på endnu flere måder ville have vist sig som Hedeselskabets ven, hvis han ikke var bleven bortkaldt ved en tidlig død. Han døde i 1878 kun lidt over 52 år.

Plantagen Påbøl, der ligger tre fjerdingvej fra Ølgod Station i Hoven Sogn, Ringkjøbing Amt, interesserede selskabet i høj grad. Bestyrelsen bestod af kaptajn Dalgas, læge Vilandt i Ribe og apoteker J. Helms i Varde, og Dalgas var dens formand. Aktietegningen blev væsentlig fremmet ved de Adlerske penge, men at plantagen overhovedet blev til, skyldtes en gave på 2000 kr. fra brygger J. C. Jacobsen, der yderligere viste sig som Hedeselskabets ven ved at tegne sig for et årligt bidrag til det på 200 kr. Den samlede aktiekapital

i Påbøl Plantage var 36.120 kr., og plantagen, der oprindeligt var på 640 tdr. land (353 ha), blev i 1883 forøget med 330 tdr. land (182 ha), der købtes for 5 kr. tønden; aktionærerne indvilgede i hver for sin part at tilskyde den hertil nødvendige sum. Der kom i det hele en række forskellige tilskud og gaver til Hedeselskabet og dets formål. Grundejer Hermann Valentiner og hustru skænkede det i 1887 i anledning af deres guldbryllup 2000 kr., og det viste sig på denne tid, at adskillige havde betænkt det i deres testamenter. 1887 fik det underretning om, at enkepastorinde Birgitte Wesenberg f. Gjødwad havde testamenteret det 5000 kr., som det ville få efter en slægtninges død, og 1891 modtog det beløbet. 1889 meddeltes det selskabet, at afdøde proprietær, cand. phil. E. Wroblewski havde betænkt det i sit testamente, og det modtog herefter i 1891 923 kr. 35 øre. Det var ligeledes i 1889, at det fik en skrivelse om, at partikulier, fhv. administrator på Java August Schade ved sit testamente af 1881 havde indsat det til arving for en vis del af sin efterladte formue. Det blev 1846 kr., og Hedeselskabet erhvervede sig i 1890 herfor Frenstrup Plantage på 110 tdr. land (60 ha) i Suldrup Sogn, Ålborg Amt. Selskabet ville have den til forsøgsplantage, og samtidig fik den navnet Plantagen Schade.

En stor gave, som endda straks kunne benyttes, var 10.000 kr., som højesteretsadvokat C. Liebe i 1890 stillede selskabet til anvendelse efter bestyrelsens skøn ved træplantning og andre hedekulturer. De blev væsentlig anvendte til anlæget af en plantage, Plantagen Liebe, på 420 tdr. land (231 ha), der lagdes omkring selskabets skovridergård Skalmstrup i Feldingbjerg Sogn, Viborg Amt. Samtidig optrådte også en anden højesteretsadvokat som selskabets ven, nemlig højesteretsadvokat S. Nellemann, han ejede Allingskovgård i Silkeborg egnen, og 1891 anlagde han Allingskovgård, Allinggård og Grønbæk Plantagen på c. 342 tdr. land (190 ha) i Svostrup og Grønbæk Sogne. Hedeselskabets venner var jo ikke alene de institutioner og mænd, der direkte gav det gaver, men også dem, der efterkom dets ønsker, bl.a. og i særdeleshed ved at plante eller opfordre til at plante i heden. I så henseende skal her nævnes læge August Petersen i Anst mellem Lunderskov og Vejen og højskoleforstander Ludv. Schrøder på Askov. Den sidstes arbejde i Hedeselskabets tjeneste, væsentlig fra 1886, vil blive omtalt senere, for den førstes vedkommende skal det her nævnes, at han straks fra sin første tid som vestjysk læge (1872) med betydelig virkning animerede hedeboerne til at lægge sig efter hegns og læplantning, han stod med en ikke ringe autoritet imellem dem, hvad der bl.a. kan ses af det jyske skrift, Tæjelownssjow af J. Jacobsen. Den i dets første aften omtalte læge er just August Petersen, der

forøvrigt ikke blot nåede et godt resultat med hensyn til småplantningen der på egnen, men også blev en virksom formand i det 1880 stiftede Plantningsselskab Stavshede, der med omhu beplantede 300 tdr. ld. (165 ha) og endda tilkøbte både Langebjerg Plantage og Revsinghede Plantage. Han var formand her til sin død i 1909. Da de her nævnte to mænd en gang i 1890 på Askov sad sammen med Dalgas, meddelte denne, at han havde en ejendom på hånden, som var god til beplantning. Den hed Baldersbæk og lå nordvest for Hovborg. Denne meddelelse lod Anst-lægen gå videre til sin broder, grosserer Holger Petersen i København, og det resultat, der herved nåedes, blev betydningsfuldt, thi ikke alene blev Holger Petersen nu personlig knyttet til hedesagen, men han drog andre med sig. Medens læge August Petersen efter 34 års dygtige hedejeneste i 1906 flyttede fra Anst til Gentofte, ved blev broderen ligesom Ludv. Schrøder at være et virksomt hjul i Hedeselskabets udvikling, og for hans vedkommende må det her nævnes, at den af ham i 1891 anlagte Baldersbæk Plantage, allerede i 1893 blev udvidet fra 605 tdr. ld. (333 ha) til 825 tdr. ld. (455 ha), og at den nu er på c. 1400 tdr. ld. (772 ha), samt at der kan nævnes en række plantager, til hvis opståen mere eller mindre livlig påvirkning fra hans side har givet stødet. Meddeles kan således følgende: 1892 anlagde grosserer J. Moresco Fromsejer Plantagen på 500 tdr. ld. (275 ha) i Vorbasse Sogn, 1893 grosserer S. Børgesen Utoft Plantagen på c. 1000 tdr. ld. (551 ha) i Grindsted Sogn, 1894 fabrikejer W. Salomonsen Slaugsgård Plantagen på c. 700 tdr. ld. (386 ha) i Vorbasse Sogn, 1898 overretssagfører Konrad Levysohn Lindbjerg Plantagen på 260 tdr. ld. (143 ha) i Ejstrup Sogn, arkitekt B. Ingemann Lundgård Plantagen på 290 tdr. ld. (159 ha) i Heinsvig Sogn, professor, dr. jur. J. H. Deuntzer Fasterholt Plantagen på 820 tdr. ld. (452 ha) i Arnborg Sogn, 1900 bankdirektør Axel Heide Siam Plantagen på 942 tdr. ld. (520 ha) i Heinsvig og Grene Sogne, 1901 fabrikant Joh. G. Guildal Guildals Plantagen på 200 tdr. ld. (110 ha) i Sønder Omme Sogn, 1908 papirhandler Adolf Levison Heimdal Plantagen på 225 tdr. ld. (124 ha) i Hoven Sogn og fabrikant P. Petersen (Firma Petersen & Albeck) Lihegårds Plantagen på 400 tdr. ld. (220 ha) i Egtved Sogn. Det er ikke mindre end ti plantager med tilsammen næsten 5500 tdr. ld. (3000 ha), et areal, der i tidernes løb endda er vokset ikke ubetydeligt. Jo, samtalen på den historiske Askov bænk bar frugt. Det skal forøvrigt ikke lades uomtalt, at af de her nævnte plantagestiftere havde grosserer Moresco allerede tidligere vist sig som en ven af Hedeselskabet, han havde i 1888 skænket det 500 kr.

Det er i høj grad betydningsfulde og for Hedeselskabet nyttige venner,

som her er nævnte, men den betydeligste ven står det endnu tilbage at nævne, nemlig generalkonsul Henrik Pontoppidan. Denne 1814 i Rær Præstegård ved Thisted fødte mand, der ved eget dygtigt arbejde skabte sig en fremragende stilling i Hamborgs købmandsverden, som han stadig bevarede, var sig dog altid sin danskhed endog stærkt bevidst og stod særlig alle gode jyske foretagender nær. Da Hedeselskabet opstod, stillede han sig straks venligt overfor det. Han indmeldte sig endnu i 1866 som livsvarigt medlem, og da han i 1867 købte hovedgården Constantinsborg mellem Århus og Skanderborg, er det kun naturligt, at han i endnu højere grad blev interesseret i selskabets virksomhed. Han betragtede hedernes beplantning som en velsignelse for landet, ved den ville der blive skabt læ, fugtigere luft, muligvis også lidt mere regn, men afgjort både arbejde og indtægt for de mange små jordejere. Nu vil han også selv plante, og i 1871 købte han derfor Søndre Høgildgård med c. 700 tdr. land (386 ha) hede. Tre år efter købte han Nordre Høgildgård til. Han købte den, som tidligere nævnt, af Hedeselskabet for derved at sætte denne endnu unge institution i stand til at gå videre i sit arbejde, og han sad nu inde med en hedejendom på tilsammen 1480 tdr. land (816 ha), der under selskabets tilsyn voksede fornøjeligt op. Det tidligere hedelandskab skiftede efterhånden helt karakter, ja Høgildgårds have kom lidt efter lidt, beskyttet som den lå mod alle vinde, til at blive et yndet udflugtssted, den fik efterhånden navnet Hernings Klampenborg. Og blandt Pontoppidans gode gerninger kan her endnu nævnes, at han i 1871 tog initiativet til oprettelsen af Herning Hede- og Diskontobank, der trådte i virksomhed i 1872.

Det er herefter intet under, at han i 1874 blev optagen som æresmedlem i Hedeselskabet, og så stod dette dog endnu kun ved begyndelsen af at nyde godt af hans stormandsmæssige rundhåndethed, der ligesom stadig fulgte med i ethvert skridt fremad, som selskabet gjorde eller blot ønskede at gøre. 1876 skjænkede han det 10.500 kr. til en anstalt for oplærelse af vandings- og plantnings elever, et beløb, som han året efter forøgede med endnu 10.000 kr., for at selskabet kunne blive i stand til at købe Hesselvigsgård ved Skjern å til hjemsted for den nævnte virksomhed, og som et lille tillæg fulgte der med det sidste beløb endnu fem aktier i Stilde Krat à 200 kr. stykket, ligesom lidt senere 400 kr. til en bogsamling. Til fremme af selskabets virksomhed for oprettelsen af have- og plantningsforeninger skænkede han det i 1887 2000 kr., hvis rente skulle anvendes til gratis uddeling navnlig til småkårsfolk af gavnlige småskrifter om det nævnte emne, og da selskabet fra 1888 for alvor tog fat

på mose- kulturarbejdet, fulgte han dette med den største interesse, det er jo endda blevet sagt, at Mosesagen muligvis var den af selskabets virksomheder, der stod hans hjerte nærmest.

I 1888 gav han selskabet 500 kr., for at Dalgas' skrift, Agerbruget på vore Mose- og Sandjorde i Hedeegnene kunne blive trykt i 15000 eksemplarer og gratis blive omdelt til medlemmerne af Husmands-Kreditforeningen i Jylland. Året efter skænkede han selskabet 1000 kr. til mosekulturforsøg og i 1891 9000 kr. til anlæg af en mosestation, ikke at tale om at han i 1889 gav 1000 kr. til Plantagen Dalgas, der vil blive nærmere omtalt i et senere afsnit, at han indmeldte en række livsvarige eller flerårige medlemmer i Hedeselskabet, heri-

H. Pontoppidan.

mellemlig et betydeligt antal dygtige husmænd og mindre gårdmænd, flere landboforeninger samt andre beslægtede foreninger, og endelig at han i 1899 tilskød 1000 kr. til en fond, hvis rente særligt skulle anvendes til gratis fordeling af Hedeselskabets Tidsskrift til husmænd og mindre gårdmænd i hedeegnene. Det er en stolt række gaver, der herefter kunne knyttes til Pontoppidans navn, og det er sandt, hvad der i repræsentantskabets møde 1889 blev sagt om ham, at han siden selskabets stiftelse stadig havde været den første, når det gjaldt om at hjælpe det. Det er derfor kun naturligt, at den mosestation, til hvis oprettelse han 1891 gav et så stort beløb som

9000 kr., og som kom til at ligge umiddelbart syd for Herning, fik navn efter ham. Til denne store og vigtige mosestation ydedes der forøvrigt også bidrag af andre, således gav konsul Rudolph Wulff i Århus 4000 kr., ikke at tale om at selskabet søgte og opnåede et endog betydeligt statstilskud til den. På denne tid var der i der hele fart i mosevirksomheden. 1890 skænkede fabrikejer F. C. Madsen i Horsens i anledning af sin forretnings 30 årige beståen Hedeselskabet 2000 kr., navnlig til indkjøb af en mose på 100 tdr. land (55 ha), der skulle indlemmes i selskabets første moseforsøgsstation ved Skovbjerg og som med hans tilladelse blev kaldt Moselodden F. C. Madsen.

1891, da Pontoppidans mosestation blev oprettet, var et dobbelt jubilæums år. Hedeselskabet kunne i dette år, den 28. marts fejre sin 25 årige beståen,

og generalkonsul Pontoppidan den 8. april sit 50 års jubilæum som købmand i Hamborg. Det var navnlig med tanken på det sidste jubilæum, at generalkonsulen skænkede selskabet de ovennævnte 9000 kr. til den vigtige mosestation, men selskabets jubilæum blev på ingen måde overset, det blev min det af en endog stor skare venner, der bragte det gode gaver. De androg i alt c. 27.000 kr., og her skal der ved siden af generalkonsul Pontoppidans og konsul Wulffs ovenfor nævnte gaver gøres opmærksom på, at fhv. apoteker i Århus H. S. Ågård, tobaksfabrikant F. C. Obel i Ålborg, konsul Momme i Grenå, Herning Hedebank og endnu fire anonyme ved denne lejlighed hver for sig skænkede det 1000 kr., ikke at tale om at selskabet fik en række nye medlemmer. Det var en betydelig hjælp, Hedeselskabet til stadig brug modtog fra sine medlemmer og fra sine andre private venner, men det blev dog fra staten, at det modtog det væsentligste bidrag til sin virksomhed, og dette bidrag voksede efter selskabets ansøgninger med virksomheden. Staten må derfor også nævnes mellem selskabets venner. Medens dets første regnskab for året 1866-67 har et så beskeden statstilskud som 1200 kr., omfatter dets regnskab for 1894, det sidste år Dalgas levede, et statstilskud på ikke mindre end 193,000 kr., der faldt i to store hovedposter, den ene vedrørende Hedeselskabet i snævrere forstand, dets administration og egne ejendomme, den anden ved rørende ejendomme og foretagender, som var fremkaldte af selskabet og stod under dets tilsyn. Det første beløb udgjorde 86.920 kr. (33.000 kr. til administration, 17.920 kr. til kulturer i egne plantager, 16.000 kr. til kulturer i egne mosestationer, 20.000 kr. til indkjøb af plantagearealer), det andet 106.080 kr. (52.080 kr. som tilskud til plantager med fredskovforpligtelse, 50,000 kr. til småplantningsforeninger, 4000 kr. til mosekultur stationer).

Der er en stor forskel mellem de to års tilskud, og her er desuden det at lægge mærke til, at tilskudenes vækst er jævn og uafbrudt uden hensyn til tidens store politiske kamp. Hedeselskabet kom kun en enkelt gang til at mærke, at der var noget, der hed midlertidige finanslove, noget, der hed en forbitret kamp mellem den Estrupske regering og folketingets flertal. Hedeselskabet stod ligesom udenfor. I begyndelsen af sin tilværelse findes selskabet for øvrigt slet ikke på finansloven. Som tidligere nævnt bevilgedes på Indenrigsministeriets budget nogle væsentlig kun små summer til skovplantnings fremme i Vestjylland og til engvandingsanlæg i hedeegnene, og af disse summer tildelte så ministeriet selskabet, hvad det mente, at det burde have. Men dette forandredes på finansloven for 1872-73. Posten til skovplantnings frem-

me i Vestjylland, som andre end Hedeselskabet nød godt af, blev stående, den var i dette år på 8000 kr., men posten, Til Fremme af Engvandings- og Afvandingens anlæg i Jyllands Hedeegne, kom jo til at hedde, Til Fremme af det danske Hedeselskabs Virksomhed, samtidig med at der til dens 6000 kr. blev lagt 3600 kr., der var Dalgas' gage som ingeniørkaptajn og som herved overførtes fra Krigsministeriet til Indenrigsministeriet.

Ved forhandlingerne herom på Rigsdagen åndede der, som vi tidligere have set, lutter velvilje mod Hedeselskabet, og i tryk tillid hertil var det da, at selskabets repræsentantskab i 1877 vedtog en henvendelse til Indenrigsministeriet om at få den nævnte dum, der i de mellemliggende år var vokset noget, væsentlig forøget, engvandingsarbejderne krævede det, og fra 1878 fik det da til almindelige formål 4000 kr. (mod tidligere 2000 kr.) og til engvandingens fremme 12.000 kr. (mod tidligere 8000 kr.). I 1880 opnåede selskabet endda yderligere, at der til fremme af småplantninger blev bevilget det 5000 kr., et beløb, der allerede i 1882 voksede til 7000 kr. Men der var på denne tid særlig et område, selskabet følte sig trykket på, og det var dets forhold til de opvoksende plantager og planteskoler. Selskabet havde hidtil ikke alene ydet dem et gratis tilsyn, men også givet dem pekuniære tilskud. Efterhånden som plantagernes antal steg, endog meget hurtigt, kunne selskabet imidlertid umuligt vedblive hermed, og repræsentantskabet vedtog i 1882 efter forslag af Dalgas en udtalelse om, at den nævnte pekuniære støtte fra selskabets side burde ophøre undtagen overfor Påbøl Plantagen, som selskabet var særlig knyttet til. Samtidig gjaldt det imidlertid om at få finanslovens post til skovplantningens fremme i Vestjylland væsentlig forøget, og en henvendelse herom til ministeriet vedtoges enstemmigt.

Den pågjældende post på finansloven var begyndt beskedent i 1868 med 4000 kr. 1872 blev den forhøjet til 8000 kr., og i 1878 til 12.000 kr., af hvilket beløb Hedeselskabet fik de 11.000 kr., men under den stærke tilgang af plantager, disse år kunne opvise, slog dette beløb absolut ikke til. 1880 søgte selskabet derfor om, at de 11.000 kr. måtte blive forøgede til 15.000 kr., men her mødte den det politiske uvejr. Efter den midlertidige finanslov for 1881-82 fik det stadigt kun 11.000 kr., hvad der følte som en endog stor ulempe, og så søgte det i september ikke igen om 15.000 kr., men om 18.000 kr. For hedesagens skyld er det i høj grad ønskeligt, skrev det, at plantagerne erholde dette tilskud, i modsat fald frygter bestyrelsen for, at arbejdet vil blive stanset i ikke få af dem, og at plantningssagen, der nu er i særdeles god fremgang, vil få et

knæk, som der skal mange års arbejde til at råde bod på. Beløbet blev bevilget for året 1882-83, men nu kom i 1882 ønsket om at få beløbet væsentlig forøget; de 18.000 kr. måtte nødvendigvis blive til 25.000 kr. Indenrigsministeriet ville ikke være utilbøjeligt til at gå ind herpå, men mente, at de pågældende plantager måtte overtage fredskovsforpligtelse, og folketingets finansudvalg mente det samme. Det gjaldt om at sikre sig, at de ved statshjælp beplantede arealer ikke senere igen skulle blive gjort skovløse. Der opstod her ved en række ganske lange og besværlige forhandlinger med ministeriet til den ene side og plantageejerne til den anden. Sagen blev lagt i hænderne på bestyrelsen sammen med et udvalg bestående af fire repræsentanter, nemlig etatsråd G. Bruun til Asmildkloster, godsejer Carl Bech til Engelsholm, møllejer N. Møller til Letbæk Mølle og amtsrådsmedlem N. Mouritsen til Vildbjerg Mølle. Men først på repræsentantmødet i 1885 kunne Dalgas meddele, at ministeriet havde approberet en ordning, der måtte betragtes som særdeles heldig for hedeplantningen, og i løbet af året blev, til at begynde med, fredskovsforpligtelse overtaget af de fleste plantager på over 30 tdr. land (16,5 ha). Dalgas skrev i slutningen af sin artikelrække, Fortids- og Fremtids-Skove i Jyllands Hedeegne: Med fredskovsordningen er opstået en ny æra for hedeplantningen. Nu både kan og bør der tages fat for alvor. Og det blev der. Da selskabet i 1882 ansøgte om at få det ovenfor omhandlede beløb væsentlig forøget, tilså det 168 plantager med 21.118 tdr. land (11.549 ha), men i 1891 var antallet, som oftere nævnt, 571 med 44.831 tdr. land (24.730 ha). Væksten ved blev, og derfor måtte statens tilskud til plantager med fredskovsforpligtelse stadig vokse, som ovenfor nævnt udgjorde det i 1894 ikke mindre end 52.080 kr.

Og der kom andre betydningsfulde bevillinger til, fra 1889 til indkøb af nye plantagearealer og fra 1890 til mosekulturer, bevillinger, der i 1894 udgjorde henholdsvis 20.000 og 16.000 kr., ikke at tale om at staten efter særlig ansøgning i 1892 havde bevilget selskabet 24.000 kr. til købet af Pontoppidans mosestation og i 1893 10.000 kr. til køb af mosespor. Staten var ikke karrig. Men det er herefter dog forståeligt, at der i Rigsdagen, samtidig med at selskabet, som ovenfor nævnt, ansøgte om statstilskudets væsentlige forøgelse, fremkom tanker om, at det kunne være rigtigt, at der fra statens side førtes et tilsyn med anvendelsen af de stigende tilskud. Folketingets finanslovudvalg foreslår, at der bevilges 2000 kr. til et sådant tilsyn, hvad indenrigsministeren dog stiller sig uvilligt til. Han betragter et stadigt tilsyn som en uhensigtsmæssig foranstaltning, der vil gøre et pinligt indtryk overfor den autoritet, den begrundede

tillid, som dette selskab i det hele nyder, i hele folket kan jeg gerne sige, og folketingsmanden for Lemvig, gårdejer C. P. Åberg slutter sig hertil, idet han tilføjer, når den højtærede minister har midler til engang imellem, når han finder det nødvendigt, at sende mænd ud for at undersøge og påse, hvorledes selskabet ledes, må dette i alle tilfælde være tilstrækkeligt. Alligevel vedtoges den foreslåede bevilling, der derefter ved blev. Forstdocent P. E. Müller, forst-råd F. Bang og skovrider O. L. V. Haxthausen kom til at afgive en betænkning, og så blev statskovrider V. Fabricius ministeriets tilsynshavende ved de under Hedeselskabet sorterende fredskovsplantager.

Når folketingsmand C. P. Åberg ovenfor er nævnt, skal her gøres opmærksom på, at hans tale i Folketinget om fredskovsforpligtelsen fik en ikke ringe betydning. Han udtalte bl.a., at den erstatning, der burde ydes de plantageejere, der gik ind på at overtage fredskovsforpligtelse, måtte blive omtrent en fjerdedel af de [årlige] udgifter, som det vil medføre at få vedkommende areal tilplantet og tilkultiveret som årstilskud, således som det også i almindelighed blev. Det var for øvrigt ikke alene Åberg, der stærkt talte Hedeselskabets sag, det gjorde også lærer Thomas Nielsen, hvad der skal lægges mærke til, da han ikke fra først havde set på selskabet med helt gunstige Øjne. Det var ham, der i 1873 havde troet at måtte påtale de sandudskylninger, som Hedeselskabet skulle have forårsaget til skade for de på gældende lodsejere. Åberg var imidlertid den af disse to, der fik størst betydning for selskabet. I 1886 blev han medlem af dets repræsentantskab, og han synes som sådan bl.a. at have opfordret til, at selskabet skulle søge stadig voksende beløb til indkøb af nye hedearealer og til fordeling mellem plantagerne med fredskovsforpligtelse. I så henseende kan her henvises til hans udtalelser på repræsentantskabsmøderne i 1889 og 1892.

Til nærmere præcisering af Hedeselskabets forhold til staten skal her endnu fremdrages en sætning i dets andragende af 4. juli 1889 angående et voksende tilskud navnlig til indkøb af nye hedearealer. Det henleder her opmærksomheden på, at Hedeselskabet ifølge gavebrev af 6. januar 1884 har indsat staten til arving af alle sine ejendomme, samt at selskabet ikke agter at sælge eller pantsætte nogen af dets ejendomme, udover hvad de alt er pantsatte, uden ministeriets samtykke. Efter en beslutning på et forudgående repræsentantmøde havde selskabet den 16. august 1883 tilskrevet ministeriet, at det var sindet at udfærdige en dispositionsakt for det tilfælde, at det en gang måtte opløse sig, hvorefter staten skulle være dets arving. Derved kunne selskabet

efter en opløsning ved blive at gøre nytte for hedesagen, når det var ejer af forskellige ejendomme, var det kun for at benytte dem dels som forsøgsstationer, dels som øvelsesplads for sit plantnings- og engvandingspersonale, ikke, hvad der oftere fejlagtigt har været antaget, for at samle større ejendomme til medlemmerne. Efter nogen forhandling kom herefter det fornødne gavebrev i stand med underskrift af de tre bestyrelsesmedlemmer og af ikke mindre end 23 repræsentanter. Det var i det hele en tanke, som Dalgas gentagne gange kom tilbage til, at det var staten, der burde fortsætte, hvad Hedeselskabet havde begyndt. I sin afhandling, Fortids- og Fremtids Skove i Jyllands Hedeegne (1885) siger han, at Hedeselskabet ikke kan vare evigt, at den tid ville komme, da det måtte afløses af noget andet, og at dette andet måtte være staten, og ved selskabets jubilæum i 1891 udtalte han bl.a. som sin ringe formening, at det ville blive til gavn for landet, om der i tide arbejdedes på, at al hedeplantning, altså både statsplantagerne, der sorterede under Finansministeriet, klitplantagerne, der sorterede under Indenrigsministeriet, og Hedeselskabets plantager ligesom tilsynet med de private plantager og med virksomheden i de efterhånden opståede 40 have- og plantningsforeninger lidt efter lidt samledes på én hånd under Indenrigsministeriet.

Som særlige henvendelser til staten fra Hedeselskabet skal her endnu nævnes, at det i december 1866 indsendte en indstilling til Indenrigsministeriet om ændringer i et Rigsdagen forelagt vejlovsforslag (Det nye Vejlovdraft i sit forhold til Hedernes Opdyrkning); at det i 1876 henvendte sig til det samme ministerium om at få lovgivningen for vands afbenyttelse bragt i overensstemmelse med nutidens berettigede fordringer, og at det i 1881 indgav et af en dertil nedsat komite udarbejdet detaljeret forslag til ændringer i hede brandlovgivningen. På disse forskellige områder søgte Hedeselskabet at opnå de for hedesagen bedst mulige resultater, men det var kun med hensyn til den anden af de her nævnte tre sager, at der opnåedes noget; under 28. maj 1880 udkom den omfangsrige lov om vands afledning og afbenyttelse, på hvis afsnit om vands afbenyttelse Dalgas opnåede at få en væsentlig indflydelse.

Staten var og blev Hedeselskabets betydningsfulde ven. Til selskabets venner, dets medlemmer, de store givere og staten, må imidlertid, endog i høj grad, også hedeboerne henregnes. I Fædrelandet for den 4. august 1868 findes et avertissement fra 17 jordejere i Karup, hvori de bringe Hedeselskabets bestyrelse en tak fra alle interessenterne i de i 1867 og 1868 udførte engvandingkanaler. Forståelsen af selskabets virksomhed kom, som vi have set, først

på engvandingens området, men hedearbejdet drog dem efter hånden også. Det var jo særlig i årene 1881 og 1882, at plantagernes antal begyndte at stige, og går vi de 94 plantager igennem, som kom til i disse to år, var der af dem kun 11 på 100 tdr. land (55 ha) og derover og kun 6 på mellem 50 og 99 tdr. land (mellem 27,5 og 54.6 ha), men 50 på mellem 20 og 49 tdr. land (mellem 11 og 27 ha) og 27 på under 20 tdr. land (11 ha). Det er mest gårdmænd og gårdeje-re, der her træde op, enkeltvis eller i interessentskaber, men der er også både husmænd og boelsmænd med; 6 plantager anlægges af hver sin husmand og 4 af hver sin boelsmand. Og så kan der også nu peges på både sognekommuner, bylav og amtsråd, der anlægge plantager. Idom Sogn i Ringkjøbing Amt anlægger i 1882 en plantage på 68 tdr. land (37,5 ha), Tåstrup Bylav i Feldballe Sogn, Randers Amt anlægger samme år en plantage på 35 tdr. land (19.3 ha), og Thisted Amtsråd anlægger i 1889 sammen med Ydby Sogn Dover Plantagen i det nævnte sogn på c. 300 tdr. land (165 ha). Alle kom efterhånden med, proprietærer, mølleejere, landkøbmænd og kroejere foruden, som nævnt, både gårdmænd, husmænd og boelsmænd, først hermed var målet nået og vennekredsen sluttet.

Som et tillæg til nærværende kapitel skal her endnu nævnes navnene på de 47 mænd, som i dette tidsrum var repræsentanter i selskabet. Som ovenfor nævnt, er det dem, der afgjort udgjøre selskabet, men den omstændighed, at de have modtaget valg som repræsentanter i det, kan selvfølgelig ikke berøve dem deres ret til at kaldes selskabets venner.

1866.

1. Kammerråd J. Chr. Hjorth til Tustrup ved Ålborg, † 1869.
2. Vejinspektør A. Meyer, Kalø, udtr. 1869.
3. Jægermester G. Bruun til Asmildkloster ved Viborg, etatsråd, formand for repræsentantskabet 1866-1901, † 1901.
4. Hofjægermester Th. Thygeson til Damgård ved Fredericia; klitinspektør, kammerherre, udtr. 1875.
5. Proprietær Jacob Boserup til Stubbergård ved Skive; udtr. 1882.
6. Oberstløjtnant, landinspektør A. C. Myhre, Ålborg; † 1894.
7. Skovrider F. Bang, Gjøddinggård ved Vejle; forstråd, udtr. 1876.
8. Gårdejer, medl. af Rigsrådet Christen Jensen, Østerbording ved Silkeborg, † 1888.
9. Gårdejer J. Jensen, Neder Uhre ved Karup; udtr. 1897.

10. Stiftamtmand H. C. Nielsen, Ribe; † 1885.

11. Gårdejer A. Simonsen, Ravnholt ved Kolding; udtr. 1886.

12. Kaptajn, toldinspektør F. J. d'Origny, Holstebro; udtr. 1868.

13. Prokurator W. T. Valeur, Herning; † 1896.

14. Forpagter Blocher, Skjødebjerg ved Vejle; høker i Rugsted ved Kolding, † 1877.

15. Justitsråd, kst. inspektør ved redningsvæsenet C. B. Claudi, Lemvig; udtr. 1876.

16. Engvandinginspektør W. Feddersen, Karup; udtr. 1870.

17. Proprietær R. J. Kirketerp, Grinderslevkloster ved Skive; † 1866.

18. Jægermester, skovrider C. C. Klüver, Marienlund ved Silkeborg; udtr. 1882.

19. Proprietær Niels Frandsen, Breininggård ved Ringkjøbing; † 1879.

20. Hofjægermester Chr. Lüttichau til Tjele; kammerherre, indvalgt i bestyrelsen, formand for den 1899-1908, æresmedlem 1908, † 24. august 1915.

1867.

21. Overklitfoged, baron Jørgen Rosenkrantz til Færgegård ved Thisted; udtr. 1893.

22. Proprietær H. H. C. Lautrup til Estrup ved Brørup; † 1890.

1868.

23. Vejinspektør J. C. S. Hylling, Holstebro; † 1874.

1869.

24. Kammerjunker J. A. Stemmann til Store Restrup ved Ålborg; kammerherre, udtr. 1899.

1875.

25. Proprietær Iver Olesen til Gudumkloster ved Lemvig; til Nygård sst., † 1902.

1876.

26. Kammerherre Th. Rosenørn-Teilmann til Nørholm ved Varde, frh. kultur- og justitsminister; † 1879.

27. Proprietær Fritz Momsen til Skovlyst ved Brørup ; t 1901.

28. Jægermester G. Krøyer til Reballegård ved Horsens; udtr. 1893.

29. Gårdejer A. Madsen, Omvrå; † 1878.

1878.

30. Proprietær Chr. Hoppe til Pallesbjerg ved Ulfborg; direktør for den vest- og sønderjyske kreditforening, hofjægermester, † 1914.

31. Proprietær R. T. Bruun til Boelsgård ved Nørre Sundby; udtr. 1890.

1879.

32. Møllejer N. Møller, Letbæk Mølle ved Varde; landstingsmand, udg. 1914.

33. Godsejer Carl Bech til Engelsholm ved Vejle; hofjægermester, kammerherre, formand for repræsentantskabet 1907-10, direktør for Hedeselskabet 1910-12.

1880.

34. Møllejer N. Mouritzen, Vildbjerg Mølle ved Herning; † 1904.

1882.

35. Statsskovrider V. Fabricius, Palsgård Plantage ved Nørre Snede; udg. 1914.

36. Proprietær P. Hasselbalch til Åstrup ved Hjørring; sagfører, udg. 1914.

37. Hofjægermester Honnens de Lichtenberg til Bidstrup mellem Århus og Randers; udtr. 1894.

1886.

38. Prokurator, landinspektør G. C. Styrup, Ribe; † 1903.

39. Gårdejer, folketingsmand C. P. Åberg til Åberggård ved Lemvig; † 1897.

1888.

40. Godsejer Malthe Ahlmann til Langholt ved Nørre Sundby; † 1902.

41. Proprietær Chr. Søltoft til Glibinggård ved Horsens; partikulier i København, udg. 1914.

1889.

42. Godsejer, løjtnant Gerhard de Lichtenberg til Hessel ved Grenå; 1904 indvalgt i bestyrelsen, udtr. 1914.

1890.

43. Proprietær B. M. Hasselbalch til Tørslev Nørgård i Øster Hanherred; udtr. 1905.

44. Højskoleforstander Ludv. Schrøder, Askov; professor, 1894 indvalgt i Bestyrelsen, † 1908.

45. Pastor J. C. Jansen, Dragstrup (Vester Jolby) på Mors; Tødsø sst.

46. Overførster på Frijsenborg H. P. Winge; udtr. 1904.

1893.

47. Gårdejer J. Hornstrup, Møgelvanggård ved Thisted; udtr. 1905.

DEN I FØRSTE RÆKKE LEDENDE

Der var en ikke ringe dygtighed samlet i Hedeselskabets repræsentantskab. Det talte indsigtsfulde og betydelige mænd som medlemmer, og de sad der ikke kun nogle enkelte år, en gang indvalgte vedblev de som regel at være repræsentanter i en årrække, fire var det uafbrudt i hele det her omhandlede tidsrum, formanden etatsråd Bruun til Asmildkloster, gårdejer J. Jensen Neder Uhre, prokurator Valeur i Herning og kammerherre Lüttichau til Tjele. Efter lovene skulle der være 20 repræsentanter, men der var ofte flere, man satte pris på i repræsentantskabet at samle alle interesserede kræfter. Festskriftet ved selskabets jubilæum i 1891 er underskrevet af bestyrelsens tre medlemmer samt af 26 repræsentanter.

Repræsentantskabet kom forøvrigt ikke ofte sammen. Efter lovene skulle bestyrelsen samle det til et årligt møde, og herved blev det som regel. I selskabets første 25 år fandt der kun to ekstraordinære repræsentantmøder sted, det ene i 1876, da generalkonsul Pontoppidan havde skænket selskabet 10.000 kr. til en skole for engvandingselever, det andet i 1878, da der skulle beses nogle plantager og kanalanlæg. Og det har endnu sin interesse at gøre opmærksom på, at af de 25 års 27 møder afholdtes 14 i Århus, 4 i Viborg, 2 i Herning, og 1 i hver af byerne Ålborg, Felding, Grindsted, Silkeborg, Tarm, Varde og Vejle. Det synes, som om bestyrelsen har ønsket møderne afholdt rundt omkring i hedelandet, hvor der var noget at se, eller hvor et møde ville gøre nytte, men fra anden side blev der holdt igen herimod. Repræsentantskabets formand foreslog i 1871, at møderne kun hvert tredje år måtte afholdes ude i hedeegnene. Forslaget blev forkastet, men i virkeligheden sejrede det, således som vi kunne se det af fortegnelsen over mødernes samlingssteder, og det ville jo også virke afskrækkende, at der 1869 i Grindsted kun mødte sex repræsentanter og 1871 i Felding endda kun fire. Til gengæld mødte der igen c. 50 af

selskabets medlemmer det sidstnævnte sted; det synes i det hele at have haft betydning for møderne, at repræsentantskabet således som vi tidligere have hørt, først tillod selskabets medlemmer at overvære møderne og dernæst gav dem en selvfølgelig begrænset tilladelse til at deltage i forhandlingerne på dem.

Efter lovene skulle selskabets anliggender varetages af repræsentantskabet, og det hedder specielt, at bestyrelsen årligt for det skulle aflægge regnskabet for det forløbne år og forelægge det en. Virksomhedsplan for det kommende år, men det hedder videre: Bestyrelsen skal dog ikke kunne drages til ansvar af repræsentantskabet for afvigelser fra den vedtagne virksomhedsplan, som forholdene ave måttet medføre. Det er, efter alt her meddelt, ganske naturligt ikke repræsentantskabet, men den af dette valgte tremands bestyrelse, der i virkeligheden er ledende. Medens repræsentantskabet var en fortræffelig rådgivende og støttende institution, var det de tre, der styrede, og det er deres virksomhed, som særlig må interessere. Hvor godt de arbejdede sammen, have vi set ovenfor. Men nærmere at gøre rede herfor med enkelte bestyrelsesmøder for øje, er ikke godt muligt. Selskabets ældste bestyrelsesprotokol er tabt, og den første bevarede, der fra den 19. januar 1879 til den 18. december 1888 omfatter 46 møder, er væsentlig ført på den praktiske måde, at de sager, der skulle forhandles, forud ere indførte i den, hvorefter de i de pågældende møder trufne afgørelser kort ere skrevne til ved siden af det indførte.

Det var de tre, der styrede, og at de var tre om enhver sag, var der ingen, der villigere erkendte og var taknemligere for end Dalgas, men som det var ham, der forberedte møderne og bl.a. altså lod sagerne indføre i protokollen, således var det også ham, der udadtil stadig repræsenterede selskabet. Ham henvendte man sig til, ham fik man svar fra. Han var den i delskabets tjeneste altid arbejdende, den i første række ledende. Og Ingen ville være mere skikket dertil end han. Med alle sine rige evner gik han fuldstændig op i virksomheden, som han elskede og betragtede som en ham af den guddommelige styrelse tildelt opgave. Den i sin livsførelse beskedne og fordringsløse mand var en helstøbt karakter. Herren har stadig stået mig bi, skriver han i sin selvbiografi, og han fortsætter: Den såkaldte lykke har jeg aldrig søgt, og jeg har overhovedet aldrig søgt om nogen begunstiggelse, idet jeg mærkeligt nok stadigt har fundet, at jeg og mine havde det godt nok. Først nu, efterat jeg er bleven gammel, har jeg opdaget, at jeg uden selv at vide det, har hørt til de lykkelige, som er tilfredse med livet, fordi de heldigvis have øje for dettes lyse

sider og især øje for, at arbejdet er en velsignelse og i høj grad forædlende, når det gøres med lyst og interesse.

Arbejdet for hedesagen var ham en eneste rig nydelse. Arbejd skrap, lev knap var en regel, han ikke alene opstillede, men fulgte, og da alt arbejde faldt ham mærkelig let, er det kun naturligt, at han udførte et endog kolossalt arbejde, og her skal det da først fremhæves, at han sled utrætteligt i det i alskens møder med de efter deres natur altid forsigtigt reservede hedeboere. Den grå mand med de lange støvler blev hurtigt en kendt skikkelse overalt, hvor der var hede, ved enhver begivenhed af blot nogen vigtighed ville der sikkert regnes med ham, og han nåede at blive en velset skikkelse. Allerede i sine Geografiske Billeder kan han berette om sin nærværelse ved et Landvæsenskommissions møde i Nørre Vium med efterfølgende nattekvarter hos sognefogden, i hvem han lærte en mand af betydelig dygtighed at kende. Da en møllejer i Aulum syd for Holstebro i 1868 skrev til Hedeselskabet om vejledning med hensyn til et plantningsforsøg, mødte Dalgas få dage efter i egen person hos ham, hvad der medførte anlæget af Kilde Mølle Plantagen og gjorde møller H. Andersen til en svoren ven af Hedeselskabet. På det tidligere omhandlede møde den 7. maj 1878 i Søndervås ved Sunds, hvor det gjaldt om at få en interessentskabskontrakt underskrevet, vågede han med omhu over, at kontrakten på rette måde blev underskrevet af de ikke få interessenter, af hvilke ingen måtte svigte. Med en for hans sydlandske temperament mærkelig tålmodighed ville han forhandle og atter forhandle med hedens sindige mænd og nå et resultat. Han ville begynde om morgenen en varm solskinsdag i en lavloftet kvalm stue og så blive ved, til han endelig ud på eftermiddagen i skjortærmer ville tage fat på at fæstne det vundne udbytte i skriftlig form.

I fortsættelse heraf har det sin interesse at høre, hvad højskoleforstander Ludvig Schrøder fortæller om stiftelsen af Stilde Plantage Selskab, som Dalgas levende interesserede sig for. Efter hans opfordring var der i Ribe Amt blevet tegnet det fornødne antal aktier til et sådant selskabs dannelse, idet det var meningen, at det ved auktionen efter det mislykkede, Selskab til de jyske Heders Beplantning - dette selskab, der en tid havde haft store mål og endog tænkt at kunne konkurrere med Hedeselskabet - skulle købe dets eneste, dårligt gennemførte plantage, Stilde Plantage, og søge den bragt på ret køl. Den 25. januar 1886 stod auktionen på Holsted Tinghus, en af parthaverne i det nye foretagende fik hammerslag, og derefter gik man over på Iversens Hotel, hvor Dalgas tog styret. Han fremlagde et forslag til love for det nye selskab og

drøftede dettes enkelte paragrafer i forbindelse med de ændringsforslag, som fremkom, hvorpå han fik de noget ændrede love vedtagne, en bestyrelse valgt (Dalgas blev dens formand), et bestyrelsesmøde afholdt og en plantør ansat. Ludvig Schrøder, der var tilstede som en af de nye aktionærer og her for første gang så Dalgas, blev efter hans egen beretning slået af beundring, over at en forsamling, der for det meste bestod af sindige jyder, ville få så meget udrettet i seks timer, og så fortsætter han: Det var Dalgas' overordentlige forretningsdygtighed, jeg havde lært at kende.

Han fortæller imidlertid mere; han fortæller videre om, hvad der skete efter en generalforsamling i Stilde i 1889. Da den var endt, kørte nogle af dem, der havde deltaget i den, i et par vogne over til Hundsbæk Krat. Man ville gerne have bakkerne ved Læborg Kirke dækkede med skov og have Dalgas' hjælp til at få det i stand. På vognen studerede denne så generalstabens kort over det areal, det drejede sig om, og da det var gjort, flyttede han over på den anden vogn, på hvilken sognefogeden fra Læborg var kusk, således at han ville få en samtale med ham om de stedlige forhold. Det gjaldt om at få mange små aktier tegnede i det ønskede plantningsaktieselskab, og husmændene i Læborg skulle helst være med; det ville have meget at betyde for deres udkomme, om der blev rigeligt arbejde at få i plantagen. Snart efter talte Dalgas da for en talrig forsamling om sagen, rev den med sig og uddelte derefter papirstykker, hvorpå man straks ville tegne sig for aktier. Aktieselskabet blev stiftet, Dalgas og fire andre blev valgt til dets bestyrelse, og - medens aktierne bleve tegnede - fremdrog Dalgas en anden sag af betydning for egnen, opdyrkingen af den syd for Hundsbæk liggende Vejen Mose. Også om denne sag blev der efter hans forslag taget beslutning; der blev dannet et moseudvalg, og Ludvig Schrøder slutter sin meddelelse med at sige: Der var gjort et godt stykke arbejde, inden Dalgas den aften kom til ro. Dalgas måtte altid være virksom, og dårligt vejr ville derfor umuligt stanse hans mange og lange hede-rejser, hvad enten det nu gjaldt et møde, undersøgelse af et plantningsareal, besigtigelse af et plantningsanlæg eller lignende. Han havde ikke tid til at lade sig opholde, hvor drøjt det end ofte ville være for ham og hans ledsagere, og i så henseende er et brev, han i april 1876 skriver hjem fra en rejse, oplysende. Han havde sin ti årige søn Frederik med, den nuværende direktør for den kgl. Porcellænsfabrik; han beretter bl.a., ikke uden en vis stolthed, at drengen holdt sig kæk, ikke lod sig gå på af ondt vejr og kulde, og særlig den første dag havde det været strengt, de havde været ude i tolv timer i snestorm, endda i

åben vogn. Turen var gået fra plantage til plantage, fra eng til eng, fra en gård til en anden, fra kro til kro. Alt planlagt skulle gennemføres og en fastsat tid overholdes. Dalgas' arbejde gik altid på dag og time, og da han f.eks. den 3. november 1883 skriver til sin søn Christian, Hedeselskabets nuværende kommitterede, der den gang studerede i hovedstaden, at han kommer til København for at foretage en rejse på Sjælland, meddeler han ikke alene, når han ankommer til København, men også når han vil være at træffe på Selchausdal, når på Løvenborg osv. Som vi heraf se, rejste Dalgas altså andensteds end i heden. 1881 fortæller han i et brev til sin sidst nævnte søn om, en meget interessant rejse, han havde foretaget i Fyn og Randers Amt for at se nogle større plantninger på godser i gode egne navnlig på Vedelsborg, Rugård, Katholm, Hessel, Skjærvad og Meilgård.

På alle sine rejser, hvorhen de end gik, var han ivrig efter til gavn for hedesagen at øge sin erfaring. Når vognen, han kørte på, nærmede sig Skårupgård i Vendsyssel, hvor sandet før havde føget, men hvor han havde fået ejeren til at plante, rejste han sig altid op i sædet, for længst muligt at kunne nyde glæden af at se plantningens gode udvikling, og helt ud belæringsrejser for ham var nogle udenlandsrejser, han foretog. Men ellers gik hans rejser nok så meget ud på at sprede erfaring som på at høste erfaring. Vi skulle se det nedenfor, men først skal her de pågældende udenlandsrejser nævnes. 1872 rejste han sammen med jægermester Krøyer til Hannover væsentlig for at blive bekendt med den dybe reolpløjning til plantebrug, 1873 gik det igen til Hannover, denne gang for særlig at studere de så kaldte Damm-Culturen, Rimpause Kulturer osv.; 1889 besøgte Nordtyskland og Holland, på denne rejse var ingeniør Brønsted hans ledsager og på den første del af rejsen (i Holsten) også selskabets formand Hofjægermester Mourier-Petersen; endelig gik det i 1892 gennem det indre Sverige, og denne gang fulgtes Dalgas og Brønsted igen ad.

Som vi ovenfor have hørt, mødte Dalgas villigt frem, når der i et plantningsanliggende blev kaldt på ham, og således kom han bl.a. 1881 til Læsø og 1883 til Samsø. Begge steder holdt han offentligt foredrag med det resultat, at der blev dannet plantningsforeninger; men på Læsø havde plantningssagen en streng tid at gennemgå, thi nogle af øens beboere blev så rasende over plantningsforsøgene, at de om natten ødelagde, hvad der om dagen var bragt i stand. Det var dog at betragte som en undtagelse, ellers førte hans foredragsrejser til gode resultater for hedesagen, således som det kan ses af nogle eksempler. Da han den 4. marts 1885 havde holdt foredrag i Romalt sydøst

for Randers, blev beplantningen af de så kaldte Romalt bakker snart efter påbegyndt; hans foredrag den 26. november 1887 i Ringkjøbing førte til dannelsen af Velling Plantage, og hans foredrag den 9. december s.å. i Herning fik som resultat oprettelsen af Have- og Plantningsforeningen for Hammerum Herred osv. osv. Dalgas var glad ved disse møder, selv om han, som det ville hænde, midtvinters måtte stå og tale i en iskold stue, og særlig holdt han af at se mange af egnens unge og af egnens kvinder mellem sine tilhørere, blandt dem fandt han den frugtbarste jordbund for sin tale. Det var ham en virkelig glæde, at der, efterhånden som plantningerne voksede op til plantager, i dem blev kaldet til plantningsmøder, der udviklede sig til en art folkefester for den pågældende egn; den første sådanne fest blev afholdt i Ulfborg Plantage. I Hedeselskabets Tidsskrift for 1894 findes et billede af et sådant plantningsmøde i Hovborg Plantage, på hvilket Dalgas ses i baggrunden sammen med højskoleforstander Ludv. Schrøder og prokurator Stürup.

Dalgas ønskede interessen for plantningssagen spredt i de videst mulige kredse. Dertil stræbte han ved de her nævnte møder og foredrag ligesom ved de småskrifter, Hedeselskabet nu og da udsendte. Disse midler var ham imidlertid ikke tilstrækkelige, og i 1879 foreslog han, at selskabets årsberetning skulle afløses af et månedsskrift. Ved siden af meddelelserne om selskabets virksomhed skulle det indeholde afhandlinger angående hedeplantning, engvanding, hedegeografi og mergelforetager; det skulle forestås af et medlem af bestyrelsen og en lønnet redaktør. Forslaget vedtoges, og efterat et prøvehefte havde set lyset i september 1879, udgik det første hefte af det, stadigt endnu udkommende Hedeselskabets Tidsskrift i januar 1880.

Når et medlem af bestyrelsen skulle være med i redaktionen, ligger det lige for, hvem det skulle være, det måtte være Dalgas; men når der sattes en lønnet redaktør ved hans side, ville det sige, at Dalgas' store arbejde ikke væsentlig skulle forøges ved dette nye foretagende. Men således blev det ikke i virkeligheden. På de to første årganges titelblad (1880 og 1881) står, at tidsskriftet redigeres af E. Dalgas og C. Holten, men derefter bortfalder det sidste navn. Polyteknisk kandidat Holten, der som vi tidligere have hørt, havde været ingeniør i selskabets tjeneste og fra 1878 var dets revisor, blev som embedsmand ved statsbanerne forflyttet fra Århus, og vel trådte nu kaptajn H. A. J. Baggesen i hans sted som redaktør ved tidsskriftet, men hans medhjælp varede kun nogle måneder. Nej, fra 1882 hvilede tidsskriftet udelukkende på Dalgas, og man må beundre det store og dygtige arbejde, han udførte her. Han var ikke

forstmand, ikke landmand, ikke botaniker, ikke kemiker og ikke historiker, men dog træder han på alle disse områder op med ypperligt vejledende og oplysende artikler; han må have vidst at kunne følge med i såvel indlandets som udlandets her henhørende litteratur. I det sidste år, før han døde, d.v.s. i 1893, findes følgende artikler fra hans hånd i tidsskriftet: Kali-saltene; om behandlingen af nåletræsfrø i planteskolerne navnlig af de sjældnere nåletræsarter; plantagekomplekserne i Vest- og Midtjylland; dtåltrådshegn og levende hegn; de levende hegns betydning for Jylland; noter fra en moserejse; mergeltransport på statsbanerne; hvornår bor kainit og thomasfosfat udsås til vintersæd?; angrebet af bladhespearterne *lophyrus pini* og *rufus* på bjergfyrrerne i hedeegnene; fortidsskove i det nordlige Vestjylland; forhandling af basic-fosfat-powder eller basic-slagg; skovenes sanitære betydning; om udlæg i rug på sandjord.

Blot at skrive alle disse artikler var en bedrift, navnlig når man erindrer alt det andet arbejde, der hvilede på Dalgas, og her skal mindes om, at han foruden til Hedeselskabet stadig var knyttet til vejvæsenet; fra at være assistent hos overvejsinspektøren var han i 1885 selv bleven overvejsinspektør med kontor i København. I det her særlig nævnte år 1893 begyndte endda hans kræfter at dale, hvad dog ikke hindrede ham i at tænke på en udvidelse af tidsskriftet. I januar-heftet 1894 skriver han i en meddelelse til medlemmerne: Fra indeværende års begyndelse vil der med hvert nr. af tidsskriftet så vidt muligt følge et billede af en plantage eller anden for hedesagen interessant lokalitet, ledsaget af en historisk oversigt vedkommende denne. Og han var i den grad i forhånden med disse ganske vidtløftige artikler, at de vedblev at fremkomme i tidsskriftet en god stund efter hans død. I årgangen 1894 findes følgende plantagebeskrivelser fra hans hånd: Classonsborg Plantage, Hovborg Plantage, Skovbjerg og Omegn, Plantagekomplekset syd for Herning. Dalgas skrev let, men hvor hurtigt han end ville arbejde med pennen i hånden, gik det ikke ud over grundigheden. Han havde respekt for de fag, han ville nyttiggøre. Man kan bl.a. se det, af hvad han en gang i 1881 skriver om det kemiske studium til sønnen Christian, der efter at være bleven student studerede ved Landbohøjskolen i København. Idet han anbefaler ham at dyrke kemien alvorligt, tilføjer han: Uden kemisk viden kommer man næppe ret vidt i agerbrugs- og skovbrugslæren. Stoffernes indbyrdes forhold til hinanden frembyde det ene mere interessante fænomen end det andet. Gennem disse får man ret øjet op for naturlovenes mangfoldighed og ubøjelighed, for deres guddommelighed.

Hvad Dalgas af al sin magt ville, var at oplyse, belære, vække interesse, han ville søge at give alle den samme levende interesse for hedens opdyrkning, som han selv havde. Derfor kom han i tidsskriftet til at omhandle en række forskellige områder, der alle sigtede til dette mål, sandagerbruget, gødningsforhold, mosekulturer osv. osv. Plantningssagen var og blev for ham dog det vigtigste, han siger en gang: Hedesagens kerne står og falder med interessen for hedeplantning, og det kan da også ses, at han stadigt har søgt at følge med i de tilsvarende forhold i andre lande. En række artikler fra hans hånd viser det, således: om skovforholdene i Finland, i de nordamerikanske stater, i Jylland sammenlignede med udlandets navnlig Elsas-Lotringens (alle disse artikler kom i 1881), om skovforholdene i de europæiske alpelande navnlig Schweiz (1883), om Nordlands rødgraner (1884), om hedeplantningen i Tyskland (1885), om skovfyrrer og rødgranen fra Nordland samt lærken fra alperne (1888), om skovene i Norge (1892) osv. Der er i det hele er ganske rig afveksling i tidsskriftets stof; der er også artikler, skønt ikke mange, fra hans medarbejdere, f.eks. fra ingeniør Brønsted, skovrider Fritz og skovrider Johansen, men - karakteristisk nok - polemiske artikler ville han ikke have. Han siger det selv en gang i 1887.

I en artikel, Nye Undersøgelser om Bjergfyrrer, havde han gengivet hovedpunkterne i kammerherre, overførster P. E. Miillers i Tidsskrift for Skovbrug meddelte resultater af en undersøgelse af bjergfyrrerbevoksningerne i deres hjemstavn, et, som han siger, fortrinligt arbejde, der indeholdt flere hidtil ukendte, for hedeplantningen vigtige fakta om denne træart. Nu gik det imidlertid således, at inden artiklen nåede at blive offentliggjort, bragte Tidsskrift for Skovbrug et slutningsafsnit, der med hensyn til beregningen af nettoudbyttet af bjergfyrrerbevoksningerne kom til et resultat, der ikke stemmede med Hedeselskabets erfaringer, og her er det da, at Dalgas i en tilskrift siger, at da han ikke ønsker polemiske artikler i Hedeselskabets Tidsskrift, vil han nøjes med i almindelighed at protestere, så meget mere som kammerherre Müller også her kommer til det resultat, at bjergfyrrerens anvendelse er berettiget, og det er jo hovedsagen.

Kun en gang findes der en polemik i tidsskriftet, og det er i 1892. Dalgas havde skrevet en artikel: Bør gødningen gå tilvejs eller bør den bruges i marken? Han gjorde i den gældende, at møddingernes og ajlebeholdernes ammoniak gik sørgeligt tilspilde for det danske landbrug, og ville hjælpe til, at de pågældende forhold ville bedres. Han siger på sin sædvanlige rammende

måde: Når en gårdejer af og til ville brænde en ti-krone-seddel for at fornøje sine egne og sine omgivers lugteorganer, ville man naturligvis finde, at han hørte hjemme på Bidstrup; men når han i løbet af et år lader mange ti-kroner gå tilvejs i form af ammoniakdampe, så er han i de flestes øjne en meget fornuftig mand, hvorpå Dalgas giver sin nærmere begrundelse af, hvad han vil, og sine vejledende anvisninger. Imod denne artikel modtog han en modartikel fra en landbrugskandidat, og den optog han mærkeligt nok, rigtig nok for i en efterskrift kraftigt at fastholde, hvad han tidligere havde gjort gældende. Når Dalgas ikke ville have polemiske artikler i sit tidsskrift, var det ikke, fordi han ikke ville polemisere. Det ville han fortræffeligt, hvad han f.eks. viser i en artikel i Berlingske Tidende for den 7. december 1878, Hav klitterne, der er rettet imod en tidligere artikel i samme blad af kammerherre Th. Thygeson, som havde følt sig ilde berørt ved nogle ytringer om klitbeplantningen i et lille skrift af Dalgas, Hederne i Danmark og deres Trækultivering. Til Brug ved Pariserudstillingen 1878. Grunden er sikkert snarere den, at der lå noget af en absolutistisk herskernatur i ham; hvad han havde skrevet, havde han skrevet, det var det rigtige. Absolutismen er jo åbenbart også den mest praktiske Regeeringsform, når man har den rette Mand til at udøve den. For Dalgas' vedkommende i så henseende kan her peges på, at han fik hele landets befolkning til at interessere sig for hedesagen og vandt hedeboernes ubetingede tillid. På disse punkter var hans ledelse af Hedeselskabet rent ud genial.

Dalgas sad inde med en absolut røve til at lede og styre, til at administrere og kommandere, han havde allerede vist det som officer i landets to krige. Han var snarrådig og energisk, men kom samtidig det sydlandske blod op i ham, ville han godt blive skarp og utålmodig og forsåvidt hensynsløs. Hans medarbejdere ville til tider frygte hans røde og blå blyant, der hen synsløst ville fare hen over deres tegninger og i et skitseret anlæg lægge en gang, der var ført til højre, over til venstre, skønt den lige så godt ville være bleven, hvor den først var. Men sikkert er det, at han altid satte sagen over personerne, også over sig selv, og at den absolute respekt, hans person indgød, fulgtes af varmere følelser imod ham. Kernen i hans livlige natur var kærlig og god, i bedste forstand hensynsfuld. Det er hændet, når han og en medarbejder efter en våd dag kom til et tarveligt logis, hvor der kun var en seng, men forøvrigt halm på gulvet til at ligge i, at han krøb i halmen og over lod sengen til den udasede ledsager. Der kan også i denne forbindelse peges på et brev fra ham til en assistent, der havde gjort sig skyldig i et mindre overgreb. Han betoner i det

den gensidige tillid som det bærende princip i Hedeselskabets administration og siger så bl.a., skønt overgrebet kun angik et græsningsspørgsmål: Jeg beder Dem være fuldstændig åben lige overfor Deres overordnede og ikke skjule, hvad der måtte være mindre heldigt eller mindre rigtigt. Hold Deres private kasse og Hedeselskabets omhyggeligt adskilte. Er De i forlegenhed, så ty straks til hovedkontoret, men aldrig til selskabets penge, der bero hos Dem, selv om det kun er for nogle dage. Sker der noget urigtigt, så meld det straks. Hav tillid til, at selskabet vil støtte de funktionærer, som er dygtige og nøjeregnende, brave og retsindige, så vil denne tillid også nok bære gode frugter. Og dermed var sagen endt. Der var et patriarkalsk drag i Dalgas' karakter. Han ville små snakke med konen i det hus, han var bleven gæst i, og tage børnene på knæet.

Forholdet mellem ham og selskabets funktionærer kan kun betegnes som godt. De stode sluttet om ham, og navnlig var det da hans glødende interesse for hedesagen, hans urokkelige tro på dens fremtid, der bandt dem og lærte dem at arbejde i takt med ham, der altid stod som den overlegne og ikke kendte til hverken snobberi eller smålighed. I så henseende kan et brev, skønt det angår helt andre forhold, være oplysende her. Det er fra 1881, og han kommer i det ind på en omtale af de ved Georg Brandes' optræden indførte nye radikale tanker. Han sympatiserer ikke med dem, men tager dog den nye retnings mænd i forsvar mod de altfor hårde domme, de var genstand for i hans nærmeste omgivelser; han minder om, at Ploug og Lehmann i 1846-48 af mange benævnedes tugthuskandidater, og peger på den stræben efter sandhed, som altid har beåndet fremskridtet. Her som altid gælder det, siger han, om at samle guldkornene og lade snavset ligge.

Dalgas' mål med Hedeselskabet var at bringe hedens beboere fremad, derved gavne Jylland og påny hæve det af ham højt elskede fædreland, der var blevet så sørgeligt mishandlet. Han var født patriot, hvorfor da også fædrelandets forsvar var ham en alvorlig sag. I Berlingske Tidende for den 3. februar 1875 skrev han en indtrængende artikel herom: Kunne vi forsvare vort land?, som bl.a. havde tilfølge, at chef en for kongens adjudantskab efter Kristian IX's befaling meddelte ham, at hs. majestæt formener, at kaptajnen fortjener megen tak og påskønnelse for dette værdifulde bidrag til at lede til en sund opfattelse af de foranstaltninger, som bør træffes for på bedste måde at værne om fædrelandet. Det vil imidlertid være urigtigt ikke her at fremhæve, at Dalgas ved siden af et organiseret forsvar troede at kunne sætte sin lid til noget andet og mere. Selv mægtige stater, skriver han en gang, kunne falde til

jorden i en hånd vending, når styrelsen fra oven kræver det ... thi hvormeget end små-klogskaben påstår det modsatte, så ligger retten ikke på nogen måde i spydstagen, og i længden kan intet bestå, som ikke har retten på sin side". Hvad det efter hans mening kom an på, var i alle forhold at gøre, hvad ret var.

Med forsvarssagen for øje ønskede Dalgas en tid at få sæde i Rigsdagen. Den 14. november 1873 stillede han sig i Herning imod kredsens flerårige rigsdagsmand, gårdejer P. Nielsen af Hammerum, der tilhørte Venstre, men medens denne blev valgt med 1195 stemmer, fik Dalgas kun 85. Han kom imidlertid igen. Da Folketinget var blevet opløst på befæstningssagen, kom der nye valg den 25. april 1876, og da oberst S. Ankjær ved sin omtrent samtidige udnævnelse til general trak sig tilbage som rigsdagsmand for Viborg Amts anden, stillede Dalgas sig i den således ledig blevne kreds. Han mødte i Viborg med ikke mindre end 30 stillere, af hvilke 16 var gårdmænd, 4 proprietærer, 2 møllejere osv., og han blev valgt med 582 stemmer, medens modkandidaten, lærer C. Ravn kun fik 178. Dalgas ville søge forlig og overenskomst, repræsentere Hedeselskabet og arbejde for Københavns befæstning efter regeringens forslag. Regeringen var Ministeriet Estrup, krigsministeren general W. Haffner. Dalgas' rigsdagsvirksomhed blev imidlertid kun af kort varighed. I Viborg Stifts -Tidende for den 17. oktober s.å. indrykkede han en meddelelse, dateret den 16. oktober, til kredsens vælgere om, at omstændigheder, som han ikke var herre over, havde tvunget ham til at træde tilbage. Jeg takker, skriver han, for den viste tillid, som jeg tilsyneladende har skuffet, og beder dem være overbeviste om, at det kun er efter den alvorligste overvejelse, at jeg har besluttet mig til dette skridt. Valgene havde været et stort nederlag for regeringen, Højre havde mistet 15 kredse, medens Venstre i Folketinget kom til at tælle 74 medlemmer, hvorfor ministeriet anså det for unyttigt påny at føre forsvarssagen frem. Partierne stod så skarpt mod hinanden, at Dalgas sikkert har tvivlet om han kunne udrette noget, medens han derimod let ville komme til at skade hedesagen.

1889, da Estrup endnu stadig stod som regeringens chef, kommer Dalgas i et brev til Ludv. Schrøder til at omtale de politiske partiers bitre og hadefulde forhold til hinanden. Det er både uret og dumt - skriver han - vi må se at komme til den opfattelse, at modstanderne i regelen handle efter bedste overbevisning, og at de som oftest er hæderlige mennesker, samt at uoverensstemmelserne hidrøre fra både deres og vore egne ufuldkommenheder. Dette er lige så sikkert, som at vi alle er skabte i guds billede, og som at dette billede

findes selv hos dem, der opføre sig som slyngler. Han venter intet af hidsig og hadefuld tale, men meget af velvillige og milde ord. Han lægger i det hele vægt på mildhed i optræden. Da hans hjem i 1893 blev hjemløst af megen sygdom, skriver han i et brev: Vi have fået en hel del at bære på i den sidste tid. Det gælder om at tage det med ro, at bruge sin forstand og være milde.

Det kan synes ejendommeligt at høre Dalgas, der beundrede Napoleon, ja, næsten så et ideal i ham, udtale sig således, men det viser hans sjæls inderste, og hermed står det åbenbart i forbindelse, at det muntre ungdomsliv i hans moders hjem, som der ovenfor er bleven fortalt om, stadig var levende hos ham som langt mere end et minde. Da hans yngste datter var i Rom hos hans søster Carolina, skriver han i 1879 til hende om det aftenen før stedfundne skolebal i Århus Katedralskole: Tænk dig, din gamle tykke fader dansede det meste af natten, ja gjorde næsten furore. Og hvert år, når julen stundede til, ville han være helt optagen af forberedelser til dens festligholdelse. Han ville, som han selv skriver, ved den være med til at sætte huset på den anden ende med komediespil, løjer og langkål eller med andre ord føle sig glad som et barn. På trappegangen i Villa Montana blev der improviseret en buffet, og i spisestuen blev der danset. Han lavede små rim til alle sine gaver, ja ville affatte hele rimbrevet. Den sidste jul, han levede, var hans hustru syg, han stillede da juletræet således, at når dørene fra spisestuen til soveværelset blev åbnet, stod det ligefor den syges seng, og han var lykkelig over herved at kunne berede hende en glæde.

Når han i nogle timer havde arbejdet oppe i sit kontor, måtte han ned og samtale med hustru og børn, og de hørte altid hans skridt på trappen med glæde, thi med ham kom der liv og friskhed. Det var ham også en trang nu og da at samle venner og bekendte til små selskabelige sammenkomster, ved hvilke han med et fornøjeligt og skæmtfuldt humør ville holde den ene tale efter den anden, de vakte ikke stormende latter, men gjorde ligesom, at de tilstedeværende kom hinanden nærmere. Selvfølgelig skete alt i tarvelighed, således krævede såvel hans sind som hans pekuniære evne det, store fester var ham imod, og i overensstemmelse hermed fejrede han og hans hustru i 1880 deres sølvbryllup. Du véd, skriver han herom til datteren i Italien, hvor bange jeg er for alt, hvad der hedder spræl, og det besluttedes da, at den 13. juni skulle fejres i stilhed, familien foretog på den dag en udflugt til Himmelbjerg. Men - fest blev der nu alligevel. Da familien om aftenen kom hjem, var vejen, Villa Montana lå ved, smykket med flag, og i villaen fandt den en del

slægtninge og venner, der lykønskede og bragte gaver. Så kom der, fortæller Dalgas den fraværende datter, vin og steg på bordet, Mere formåede huset ikke, men dejligere fest ville ikke tænkes, thi der var slet ikke andet end kærlighed omkring os.

Det var altså andre, der væsentlig fejrede dagen, og således gik det på en vis måde også med Hedeselskabets 25 årige jubilæum i 1891. Men derom nedenfor, her vil det, da Dalgas' økonomiske kår ovenfor er berørte, være rigtigt først at sige nogle ord om Dalgas som planteskole- og plantageejer.

Hans hyggelige hjem, Villa Montana, lå i hans tid udenfor Århus, på Frederiksbjerg, lige syd for byen, hvor nu Montanavej, der forbinder Jægergårdsvej og Ole Rømersvej, bevarer dens minde. Han byggede den i 1868 ved sin svigermoders hjælp og anlagde da samtidigt på dens grund en planteskole, der ved siden af den betydning, den fik for hedesagen, havde den betydning for Dalgas, at den gav ham en indtægt. I et brev fra begyndelsen af 1884 til sønnen Christian i København, udtaler han sin glæde over det udbytte, den havde givet i 1883, det var en god hjælp, skriver han, som der var god brug for. Når han ved siden heraf optrådte som privat hededyrker, har det sikkert væsentlig været for sagens, for eksemplets skyld. Det var nu kun en kort tid, han stod som medejer af Hesselvigård og Provsthuset, hans stilling her var ligesom kun en forberedelse til, at Hedeselskabet blev ejer af disse ejendomme, men anderledes med hensyn til ejendommene Hølund-Søgaard og Skovbjerg, her er han den vedblivende ejer og medejer. I sin selvbiografi fra 1891 siger han, at han i de sidste 25 år ved de her nævnte foretagender, når samtlige indtægter og udgifter stilles imod hinanden, Planteskolen Montana medregnet, har haft en kontant udgift på 10.140 kr. eller 400 kr. om året, idet han dog straks tilføjer, at på den anden side svarede det, han ejede i Hølund-Søgaard og Skovbjerg, temmeligt nær til den nævnte sum, hvorefter han mener at kunne slå fast, at han intetsom helst har tjent ved hedesagen. Det var da heller ikke det, han havde tragtet efter, men specielt med hensyn til hans villa og hans planteskole har det sikkert lydt godt i hans øre, at de hed Montana. Det mindede om de store resultater, der var nået ved hans lykkelige greb med hensyn til bjergfyrrens, *Pinus montanas* indplantning mellem hedens graner.

Når den 28. marts 1891 indtraf, ville Hedeselskabet have bestået i 25 år, og man havde en rum tid forud opmærksomheden henvendt på, at jubilæet ville komme. I 1889 foreslog repræsentantskabets formand, at selskabet skulle bekoste en simpel mindesten, og der blev i den anledning nedsat et udvalg

bestående af forslagsstilleren etatsråd Bruun, Dalgas, folketingsmand Åberg og mølleejeren Mouritzen. Men det var forøvrigt det eneste, der skete. En egentlig fest ville man ikke afholde den 28. marts, dagen skulle kun fejres ved udgivelsen af et - beskedent festskrift - det blev på 20 sider - og ved uddelingen af de officielle udmærkelser, man håbede at kunne opnå og også opnåede til de tidligere nævnte fire funktionærer; først til repræsentantmødet den 15. juli i Herning ville der blive udsendt en del indbydelser, c. 100, og mødet ville blive sat i forbindelse med eskursioner til Plantagekomplekset syd for Herning ligesom til mosestationerne ved Birkebæk og Skovbjerg. Men det gik helt anderledes, og det viste sig, at hyldesten samlede sig specielt om Dalgas. Han blev hyldet og atter hyldet, således at han i sin selvbiografi skriver: Da jeg helst ønsker at leve i stilhed og arbejde, har jubilæet været alt andet end en fest for mig personlig; men det er soleklart, at det har gavnet Hedeselskabet overmåde meget, at dettes stilling i samfundet nu er langt mere sikker end tidligere, og at vore mange funktionærers fremtid derved er blevet sikret. Jeg er derfor opfyldt af taknemlighed mod ham deroppe, som har styret det således, at den rejste bygning har fået et godt fodfæste. Og han tilføjer endnu for sit eget vedkommende: Ét har jeg i disse dage erfaret, nemlig at det ikke er let for noget menneske at modtage ros, navnlig i overvættes mængde, og at man derfor ikke bør dømme de højtstillede personer hårdt, som stadig er genstand for sligt, og som deraf tage skade.

Dalgas havde helst holdt sig tilbage, thi han var i fuld sandhed en beskedne mand, således som hans optræden endog flere gange før havde vist det. Da der i 1887 var sat en indsamling i gang til oprettelsen af et monument for ham, nægtede han bestemt sit samtykke hertil, hvad der gjorde, at de alt indkomne penge blev anvendt til den tidligere nævnte plantage, der fik navnet Dalgas, og da man i anledning af jubilæet i 1891 ønskede hans portræt malet til Frederiksborg, sagde han atter nej, han mente ikke, at han var værdig til en sådan ære. Men nu strømmede det ind på ham med endog hyldest på hyldest og det med en sådan varme og kraft, at han umuligt ville stå imod. Han så det med forundring, og den første hyldest fandt sted på jubilæumsdagen. I Århus var Hedeselskabet stiftet, i Århus skulle det mindes, Århus borgere indbød derfor Dalgas som deres medborger til et festmåltid løverdag den 28. marts, og Århus-Pressen opfordrede samtidig til, at der skulle flages hele Jylland over i anledning af jubilæet.

Dalgas havde troet, at der den dag skulle holdes kontor som sædvanligt,

men det blev der intet af. Festen meldte sig fra om morgenen, da han blev vækket med musik; han lukkede derfor kontoret og inviterede kontorpersonalet til frokost, ved hvilken lejlighed han lykønskede sekretær Iversen som kammerråd, og måtte nu slag i slag selv modtage lykønskninger. Bl.a. mødte det samlede byråd frem, og kl. 6 kom grosserer Rudolph Wulff i ekvipage og hentede ham til festen, der stod i Hotel Royals store, kønt dekorerede sal, bordene var smykkede med blomster samt med små graner og fyrretræer. Hele Århus var tilstede, den kommanderende general, biskopen, den jyske overfører, grosserer Hans Broge osv., ligesom endnu højskolelærer Christopher Bågøe fra det nærliggende Testrup. Grosserer Wulff udbragte i varme ord Dalgas' skål, og alt forløb på det fornøjeligste, således som Dalgas dagen efter i en udførlig beretning derom skriver til sin søn Frederik i København, han er synlig glad. Se alt dette har naturligvis været en stor glæde for den gamle og ikke mindre for din moder, skriver han, idet han dog tilføjer, men især har det en overmåde stor betydning, at hedesagen ved denne lejlighed har fået en overmåde stor tilslutning fra en stor mængde medborgere, og det er det bedste ved det hele. Han understreger, at Hedeselskabet i jubilæumsgaver alt havde modtaget 18.000 kr., og at flere er i anmarsch; de voksede til op imod 27.000 kr.

Denne fest var dog kun en begyndelse; der fulgte endog mange efter. Den 7. juni var der fest i Påbøl Plantage, den 30. juni ved Tirslund Stenen, den 4. juli i Sindbjerg Plantage på Mors, den 9. juli ved Hjortsballehøjene samt i Høgildgårds Plantage, og den 11. juli i Århus Amts samvirkende Landboforeninger på Vennelyst i Århus. Ved alle disse fester var Dalgas midtpunktet, ved de fleste af dem var ingen andre af Hedeselskabets bestyrelse tilstede; Dalgas var Hedeselskabet. Her skal særlig festen ved Hjortsballehøjene og i Høgildgårds Plantage nævnes som en virkelig folkefest. Vejret var ikke godt, det regnede i byger, men på alle veje, der førte til Hjortsballehøjene, sås vogn efter vogn fra alle egne af Hammerum Herred. Kl. 1½ var over 2000 mennesker samlede ved de nævnte høje, hvor Dalgas livligt fortalte om plantningsarbejdets fremgang i de forløbne 25 år, som han bl.a. illustrerede ved at pege på, at fortidens udstrakte skove der på egnen havde huset hjorte, højenes navn viste det; at disse skove var forsvundne, men at der nu igen voksede skove op, i hvilke der påny var set både rådyr og kronhjorte. Festkomiteens formand, herredsfoged Sofus Krarup overrakte derefter fra herredets beboere under kraftige hurraer, hedens ven og velgører, et stort maleri, et parti fra Birkebæk ma-

Ved Hjortsballehøjene den 9. juli 1891.

let af C. Schmidh-Phiseldeck. Så drog et mægtigt vogntog til generalkonsul Pontoppidans ejendom Høgildgård, hvis have og plantage er det smukkeste anlæg i herredet. Her voksede forsamlingen til c. 3000 mennesker, og efter at Dalgas havde berettet om den af Hedeselskabet udfoldede store virksomhed ved siden af plantningssagen, endte han med en bevæget tak til alle, der i de forløbne år havde stået selskabet bi, og særligt takkede han hedeboerne. Efter ham talte landstingsmand Thomas Nielsen. Han havde i 1866 stået tvivlende overfor hedesagen, men han var forlængst bleven en ven af denne store nationalsag, der efter nederlaget i 1864 havde været med at samle det danske folk, han udbragte et leve for Hedeselskabets bestyrelse, hvad der i hyldingstelegrammer blev meddelt hofjægermester Mourier-Petersen og justitssekretær Morville. Der fulgte derefter flere andre taler, bl.a. for hedesagens trofaste ven generalkonsul Pontoppidan, der også fik et telegram, hvorpå, deltagerne lejrede sig i det desværre våde græs og styrkede sig ved de medbragte madkurves indhold, hvorefter de ved mørkets frembrud spredtes om til hedens mange hjem glade ved den fornøjelige sammenkomst.

Jubilæumsstenen
ved Hjortsballehøjene.

Så nåedes endelig frem til den 15. juli, da Hedeselskabets repræsentanter holdt møde i Herning, og til selskabets egen fest den 16. og 17. juli. Onsdag den 15. om eftermiddagen begyndte gæsterne at komme til hedens nye store by, det flagsmykkede Herning, indenrigsminister Ingerslev, folketingets og landstingets formænd, statsrevisor Høgsbro og advokat Liebe, forskellige rigsdagsmænd, Jyllands amtmænd m.fl. Kl. 7 næste morgen mødte 70

vogne fra by og land, Musiken spillede, gæsterne placeredes, og så kørte toget med indenrigsministeren, amtmanden over Ringkøbing Amt og Dalgas i den førende vogn gennem Knudmose syd for Herning, Rind og Kidderis Plantager til Høgildgård, hvor der gjordes et kort ophold, og så til Birkebæk, hvor der i et stort telt spistes frokost, hvorpå det gik videre gennem Provsthusets Have og Harreskov Plantage til Hjortsballehøjene. Ved foden af dem var den i 1889 vedtagne mindesten rejst med indskriften: Det danske Hedeselskab, stiftet den 28. marts 1866, rejste denne sten i 1891, her gav Dalgas en fremtilling af den fra Hjortsballehøjene begyndte plantningskamp og dens store resultater, han talte væsentlig, som han havde talt på det samme sted den 9. juli. Så gik toget tilbage til Herning, til festmiddagen der kl. 6, ved hvilken repræsentantskabets formand, etatsråd Bruun præsiderede, og som bandt deltagerne på femte time. I den nye bys nyeste hotel ville der godt serveres for det talrige selskab med dets ikke mindre end 260 deltagere. Alt var fortræffeligt, kun gik måske opvarningen lidt sindigt, men det var dog ikke denne omstændighed, der trak måltidet så længe ud, men de mange fortræffelige taler. De politiske partier stod på den tid skarpt overfor hinanden, Visnepolitiken mod den Estrupske regering, men Hedeselskabet var neutralt

land, og indenrigsministeren høstede bifald fra alle sider, da han udbragte dets skål. Selskabet, sagde han, havde forstået at vinde tillid, det havde fremkaldt samdrægtighed, skabt samfundsånd og disciplin, men derfor var der heller ikke fra det fremkommet nogen velgrundet bevillingsbegæring, uden at den var blevet modtaget med velvilje af alle lovgivningsmagts faktorer. Endnu større bifald høstede dog advokat Liebe, da han i en af dyb følelse bevæget tale efter opfordring af statsrevisor Høgsbro på både Folketingets og Landstingets vegne takkede for en skål for Rigsdagen. Fra Hjortsballehøjene havde han med glæde set ud over Hedeselskabets lykkelige arbejde, der fra en lille begyndelse var blevet en stor sag, fordi det var båret af enighed og energi, idet han derpå ønskede, at alle Rigsdagens medlemmer ville have været tilstede ved denne lejlighed, udtalte han et levende håb om, at Hedeselskabet og dets arbejde måtte være et spejlbillede for vort folk.

Det var også en smuk episode, da Ludvig Schrøder i varme ord hyldede selskabets gavmilde velgører generalkonsul Pontoppidan - hans liv var et forunderligt eventyr, hvad der også ville siges om Hedeselskabets eget liv - og den gamle hædersmand derpå takkede i en dybt bevæget, elskelig lille tale. Det var dernæst af betydning, at kammerherre P. E. Müller, da den jyske overførster A. E. D. Bruhn var forhindret i at være tilstede, som svar på en skål for forstværset, bragte en tak til Hedeselskabet for den støtte, det havde ydet det danske skovbrug. Men stærkest slog dog bordets omtrent sidste taler, amtmand, kammerherre Bille an, da han gjorde gældende, at selskabet egentlig havde båret sig ad som dem, der ville spille Hamlet uden Hamlet. Der var udbragt en mængde skåler, bl.a. for Hedeselskabets bestyrelse, men Dalgas var ikke blevet nævnt, skønt hans store evner bl.a. i retning af at fremkalde disciplin også mærkedes ved dette mere end fire timers måltid, hvor alt fulgtes med stadig usvækket opmærksomhed. Det var sagt i spøg, men så slog taleren over i alvor, idet han udtalte, at han måtte regne dagen for en særlig lykkelig dag, thi den havde klart godtgjort, at der endnu i vort folk ville regnes med virksomt liv, vi har trods alt tro på en fremtid, når vi se på Hedeselskabets gerning, og denne gerning er særligt båret af Enrico Dalgas' stærke hånd, lyse hoved, faste vilje og varme hjerte. Billes skål for Dalgas blev festens højdepunkt.

Selvfølgelig takkede Dalgas, men derom senere. Her skal endnu kun oplyses, at det var ham, der udbragte skålen for Rigsdagen, som advokat Liebe takkede for, ligesom endnu to andre skåler, for hedeboerne og for selskabets funktionærer.

Hvad der således var fortræffeligt indledet, fortsattes dagen efter. Så gik det med jernbanen til Troldhede Station, hvor omegnens beboere mødte med vogne, på hvilke der kørtes forbi Troldhøj, skellet mellem Hammerum og Bølling Herreder, til Skjern å dalen, hvor man passerede Felding bys vandsareal samt Classonsborg-Borris Kanalen og derpå kørte til Skovbjerg Plantage og til Skovbjerg Mosestation. Ved denne holdt Dalgas foredrag om Hedeselskabets nyeste virksomhed for mosekulturer, og derpå gik turen tilbage til Skovbjerg Plantage, som Dalgas som nævnt var medejer af; her ventede en middag, der begyndte med store fæde upillede kartofler. Humøret ved den ville måle sig med appetiten. Tale fulgte på tale, til opbrudstimen kom, da det gik til Troldhede Station i hold, eftersom gæsterne skulle øst eller vest på, og hermed var selskabets lykkeligt gennemførte jubilæum forbi.

Der er dog én ting, som her endnu må nævnes, og det er måden, hvorpå alle de her omhandlede festligheder refereredes i Hedeselskabets Tidsskrift. Hedens Velgører og Ven, Hedens Erobrer, Hedens Konge, som Dalgas atter og atter var bleven kaldt, henførte alt til selskabet. At der havde været festlige sammenkomster i Århus, Påbøl og flere steder, blev akkurat nævnt, men ikke, at de væsentlig havde været til ære for ham, og af talerne i Herning og ved Høgildgård meddeltes kun de steder af indenrigsminister Ingerslevs, advokat Liebes, landstingsmand Thomas Niensens og højskoleforstander Schrøders taler, der gik ud på at vise, at hedesagen var en nationalsag, som bæres af Hedeselskabet; sine egne taler samlede han i en objektiv fremstilling af selskabets virksomhed i de 25 år, som han dog lod ende med en udtalelse om, at kanaliseringen, mergelsagen og mosesagen snart ville tænkes at kunne stå på egne ben, medens plantningssagen endnu i lang tid måtte trænge til vejledning og støtte, og at det da muligvis ville være rigtigst, at al hedeplantning i statsplantagerne, i klitplantagerne og i Hedeselskabets plantager og plantninger samlede på én hånd, Indenrigsministeriets, således at den nødvendige vejledning ville vedblive at være gratis og velvillig.

Han slår ligesom en parentes om sig selv, det var ikke med hans gode vilje, at han var bleven trukket frem, han yndede, som vi have hørt, ikke spræl, og det har sin interesse at se de rettelse, han til brug for sit referat i Hedeselskabets Tidsskrift foretog i Herning Folkeblads gengivelse af Thomas Niensens tale den 9. juli, han rettede helt igennem Dalgas til Hedeselskabet. I forbindelse hermed skal det erindres, at da de forenede landboforeninger festede på Vennelyst, mødte han som foredragsholder i daglig dragt med en skov-

Mindet i Plantagen Dalgas 1893.

blomst i knaphullet, og da der ved det derpå følgende festmåltid blev talt begejstret for ham, takkede han kort med at udtale et håb om, at den tilstedeværende indenrigsminister nu ville tillægge hans anbefaling for et voksende tilskud til Hedeselskabet forøget vægt; han drak på et større tilskud. Det var også ved den lejlighed, at han om en artikel i et Århus blad om ham selv sagde: Gudbevares, den er såmænd rigtig rar for mig personlig, men hedesagen handler den ikke om, og den skaffer os ikke to nye medlemmer. Det er ganske i overensstemmelse hermed, at da det af venner af hedesagen på Risbakken i Plantagen Dalgas rejste mindesmærke blev overleveret Hedeselskabet den 19. juli 1893 og advokat Liebe ved den efterfølgende fællesspisning i Viborg udbragte en skål for Dalgas, takkede denne med en skål for justitssekretær Morville, der i over 40 år havde ledet så godt som alle plantningerne ved Viborg og havde givet ham den første impuls til at arbejde for hedesagen.

Det kom absolut ikke Dalgas an på hans egen person, det var Hedeselskabet, der lå ham på sinde, og det så meget mere som han spøgende gjorde opmærksom på, at de tre bestyrelsesmedlemmer havde nået en samlet alder af næsten 200 år og derfor næppe ville stå i spidsen for det længe endnu. Det var da også selvfølgelig Hedeselskabets fremtid, han tænkte på, da han ved festen i Herning takkede for den af kammerherre Bille for ham udbragte skål. Da Bille stærkt havde rost, hvad Dalgas havde udrettet i hedesagen, og sagt, at det ville have blivende værd, udtalte han i sit korte svar, at hvad der var sket i Hedesagen, var sket i kærlighed til fædrelandet og næsten, der tilkom ikke ham nogen ære herfor, det stammede fra oven, men derfor var det også hans håb, at sagen, når han gik bort, ville blive taget op af andre således, at den samme kærlighedens streng stadig ville blive anslået.

Da mindesmærket på Risbakken blev opsat og arkitekt Martin Borch, der var mester for det, i den anledning besøgte stedet sammen med Dalgas, gik denne den langt yngre arkitekt træt, og dog var Dalgas' kræfter den gang dalende. Allerede i et brev fra julen 1879 kalder han sig den gamle gigtpatient, og 1880 er han i Carlsbad for at komme af med sin astma og andre ondt, et besøg, han gentog i 1883. Mit helbred tager af, skriver han i 1891. Men desuagtet holdt han tappert ud. Slutningen af 1893 synes dog at have været ham en trang tid. Hans hustru blev syg - lå en tid på hospitalet - hans yngste søn, den unge student Ernesto Dalgas, var også syg, og selv, skriver han i januar 1894, led han af influenza, hvad han følte så meget mere, som hans dygtige og trofaste medhjælper, ingeniør S. Brønsted var afgået ved døden den 31. december 1893. Det tog også på ham, at oberst Myhre, der havde været repræsentant i selskabet fra dets stiftelse, døde den 19. februar næstefter, han skrev et par mindeord over ham, sikkert det sidste, han før sin egen død skrev til tidsskriftet, de endte således: Hans minde vil leve længe som den tapre soldat, den ivrige plantningsmand og den mod alle venlige medborger.

Det var mere end influenza, der havde angrebet Dalgas. Den 1. april skriver fru Dalgas til husets gamle ven, baneingeniør Holten: At min mand tilsidst har måttet bukke under for det kæmpearbejde, han selv har pålagt sig, har vist ingen kunnet forundre sig over. Svagheden begyndte allerede efter nyår ved Brønsteds død, men den skrider hurtigere og hurtigere frem. Hukommelsen har næsten ganske tabt sig, så at han, hvis kraftige røst man hørte overalt i huset, nu kun hvisker sit ja eller nej. Den højre hånd kan ikke bruges. Han lå stille hen. En af de sidste dage, han levede, kom hans kolleger i bestyrelsen Mourier-Petersen og Morville til hans seng, hvad han synligt blev glad ved, og Morville skriver senere om besøget hos den mand, der i mange år var hans bedste og kæreste ven: Jeg ville ikke for aldrig [det] have savnet det billede, jeg da fik af ham, han så så kærligt på mig, at det stedse vil stå for mig som et kært minde. Og så sov han mandag eftermiddag den 16. april stille hen.

Sorgen bredte sig over landet. Ikke en avis, ligegyldigt hvilket parti den tilhørte, undlod at beklage det tab, landet havde lidt, og at tale hædrende ord om den afdøde. Hedeselskabet bad om at måtte bekoste hans jordefærd, Århus Byråd ærede ham ved at yde et højt og skønt beliggende gravsted på byens nordre kirkegård, og mandag den 23. april kl. 1 foregik den højtidelige begravelse fra Århus Domkirke, der endog for tiden var fyldt af en mægtig forsamling fra alle samfundsklasser med en repræsentant for landets konge i spidsen.

E. Dalgas' statue
ved Århus Jernbanestation.

Pastor Th. Lyngbye og den afdødes svigersøn pastor N. Langballe talte i kirken, højskoleforstander Ludv. Schrøder ved graven, og så var en af Danmarks bedste sønner, en ædelbåren mand stædt til hvile.

Men dermed var hans saga ikke ude. Som vi nedenfor skulle se, blev hans værk på den bedste måde fortsat, og det skal alt her nævnes, at Hedeselskabets repræsentantskab i et ekstraordinært møde den 23. april 1894 nedsatte et udvalg, bestående af etatsråd Bruun, godsejer Carl Bech til Engelsholm og højskoleforstander Ludv. Schrøder, hvis opgave skulle være at fremkomme med indbydelse til oprettelse af et Dalgas monument. Indbydelsen udgik i juli s.å., og efter en afholdt konkurrence blev det i 1898 overdraget billedhugger Rasmus Andersen at fremstille Dalgas statuen, hvis afsløring fandt sted i 1901. Men det var, som om Jyllands befolkning ikke ville nøjes med bevidstheden om, at dette monument ville komme, en række mindre mindesmærker skød op forinden. I 1895 blev der rejst to i henholdsvis Tirslund og Brande, i 1896 tre i Hoven, Vorbasse og Hernings vestre Lystanlæg, i 1898 et i Svanelunden ved Hjørring, i 1899 et på Dejbjerg Bakker og 1901 et i Langbjerg Plantage. De ere næsten alle smykkede med en medaljon af den afdøde, og den bedst lignende menes den i

Svanelunden at være. Størst og betydeligst blev dog statuen, der fik plads i anlæget ved Århus Jernbanestation, og som blev afsløret med stor højtidelighed den 16. juli 1901. En kantate af Thor Lange blev afsungen, Ludvig Schrøder talte, og så var der endnu en festforestilling på Teatret, hvor der blev sunget en af Johan Skjoldborg forfattet Dalgashymne. Derefter sluttedes med en festmiddag på Hotel Royal.

Århus Amtstidende for den 16. Juli 1901 er et stort illustreret Dalgas nummer. Ved siden af en kort udsigt over Dalgas' liv og virksomhed indeholder det Ludv. Schrøders tale ved afsløringen, Thor Langes kantate, Skjoldborgs hymne og så desuden mindre Dalgas meddelelser fra følgende fem af den afdødes medarbejdere: Godsejer Carl Bech til Engelsholm, inspektør Lars Jørgensen, ingeniør Claudi Westh samt skovriderne M. Holt og Chr. Sørensen. Alle samstemme de i, at Dalgas var en storslået personlighed, der ved sin urokkelige tro på hedesagen og dens sejrige fremgang forunderligt formåede at opildne alle, han kom i forbindelse med, til at have den samme tro, og så fortæller endnu skovrider Sørensen med stille glæde, hvorledes han en gang fik lov til at læse i hans sjæl og se den religiøse alvor, som boede der. Atter og atter have vi ovenfor hørt Dalgas henvise til den guddommelige styrelse, og 1882 skriver han i et alvorligt brev til en af sine sønner, at det kun er hårde hjerter, som stryge alt guddommeligt. For ham, hedder det videre, var, kernen i alle religioner dud, livets ubegribelige ophav, repræsentanten for det godes al magt og bæreren af alt, hvad der er smukt, opløftende, godt, elskeligt og evigt, og som det i de i 1894 udgivne, Mindeblade over Enrico Dalgas, oplyses af hans svigersøn pastor Langballe, sagde han kort for sin død til en af sine nærmeste: Hvad der tales om i kirken, tror jeg måske ikke just på samme måde, som det bliver sagt, men respektere det, gør jeg, navnlig som det lyder i den reformerte kirke. Der var sandhed og alvor i al Dalgas' færd.

Enrico Dalgas' minde vil leve længe, særlig i Jylland, hvor der muligvis endda vil kunne vokse sagn op omkring det. Han færdedes derude som en af hedens ringeste, og dog havde han magten der i sin hånd. Gamle Anders Christensen i Skarrild Krat kaldte Dalgas en dejlig mand, der sad og spiste og drak imellem os ligesom vi havde det selv, vant som han var til at være glad ved lidet og til at hjælpe sig selv, men så tilføjer Anders Christensen endnu, at Dalgas var så bestemt i alt, hvad han sagde, og så enestående til at mægle og til at få alt sat i gang, således at alle blev tilfredse, og heraf voksede det da naturligt op, at han kom til at stå ikke alene som hedens erobrere, men som kongen på heden.

Da professor A. Opperman som ung forstkandidat samlede oplysninger til sine i årene fra 1887 til 1889 udkommende, Bidrag til det danske Skovbrugs Historie, henvendte han sig også til Dalgas. Han søgte ham personlig i Århus, i hans bolig og blev her, skønt han ikke skjulte, at han var modstander af eller i hvert fald tvivler overfor hedesagen, modtagen på den elskværdigste måde. Dalgas talte gerne og interesseret med ham om Hedeselskabet og hedeplantningen, men om sig selv ville han aldeles ikke tale, end ikke med dele sit fulde navn, og Oppermann gik fra Villa Montana, som han skriver, imponeret af en mand, for hvem sagen var alt og personen noget i den grad underordnet, at den slet ikke måtte omtales. Hermed stemmer det fuldstændigt, at Dalgas, da han ordnede Hedeselskabets jubilæumsfest 1891 i Herning, deriblandt også den lange række taler, omhyggeligt sørgede for, at der ikke blev henvendt nogen særlig tak til ham. Men desuagtet banede en varm og veltalende tak til ham sig dog vej, og det endda således at den i amtmand Billes i alle henseender fortrinlige tale blev dagens begivenhed. Og således var det rigtigt, skønt det ganske sikkert var imod Dalgas' ønske og vilje, imod Dalgas' ånd. Det afsnit, som hermed slutes, er da også, kan der siges, helt imod Dalgas' ånd, men i Hedeselskabets jubilæumsskrift kan en samlet fremstilling af den ære, Dalgas ved sit uegennyttige arbejde i selskabets tjeneste, uden nogensom helst tanke på sin egen person nødvendigvis måtte samle om sig, umuligt udelades. Historien gør sin ret gjældende.

ANDET TIDSRUM
1894-1916

NYE MÆND, NYE LOVE, NYT LOKALE

Dalgas' død efterlod et føleligt savn, ikke mindst i bestyrelsen. Han var den yngste af dens tre medlemmer. Han gik i sit 66de år, da døden kaldte ham, medens kammerherre Mourier-Petersen samtidig gik i sit 69de år og justitssekretær Morville endda i det 77de. Det blev særlig formanden, kammerherre Mourier-Petersen, der nu tog styret, og han gjorde det på den ham egne, rolige og beherskede måde, men dog således at det tydeligt mærkedes, at han fuldstændig var inde i alle Hedeselskabets forhold. Selvfølgelig bragte bestyrelsen dog spørgsmålet, om der ikke skulle vælges en ny administrerende direktør, for på det ekstraordinære repræsentantmøde, der blev afholdt i Århus ugedagen efter Dalgas' død. Nogen afgørelse blev imidlertid ikke truffen her. Det overdroges de to bestyrelsesmedlemmer sammen med repræsentantskabets formand på det kommende ordinære repræsentantskabsmøde at fremsætte forslag om bestyrelseforholdenes endelige ordning. Men hvad man straks enedes om, var at forstærke repræsentantskabet med tre nye medlemmer. Jægermester Krøyer var død i 1893, oberst Myhre i 1894, og hofjægermester Honnens de Lichtenberg var i 1894 trådt tilbage; de tre nyvalgte blev højesteretsadvokat S. Nellemann, borgemester i Nykøbing på Mors C. B. V. Hansen og pastor E. K. Thyssen i Sønder Omme, tre mænd, der hver på sin vis kom til at spille en rolle i selskabet.

Det ordinære repræsentantmøde kom i juli, men der kom ingen afgørelse med det. Det forslag, som udvalget fremsatte, gik ud på, at repræsentantskabet til bestyrelsesmedlem og administrerende direktør skulle vælge kaptajn J. C. la Cour, den dygtige mand, hvis navn alt er blevet nævnt ovenfor ved Hedeselskabets stiftelse, og som, efter på berømmelig måde at have vist, hvad han formåede bl.a. som redaktør af Tidsskrift for Landøkonomi, som leder af Landbrugsskolen i Lyngby og som sekretær ved Landhusholdningsselskabet,

P. Borch.

nu stod som den ene af de tre præsidenter for dette betydningsfulde selskab. Men som hans på sin vis meget grundige studium af Belgiens hedeforhold kun førte til, at han og Dalgas i 1866 krydsede klinger, og at han holdt igen overfor Hedeselskabets formentlig for ivrige start, således kom det heller ikke nu til nogen forståelse mellem ham og selskabet, i hvilken forbindelse det ikke skal lades uomtalt, at en indsender i Tidsskrift for Skovvæsen gjorde gjældende, at han manglede kendskab til hedesagens kerne, skovplantning og ledelse af hedeskovene. Repræsentantskabet erkendte la Cours fremragende dygtighed, men ønskede det grundigt overvejet, om ikke bestyrelsesforholdene burde ordnes således, at der valgtes et ulønnet bestyrelsesmedlem og to lønnede forretningsførere, en for forstsvæsenet og en for mose- og engvæsenet, i hvilken anledning udvalget bemyndigedes til at supplere sig.

Det tilkaldte advokat Nellemann, folketingsmand Åberg og højskoleforstander Ludv. Schrøder, og på et ekstraordinært repræsentantmøde i Århus den 3. november s.å. indstillede det udvidede udvalg, at godsinspektøren på Jægerspris P. Borch, der tidligere havde været en højt anset skovrider under Hedeselskabet, skulle vælges til lønnet administrerende direktør fra 1. april 1895, hvad enstemmigt blev vedtaget, medens samtidig højskoleforstander Schrøder, hvem bestyrelsen havde suppleret sig med i Dalgas' sted, enstemmigt blev valgt til bestyrelsesmedlem. Hertil skal endnu føjes, at redaktionen af Hedeselskabets Tidsskrift fra 1. januar 1895 overgik til skovrider Chr. Dalgas, der samtidig indvalgtes på sin faders plads i moseudvalget. Hermed var alle administrationens hjul igen i orden, men her var den ikke uvæsentlige forskel fra før, at medens bestyrelsen tidligere havde stået som bærer af selskabets hele faglige sagkundskab, var denne nu væsentlig at søge udenfor bestyrelsen hos direktøren.

Det var en ny, men i og for sig naturlig ordening. Hedeselskabet nøjedes jo ikke længere med at arbejde kun i Jylland, og dets arbejde var ikke mere udelukkende et plantnings- eller frugtbargørende arbejde. På flere måder var dets virksomhed bleven udvidet, så det er kun naturligt, at den ulønnede

bestyrelse bliver noget for sig og har den fornødne faglige hjælp ved sin side.

Den herhen hørende reelle udvikling bliver imidlertid først at behandle i et senere afsnit, medens her skal dvæles ved de i selskabet virkende personer, ved de love, efter hvilke der styredes, og ved enkelte i forbindelse hermed stående ydre forhold, der ligesom personerne og lovene forholdsvis hurtigt blev helt nye. Det var som et tidernes tegn for det her omhandlede tidsrum, at selskabet, der fra sin første begyndelse stadigt havde stået under Indenrigsministeriet, i juni 1896 blev henlagt under et nyt ministerium, det nydannede Landbrugsministerium.

Den 7. august 1898 stod Hedeselskabet uden formand. Kammerherre Mourier-Petersen, der havde været selskabets ansete formand fra dets tidligste tid, afgik den dag ved døden. Han fik det lov, som han i høj grad fortjente, at han var formanden med det praktiske blik og den klare oversigt over alle organisatoriske og principielle forhold, deres rækkevide og konsekvenser, og så tilføjes der meget betegnende endnu, at han ofte var den dæmpende og beroligende magt indenfor bestyrelsen, vel særlig før 1894. Ved Mourier-Petersens død var det vanskelige tider for Hedeselskabet. Det var derfor af betydning at få en dygtig og fra alle sider anerkendt mand til formand, hvad også lykkedes, da repræsentantskabet i 1899 kunne besætte den ledige plads i bestyrelsen med kammerherre Lüttichau til Tjele, der derefter straks blev valgt til bestyrelsens formand. Han og repræsentantskabets formand, etatsråd Bruun var de eneste repræsentanter, der nu var tilbage fra selskabets stiftelse. Prokurator Valeur var afgået ved døden i 1896, gårdejer J. Jensen var udtrådt i 1897 - og mærkeligt nok var kammerherre Lüttichau en gang før bleven indvalgt i Hedeselskabets bestyrelse. Det skete på det konstituerende møde i 1866. Men den gang trak han sig som ung mand tilbage for Mourier-Petersen, hvis efterfølger som selskabets formand han nu blev 33 år efter. Nu stod han som den ældre, ansete mand, der ikke alene i stor stil havde plantet på sin store ejendom, men desuden var kendt fra sin virksomhed som formand for Fællesforeningen af jyske Landboforeninger, som rigsdagsmand og som

Chr. Lüttichau.

finansminister. Bedre afløser kunne Mourier-Petersen ikke få. Han var varm for gennemførelsen af Hedeselskabets store opgaver, men derfor var han dog ikke bange for, når omstændighederne påbød det, klogt at holde igen. Han gjorde det f.eks. på repræsentantskabsmøderne både 1902 og 1903. Man burde spare og ikke forlange for meget af staten. Men at Hedeselskabet under hans formandskab ustanseligt gik fremad, kan ses af dets stadigt voksende budgetter. I Dalgas' sidste leveår (1893) var selskabets samlede udgift 192.895 kr. og i 1899, det år, da kammerherre Lüttichau trådte til, var den 275.186 kr., men i 1908, kammerherrens sidste virksomhedsår, var den vokset til ikke mindre end 493.894 kr.

Som naturligt er, gik imidlertid flere og flere af Hedeselskabets gamle garde bort i hans tid, og navnlig er året 1901 i så henseende et mærkeår. Straks i årets begyndelse bortkaldtes etatsråd G. Bruun, der havde været med til det grundlæggende møde i Silkeborg 1865, og som i næsten 35 år uafbrudt havde været repræsentantskabets nidkære formand, han døde på Asmildkloster lidt over 76 år gammel. Derefter gjaldt det selskabets højtfortjente æresmedlem generalkonsul Pontoppidan, han døde næsten 87 år gammel i sit hjem i Hamborg, men den så særlig danske mand blev - selvfølgelig under stor deltagelse begravet i sit fødeland på kirkegården i Ormslev, det sogn, hans jyske ejendom Constantinsborg hørte under. Så fulgte kort efter den ældste af selskabets repræsentanter Proprietær Fritz Momsen på Skovlyst ved Brørup, den ivrige skovdyrker, der blev lidt over 88 år gammel. Under disse forhold er det kun naturligt, at den 84 årige justitssekretær Morville ytrede ønske om at vige sit sæde som medlem af bestyrelsen, men efter en anmodning fra samtlige repræsentanter indvilgede han dog i at blive. De ville ikke undvære ham som det levende udtryk for den gamle overlevering, hans bifald, til hvad der blev besluttet, var en tryghed for, at den gamle kurs ikke blev fravegen. Og næsten i tre år fik han endnu lov til at røgte sit hverv i bestyrelsen, først den 16. marts 1904 kaldte døden ham, og blandt de mange lovord, der lød over ham, blev der - hvad her skal fremhæves - bl.a. sagt, at han vist aldrig havde svigtet noget møde.

Efter Morvilles død blev moseudvalgets formand godsejer Gerhard de Lichtenberg til Hessel ved Grenå indvalgt i bestyrelsen, der nu var helt for nyet fra Dalgas' tid, idet den nu bestod af kammerherre Lüttichau, højskoleforstander Schrøder og godsejer de Lichtenberg. Og kort før var der også på et andet vigtigt punkt sket en stor forandring, da direktør Borch fra den

1. januar 1902 på grund af sygdom fratrådte sin stilling. Hvor højt Dalgas satte ham, have vi set ovenfor, og kammerherre Lüttichau kaldte ham ved hans fratræden, en sjælden kraft. Man søgte imidlertid ikke at få en ny direktør i hans sted, men indførte, nærmest på Ludvig Schrøders forslag, en helt ny ordning, hvorefter tilsynet med selskabets plantninger deltes mellem skovriderne Dalgas, Morville og Johansen med pligt for dem til at deltage i bestyrelsens møder, og således at de løbende forretninger vedrørende selskabets almindelige forhold underlagdes Johansen, medens endnu moseingeniør Th. Claudi Westh og kanalingeniør Holger Winge skulle udføre deres forretninger under direkte tilsyn af bestyrelsen. Den således truffene ordning fæstnedes snart efter i dannelsen af et egentligt forretningsudvalg. Allerede i 1902 anmodede bestyrelsen de tre herrer skovridere om som budgetudvalg at ville våge over balancen i selskabets budget og regnskab, og da efterhånden flere og flere sager overdroges til dette udvalgs behandling, blev det forstærket med ingeniør Claudi Westh for mosevirksomhedens vedkommende og med ingeniør Kr. Thomsen for den kultur-tekniske virksomheds vedkommende (ingeniør Winge havde taget sin afsked) - i 1904 udvidet til et virkeligt forretningsudvalg. Fra 1903 havde skovrider Dalgas været budgetudvalgets formand, han blev da også forretningsudvalgets formand.

Denne ganske betydningsfulde nyordning blev ført igennem med stille tilslutning fra alle sider, men et på sin vis mindre betydningsfuldt spørgsmål, der snart efter kom op, nemlig spørgsmålet om indførelsen af nye love, vakte et i selskabets historie hidtil ukendt bevæget røre og må derfor nærmere udredes.

Da etatsråd Bruun i 1901 var afgået ved døden, blev højesteretsadvokat Nellesmann i hans sted formand for Hedeselskabets repræsentantskab, og det må siges, at han var på sin rette plads her. Den fremragende, lidt skarpe jurist var en varm fædrelandsven og en ivrig plantningsmand, således som han viste det på sin ejendom Allingskovgård i Svostrup Sogn ved Silkeborg, hvor han i så henseende var trådt i sin afdøde faders fodspor. Der er imidlertid ingen tvivl om, at han mere end én gang har smilet af de for selskabet gældende

G. de Lichtenberg.

love, der med deres mange mangler skrev sig fra selskabets første tid, og han har sikkert bl.a. lagt mærke til, at den i dem foreskrevne generalforsamling, der skulle vedtage lovforandringer, aldrig havde været indkaldt, skønt lovene havde fået ikke få ændringer og tillæg. Således var det i 1894 blevet vedtaget, at repræsentantskabets formand i tilfælde af vakance i bestyrelsen skulle tiltræde denne, indtil repræsentantskabet havde valgt et nyt bestyrelsesmedlem, og Nellemann havde herefter selv fungeret som bestyrelsesmedlem i tiden mellem justitssekretær Mørvilles død og godsejer de Lichtenbergs valg. Der synes at have været talt mellem forskellige af selskabets repræsentanter om, at lovene burde ændres, særlig således at selskabets medlemmer kom til at vælge repræsentantskabet, der nu suplerede sig selv, og at det herefter valgte repræsentantskab kom til at træde i generalforsamlingens sted. Nellemann blev opfordret til på disse punkter at fremkomme med ændringsforslag, og han tog fat på arbejdet, men resultatet blev ikke de ønskede enkelte ændringer, men et omfangsrigt udkast til helt nye love, der i al deres fasttømrethed bære tydelige spor af den Nellemann egne formalisme. Medens de gamle love kun havde 10 paragrafer, talte Nellemanns forslag 29. Ved siden af at selskabets virksomhedsområde nævntes som udvidet fra Jylland til hele Danmark, pålagdes det selskabets medlemmer at vælge 35 repræsentanter, der gruppevis skulle være bosiddende i bestemte dele af landet (amter eller stifter), og det heraf fremgåede repræsentantskab gjordes som generalforsamling til selskabets højeste myndighed. Men desuden bragte forslaget en række meget i det enkelte gående bestemmelser, om hvad selskabets formål skulle være, om hvad repræsentantskabet skulle gøre og hvad bestyrelsen, samt næsten om hvorledes de hver for sig havde at udføre det, der herefter pålå dem. Ved siden af bestyrelsen sattes et rådgivende udvalg bestående af to af repræsentantskabet valgte repræsentanter og fem af bestyrelsen valgte højere funktionærer, deriblandt tre skovridere. Repræsentantskabet skulle vælge to af sine medlemmer til som kasse- og regnskabsudvalg at foretage eftersyn af selskabets regnskabsbøger, værdipapirer, kassebeholdning osv., og desuden

S. Nellemann.

skulle det vælge forskellige medlemmer til at føre tilsyn med selskabets faste ejendomme; for hver enkelt ejendom skulle ordentligvis den repræsentant vælges, som boede nærmest ved den, osv. osv.

Dette lovforslag blev inden repræsentantmødet i 1907 omsendt til repræsentanterne, men de tog langt fra alle vel imod det. Bestyrelsens handlefrihed blev altfor begrænset efter de mange bestemmelser, der næsten virkede som et snorliv, for ikke at sige som en spændetrøje, og man troede det urigtigt helt at forlade de gamle, måske naive love; under dem havde selskabet dog vokset sig stort, og Dalgas havde i 1891 kaldt dem gode grundtræk, som havde vist sig solide i en 25 årig praksis. Flere af lovforslagets bestemmelser havde endelig snarere hjemme i et forretningsregulativ end i selskabets mere uforanderlige love. På dette standpunkt stod således kammerherre Bech, grosserer Holger Petersen og pastor Thyssen, og den førstnævnte udarbejdede et særligt forslag, der gik ud fra de gamle love og kun gjorde visse ændringer i dem vedrørende medlemmernes valgret, forøgelse af repræsentanternes antal samt lovfæstelse af de højere funktionærers medbestemmelsesret gennem forretningsudvalget.

Der blev en levende kamp om det således forelagte lovforslag. Nellemann forsvarede sit forslag skarpt og bestemt, og ved hans side stod f.eks. proprietær P. Hasselbalch og godsejer C. Branth. Sagen blev overgivet først til et udvalg, derpå til et andet, og kampen overgik fra det ordinære repræsentantmøde i august til et ekstraordinært repræsentantmøde i november, på hvilket endelig afslutningen kom. Hvad der vedtoges, var imidlertid hverken Nellemanns forslag eller Bechs ændringer, men et af formanden for det sidste udvalg, bankdirektør I. P. Aggerholm udarbejdet forslag, der i meget fulgte Nellemann, men i modsætning til hans 29 paragrafer kun bestod af 14. Det blev med nogle ændringer vedtaget med 15 stemmer mod 1, og det kom derpå efter de gamle loves bydende for på Hedeselskabets første og sidste generalforsamling, der blev afholdt den 9. januar 1908 i Viborg. Her blev det påny vedtaget med 20 stemmer mod 1, og var nu den for selskabet gældende lov. Med hensyn til dets indhold skal her endnu bemærkes, at kun 30 af de 35 repræsentanter skulle vælges af selskabets medlemmer, at valget skulle gælde for seks år, således at halvdelen afgik hvert tredje år (efter Nellemanns forslag skulle der hvert år afgå og vælges en femtedel af repræsentantskabet), samt at de fem overskydende repræsentantpladser skulle besættes af repræsentantskabet. Bestemmelsen i kammerherre Bechs forslag, der gik ud på at lovfæste det af højere funkti-

onærer bestående forretningsudvalg, findes ikke i de nye love, der derimod, hvad Nellesmann lagde så stor vægt på, bestemme, at funktionærer ikke kunne være medlemmer af hverken bestyrelse eller repræsentantskab, samtidig med at de fastslå, at bestyrelse og repræsentantskab i forening kunne vælge én eller flere direktører, og af denne bestemmelse blev der, som vi nedenfor skulle se, snart gjort brug. Her skal endnu kun tilføjes, at det var efter Ludvig Schrøders forslag, at der ved fordelingen af repræsentanterne på de forskellige amter og stifter blev taget hensyn til, hvor meget hede- og llitareal m.v. der findes i dem; herefter var det, at Ringkjøbing Amt fik fire repræsentanter, Fyns eller Lolland-Falsters Stift én.

Repræsentantskabsmødet den 12. august 1907 begyndte som sædvanligt med valg af formand, men her vægrede advokat Nellesmann sig ved at modtage genvalg. Det er næsten, som om han anede, at hans lovforslag ikke ville blive vedtaget. Den, der så blev formand, var hans i lovsagen erklærede modstander kammerherre Bech, der påny blev genvalgt i 1908, samtidigt med at bankdirektør Aggerholm valgtes til næstformand. Efter de nye love skulle der jo nu være formand og næstformand i både bestyrelse og repræsentantskab. I juli 1908 fandt derpå repræsentantvalgene for første gang sted efter de nye love, og der blev herved i overensstemmelse med de vedtagne overgangsbestemmelser tilført repræsentantskabet 11 nye medlemmer, der valgtes

H. Liittichau.

E. K. Thyssen.

med fra 1126 til 1856 stemmer, og de to, der valgtes med det sidst nævnte, største antal stemmer, var gårdejer, kandstingsmand Jens Sørensen (Saxager) og sagfører A. Olesen (Nørre Sundby). De blev, af medlemmerne valgte nye repræsentanter blev budt velkommen ved et elstraordinært repræsentantmøde den 11. september 1908 sammen med folketingsmand J. P. Nørhave, der var bleven valgt af repræsentantskabet som den første af de fem, det havde ret til at vælge. Hvad der imidlertid særlig prægede det pågældende møde, var, at det kom til at vælge to nye bestyrelsesmedlemmer. Nu da det vanskelige spørgsmål om nye love for selskabet var gennemført, mente bestyrelsens formand, kammerherre Lüttichau, der gik i sit 77. år, at kunne have ret til at trække sig tilbage, og Askovs forstander, prof. Ludvig Schrøder var afgået ved døden den 8. februar 1908. Mødet besatte de således ledigblevne to pladser med kammerherre Lüttichaus søn hofjægermester H. Lüttichau til Viskum og provst Thyssen, idet det videre udnævnte kammerherren til æresmedlem i Hedeselskabet og endnu valgte ham og folketingsmand P. Th. Nielsen til repræsentanter.

Bestyrelsen, der nu bestod af godsejer de Lichtenberg, hofjægermester Lüttichau og provst Thyssen, valgte hofjægermester Lüttichau til formand, godsejer de Lichtenberg til næstformand, og denne bestyrelse fremkom på repræsentantmødet i 1909 med forslag om at oprette en direktørpost samt vælge en direktør. Hofjægermester Lüttichau gjorde gældende, at han som formand i bestyrelsen levende havde følt savnet af en direktør, og havde mon ikke savnet været følt, lige siden direktør Borch fratrådte med udgangen af 1901. Var det mon ikke ligesom et forsøg på at føre tilstanden tilbage til, hvad den var i oberstløjtnant Dalgas' tid med den administrerende direktør som medlem af bestyrelsen, når denne i 1906 benyttede den ret, som de da gældende love gav den til i fornødent fald at forøge sit antal ved eget valg og som medlem optog forretningsudvalgets formand skovrider Dalgas? Dette, at en i selskabets tjeneste stående embedsmand havde fået sæde i bestyrelsen, må imidlertid have mødt formående modstand; i begyndelsen af 1907 nedlagde det i bestyrelsen indvalgte nye medlem sit mandat. Men hvorledes det nu end forholder sig hermed, er det sikkert, at kammerherre Lüttichau med al anerkendelse af forretningsudvalget gentagne gange udtalte sig for en direktør, og nu på repræsentantmødet i 1909 støttede sin søns forslag ved bl.a. at sige, at han, der i Hedeselskabet havde arbejdet både med og uden direktør, kunne udtale, at sammenligningen absolut faldt ud til fordel for direktøren.

Carl Bech.

Chr. Dalgas.

Imod oprettelsen af en direktørpost blev bl.a. gjort gældende, at Hedeselskabets virksomhed var så omfattende og forskelligartet, at én direktør ikke kunne være tilstrækkelig; så måtte der vælges flere. Men tilsidst blev et af bankdirektør Aggerholm stillet såkaldet mæglingforslag vedtaget med 18 stemmer mod 13. Det lød: Der oprettes en direktørpost, og der nedsættes et udvalg til at tage under overvejelse, hvorvidt der bør oprettes flere direktørposter og til at fremkomme med forslag om postens, eventuelt posternes besættelse. Udvalget kom til at bestå af kammerherre Bech, hofjægermester Juel, grosserer Holger Petersen, bankdirektør Aggerholm, højskoleforstander Kristensen-Randers og gårdejer Lambert Hansen. Resultatet af dets overvejelser, der foretoges sammen med bestyrelsen, blev en enstemmig vedtagen betænkning, hvori det indstilledes, at kammerherre Bech fra 1. april 1910 overtog posten som direktør, samt at skovrider Dalgas samtidig ansattes som kommitteret, og da denne indstilling på et ekstraordinært repræsentantmøde den 30. november 1909 blev vedtagen med 21 stemmer mod 2, var det dermed givet, at Hedeselskabet påny ville få en direktør endda med en kommitteret ved siden.

Kammerherre Bech var ingen ny mand i Hedeselskabet. Fra 1879 havde han været medlem af repræsentantskabet, og efter hele hans virksomme natur havde han også været virksom her. Det var efter hans initiativ, at der i 1882 blev taget fat på spørgsmålet om oprettelsen af en forsørgelseskasse for selskabets

I. P. Aggerholm.

Holger Petersen.

funktionærer, 1892 stillede han forslag om fællesindkøb af lupiner, og der nedsattes i det hele ikke mange udvalg, uden at han blev medlem; i henved tyve år var han det ene af de to medlemmer i kasse- og regnskabsudvalget, lige til han i 1907 blev repræsentantskabets formand. Desuden var han den mangeårige formand for Foreningen af jyske Landboforeninger og tillige oræsident i Landhusholdningsselskabet. Desuagtet blev hans stilling som direktør i Hedeselskabet ikke af varighed. Tiden var ikke let. Det gjaldt bl.a. om at indarbejde det tidligere moseselskab som en særlig afdeling i Hedeselskabet, og 1911 var i det hele i flere henseender et kritisk år, i slutningen af det blev selskabet således bekendt med de store nedsættelser i statens tilskud til det, som den af regeringen nedsatte såkaldte sparekommission ønskede gennemført. Og så skete det da, at repræsentantskabsmødet i 1912 samtykkede i, at kammerherren, således som han ønskede det, den 1. juli s.å. fratrådte sin stilling, idet det samtidig vedtoges, at skovrider Dalgas fra samme dag skulle fungere videre som bestyrelsens kommitterede, og herved var den ordning funden, der endnu består og i alle henseender synes at virke tilfredsstillende. Den kommitterede er mellemløbet mellem selskabets afdelingsledere og bestyrelsen, alle sager fra dem forelægges den med hans erklæringer, han våger over, at de givne bevillinger overholdes, hovedkontoret i Viborg er ham underlagt, og sammen med kontorchef en der forestår han redaktionen af selskabets tidsskrift.

Der er nu nået ned til nutidens forhold, men der er dog endnu et par personalforhold i de styrende kredse at meddele både i repræsentantskabet og bestyrelsen. For repræsentantskabets vedkommende at næstformanden bankdirektør Aggerholm i 1910 ved kammerherre Bechs overtagelse af direktørposten blev formand, samtidig med at grosserer Holger Petersen blev valgt til næstformand, og for bestyrelsens vedkommende, at godsejer de Lichtenberg, der i 1914 på grund af sygdom udtrådte af bestyrelsen, blev efterfulgt af sagfører A. Olesen, en mand med varm interesse ikke alene for hedesagen, men for alle gode åndelige rørelser. I Hammer Sogn nord for Nørre-Sundby ejer han Møgelbjerg Plantage på c. 300 tdr. ld. (165 ha), og han ejer tillige en stor del af de til den stødende heder og agerjorder; 1913 skænkede han Hedeselskabet et plantageareal, Sønder- og Nørre-Østbjerg, i det nævnte sogn på c. 200 tdr. land (110 ha), og til Vodskov by, en jernbanestation lidt nordøst for N.-Sundby, har han bygget en kirke. På det samme repræsentantmøde i 1914, der valgte sagfører Olesen til bestyrelsesmedlem, udtrådte kammerherre Lüttichau som repræsentant, og isteden for ham valgtes etatsråd Aggerholm, der var flyttet fra Holstebro og ikke mere kunne vælges der.

A. Olesen.

Med Kammerherre Lüttichau forsvandt det sidste af de gamle ansigter fra Hedeselskabets styrende kredse, Alt var nu nyt, og det var også de kontorer, hvorfra selskabets virksomhed styredes. Villa Montanas kvistværelser blev allerede i Dalgas' tid for små, i november 1893 flyttede Hedeselskabets kontor til den tidligere jernbanekontor bygning i Århus, og da lokalet her blev opsagt, lejede selskabet i 1899 for ti år en lejlighed på en anden sal i Fredensgade. Den viste sig imidlertid snart utilstrækkelig, og i 1902 nedsatte repræsentantskabet da et fire mandsudvalg, bestående af hofjægermester Bech, direktør Hoppe, advokat Nellesmann og pastor Thyssen, der sammen med bestyrelsen skulle overveje spørgsmålet om en egen bygning for selskabet. Den særlige anledning hertil var et fra klubben i Viborg modtaget tilbud om at ville afhænde sin ejendom til Hedeselskabet for en moderat pris. Efter foretagne undersøgel-

Hedeselskabets administrationsbygning i Viborg med G. Morvilles statue foran.

ser troede man dog ikke at kunne benytte tilbudet, og sagen lå nu hen, til der fra Kreditforeningen af Landejendomsbesiddere i Nørre-Jylland indkom en meddelelse om, at den ønskede at bygge sig en ny bygning og da kunne tænke sig at ville afhænde sin ejendom, der lå på Hjultorvet i Viborg, til Hedeselskabet for 25.000 kr., hvad der måtte betragtes som billigt. Sagen var, at der i Viborg var våg-

net en virksom lyst til at få Hedeselskabets kontor flyttet fra Århus til hedens gamle by. Viborg Byråd vedtog at yde et bidrag på 10.000 kr. hertil, og ved justitssekretær Morvilles og boghandler A. Jacobsens energiske virksomhed blev der som private bidrag til samme formål tegnet endog 12.250 kr. Her overfor opstod der bevægelser i både Herning, Silkeborg og Århus, og da navnlig i Herning, der også, skønt på et for opnåelsen af et heldigt resultat lidt sent tidspunkt, tilbød gøre ofre for at få Hedeselskabet flyttet til denne hederens særlige by, af interesse er det imidlertid at se den hidsige polemik imod flytningen, der kom frem navnlig i Tidsskrift for Skovvæsen og senere også i Århus Stiftstidende. Det blev endogså udtalt, at forlæggelsen af selskabets hovedkontor fra det centralt beliggende Århus til det afsides Viborg kunne få en skjæbnesvanger indflydelse på Hedeselskabets fremtidige beståen; før-

tes flytningen igennem, burde selskabets bestyrelse træde tilbage. Sagen gik imidlertid sin rolige gang. Udvalget indstillede i 1904 enstemmigt, at de gode tilbud fra Viborg burde modtages, og hertil sluttede repræsentantskabet sig med 15 stemmer mod 1. Hermed var sagen afgjort. Der rettedes takskrivelser ikke alene til Viborg, men også til Herning for den store interesse, der fra begge sider var vist Hedeselskabet.

Da den nye Kreditforenings bygning var færdig, blev den statelige bygning på Hjultorvet den 1. november 1906 overleveret Hedeselskabet, og da en for nøden istandsættelse var foretagen, foregik selskabets flytning til Viborg, hvor de nye kontorer åbnedes den 3. april 1907; de toges den 30. november s.å. i øjesyn af selskabets høje protektor Kong Frederik VIII.

Meget var nu helt nyt og fuldstændig forandret fra Dalgas' tid. Men den nye tid kastede ikke vrage på den gamle. Da justitssekretær Morville 1901 ønskede at træde tilbage, bad man ham blive som det levende udtryk for de gamle overleveringer. Da kammerherre Lüttichau 1908 trådte tilbage som Hedeselskabets formand, betonede han, at man stadig havde arbejdet i de spor og i den retning, oberstløjtnant Dalgas havde angivet, idet han endnu tilføjede: og det vil også blive tilfældet fremdeles, hvad der bekræftedes af de to mænd, der samtidig med kammerherrens afgang nyvalgte som bestyrelsesmedlemmer: Hofjægermester Lüttichau ser et Forbillede i oberstløjtnant Dalgas og regner sig det til fordel, at han i sin ungdom havde færdedes med ham i hede og mose, hvor Hedeselskabet gjorde sin store gerning, og der set, hvorledes han rev masserne med sig. Provst Thyssen udtalte sig ganske på lignende måde. Han ville hjælpe til at bevare de gamle traditioner og betragter den gode ånd fra oberstløjtnant Dalgas' tid som den stille magt i Hedeselskabet. At bevare kontinuiteten imellem det gamle og nye havde endelig også været et mål for kammerherre Bech i hans direktørtid; han siger det, da Hedeselskabets funktionærer i 1913 overrakte ham en mindegave.

Man så op til den svundne tids mænd, ja rejste monumenter for dem. Dalgas fik, som vi have set, endda flere, blandt hvilke her særlig skal nævnes statuen af ham, som den 16. juli 1901 blev afsløret i anlæget ved Århus Jernbanestation. At Århus blev stedet, var ikke efter justitssekretær Morvilles ønske. For ham var Viborg Hedeselskabets ophav, der skulle den have stået, og man kan derfor forstå, at han var ivrig for, at selskabets hovedkontor blev forlagt fra Århus til Viborg; endnu i den sidste måned, før han gik bort, beskæftigede han sig interesseret med planen herom, men desværre oplevede han ikke dens vir-

F. Mourier-Petersens mindesten ved Rugård.

keliggørelse, han døde den 16. marts 1904, og repræsentantskabsmødet, der afgjorde sagen, blev først afholdt den 3. august s.å. Men kom han således aldrig til at færdes i Hedeselskabets nye viborgske kontorer, står nu hans statue, modelleret af L. Brandstrup, på Hjultorvet udenfor selskabets nye, værdige bygning der. I 1906 indbød en anselig komite, bestående af 86 mest jyske og særlig viborgske medlemmer, til at yde bidrag, og den 16. oktober 1910 blev statuen højtideligt afsløret.

Der var hermed rejst mindesmærker for de to mænd, der må betegnes som Hedeselskabets egentlige stiftere, men derved blev det ikke. Den mand, der var selskabets første formand og stod som sådan i ikke mindre end 32 år, hædredes også ved et mindesmærke. Den 7. august 1912 afsløredes på Rugård en stor tilhugget granitsten med et bronze-brystbillede af kammerherre Mourier-Petersen, udført af billedhugger Rasmus Andersen. Hofjægermester Lüttichau talte som Hedeselskabets formand og kammerherre Bech som formand for bidragkomiteen; på stenen læses: I taknemlig erindring rejste venner af hedesagen dette minde. Her skal også endnu erindres om, at der i 1903 blev afsløret endog to mindesmærker for generalkonsul Henrik Pontoppidan, det ene på Århus gamle kirkegård, det andet i Lystanlæget ved Herning. Ved afsløringen af det sidste, en ti fod høj granitsten med en af billedhugger Rasmus Andersen udført portræt medaljon talte Hedeselskabets daværende formand, kammerherre Lüttichau, der med taknemlighed mindedes de talrige velgerninger, Hedeselskabet havde modtaget af den afdøde, og overdrog mindesmærket til Herning.

Da Provst Thyssen i 1908 takkede for sit valg til medlem af Hedeselskabets bestyrelse, sagde han, som ovenfor nævnt, at han ville hjælpe til at be-

H. Pontoppidans mindesten ved Herning.

vare de gamle traditioner, og han satte det i forbindelse med, at Askovs forstander, professor Ludv. Schrøder kort for sin død havde sagt til ham: Jeg må nu trække mig tilbage, men De må blive min eftermand. De er en af dem, der vil fortsætte i det gamle spor, der er anvist af Dalgas. Og Ludvig Schrøders navn er her nævnt på rette sted, thi han fortjener at blive mindet for sit store og dygtige arbejde i Hedeselskabets tjeneste, helt igennem i Dalgas' ånd. Han var varm for hedesagen og formåede at få andre til at føle den samme varme, han var sjælen i arbejdet, der førte til, at Aktieselskabet Stilde Plantage i 1886 hurtigt fik den gode frem-

gang, vi ovenfor have hørt om, og han var i 1900 en af fortalerner for Sønder Omme Plantagen ligesom senere for stiftelsen af Myremalms-Plantagen og Aktieselskabet Steen Blicher. Han har ofte fra Askov i sin egen vogn kørt rundt i Jylland for at lære de enkelte plantager at kende, og han var altid utrættelig i at slå til lyd for hedesagens store betydning.

Intet under derfor, at Dalgas og han sluttede et nært venskab, efterat de i 1886 havde gjort hinandens bekendtskab: 1890 blev Schrøder repræsentant i Hedeselskabet, 1892 udgav han selskabets historie i dets første 25 år, en under Dalgas' øjne fornøjeligt skreven bog, der udkom mellem de af udvalget for Folkeoplysnings Fremme udgivne skrifter, og i 1894 blev han, ganske naturligt, Dalgas' efterfølger som medlem af selskabets bestyrelse. Hvad her imidlertid særlig skal betones, er hans virksomhed i tale og skrift for bevarelsen af mindet om hedesagens mænd, og her står hos ham i første række mindet om Dalgas.

Ludvig Schrøder.

Schrøder talte ved hans grav, ved afsløringen af hans statue, ved en række af mindefesterne for ham, og så udsendte han endnu en levnedsskildring af ham i 1901. Men han ristede også minderuner over andre, f.eks. over etatsråd G. Bruun til Asmildkloster, justitssekretær Morville, klitbeplanteren kammerherre Thygeson, lægen i Anst August Petersen, proprietær Fritz Momsen til Skovlyst, kroejer Christoffer Sørensen i Hovborg, gårdejer H. J. Bundsgård til Kjærholm osv. De findes alle i Hedeselskabets Tidsskrift. Schrøder forstod, at det for Hedeselskabet gjaldt om stadig at vække og vinde alle gode kræfter, således som Dalgas havde gjort.

I en artikel, som han i 1897 skrev i det Letterstedtske Tidsskrift om det danske Hedeselskabs virksomhed, tager han til udgangspunkt, at der gives to slags stormænd, nogle, hvis liv og gerning falder sammen med dem, og andre, der forstå hos deres medarbejdere at vække en sådan kærlighed til det, der var målet for deres stræben, at medarbejderne ikke kunne slå sig til ro, men må fortsætte gerningen. Dalgas hørte til den sidste slags stormænd, og Schrøder viser endnu året før sin død i en artikel, påny om Hedeselskabet, som han skrev i anledning af den tredje nordiske Landbrugskongres i Kristiania 1907, hvorledes Dalgas altid havde store mål for øje og derved vandt den store tilslutning; han vidste altid at pege på noget stort. Det samme gjorde Schrøder dygtigt og energisk i sin stilfærdigt faste optræden for Hedeselskabet; han hørte jo også selv til de mænd, der førte an i arbejdet efter nederlaget i 1864, og var derfor særlig på sin plads just i dette selskab.

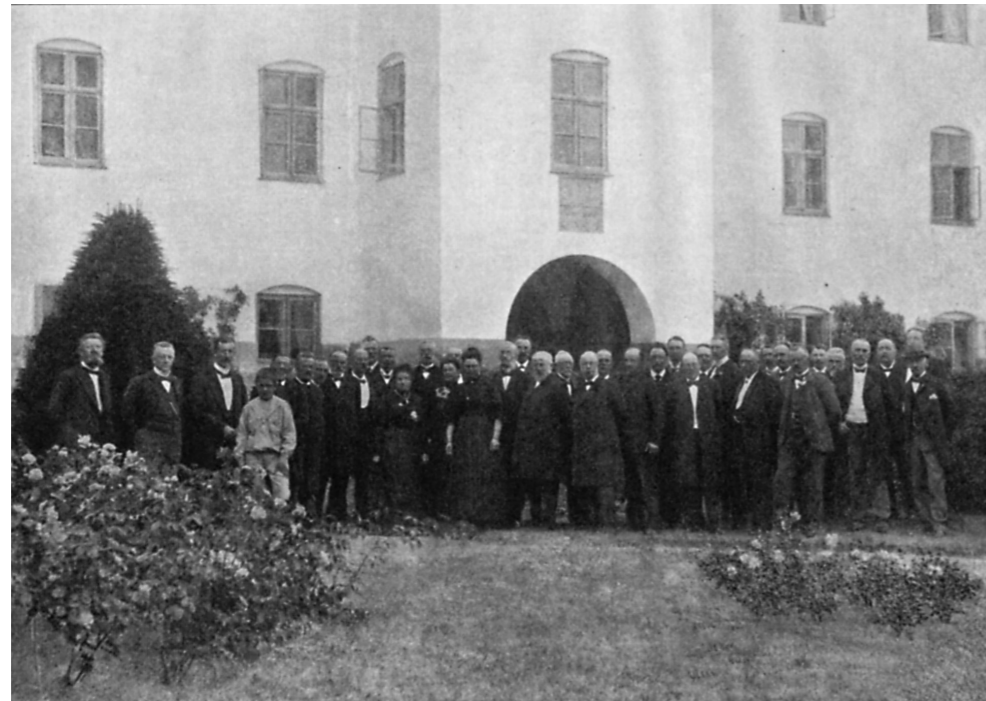
Som et sidste Led i dette Afsnit skal her endnu meddeles en Fortegnelse over Selskabets Repræsentanter i Tiden efter 1894. Til de ovenfor meddelte

47 Navne fra Tiden 1866-94 føjes da her 39 nye. Men først skal her gøres opmærksom på, at Valgmenighedspræst Enevold Terkelsen i 1912 foreslog Nedsættelsen af et Udvalg, der skulle fremkomme med visse Ændringer i Selskabets Love. Han tænkte nærmest på, at Repræsentantvalgene fremtidig burde ske amtsvis, og Udvalget blev nedsat. De derefter i 1913 fremkomne forslag blev imidlertid på et enkelt nær alle forkastede, repræsentantskabet ønskede

ingen væsentlige forandringer i de endnu kun få år gamle love; det enkelte forslag, der vedtoges, gik ud på, at repræsentanternes antal skulle forøges fra 35 til 38, således at repræsentantskabet fik ret til at vælge 8 i stedet for for 5 repræsentanter, bl.a. for at den i selskabet indarbejdede moseindustri kunne blive behørigt repræsenteret i repræsentantskabet.

Først skal nu her nævnes de 23 repræsentanter, der gik over i dette tidsrum fra det tidligere; de nævnes her med det løbenummer tilføjet, under hvilket de findes tidligere heri:

(3) Etatsråd G. Bruun, (9) gårdejer J. Jensen, Neder Uhre, (13) prokurator W. T. Valeur, (20) kammerherre Chr. Liittichau, (24) kammerherre J. A. Stemann, (25) proprietær Iver Olesen, (27) proprietær Fritz Mømsen, (30) direktør, godsejer Chr. Hoppe, (32) møllejer N. Møller, (33) kammerherre Carl Bech, (34) møllejer N. Mouritzen, (35) statsskovrider V. Fabricius, (36) proprietær P. Hasselbalch, (38) prokurator G. C. Styrup, (39) folketingsmand C. P. Åberg, (40) godsejer M. Ahlmann, (41) proprietær Chr. Søltøft, (42)

Hedeselskabets repræsentantskab på besøg hos hofjægermester N. Juel til Mejlgård den 4. juli 1906 efter dagen før at have holdt møde i Grenå.

godsejer G. de Lichtenberg, (43) proprietær B. M. Hasselbalch, (44) højskoleforstander Ludv. Schrøder, (45) pastor J. C. Jansen, (46) overførster H. P. Winge og (47) gårdejer J. Hornstrup. Derefter er de nye navne:

1894.

48. Højesteretsadvokat S. Nellemann til Allingskovgård, formand for repræsentantskabet 1901-07; udtr. 1907.

49. Borgemester C. B. V. Hansen, Nykjøbing Mors, senere herredsfoged i Vestervig, etatsråd.

50. Pastor Emil Thyssen, Sønder Omme, senere i Ølgod, provst i Øster og Vester Horne Herreder, medlem af bestyrelsen fra 1908.

1897.

51. Grosserer Holger Petersen, landstingsmand, 1910 næstformand i repræsentantskabet.

52. Gårdejer J. P. Michelsen, Snejbjerg ved Herning. 1901.

53. Hofjægermester N. Juel, Mejlgård ved Grenå. 1903.

54. Godsejer Carl Branth, Klarupgård ved Klarup.

55. Godsejer A. Pontoppidan, Constantinsborg ved Ormslev. 1904.

56. Bankdirektør I. P. Aggerholm, Holstebro; etatsråd, næstformand for repræsentantskabet 1908-10, formand fra 1910, 1914 valgt af repræsentantskabet.

57. Gårdejer Lambert Hansen, Darum ved Bramminge. 1905.

58. Hofjægermester H. Liittichau, Viskum, Tjele, formand for bestyrelsen fra 1908.

59. Fabrikant Joh. Lauridsen, Vejen, nationalbankdirektør, medlem af Landstinget.

60. Hofjægermester J. Bruun, Kokkedal ved Skovgård, Stenalt ved Ørsted. 1908.

61. Gårdejer J. P. Nørhave, Vuust ved Thisted, folketingsmand, valgt af repræsentantskabet.

62. Gårdejer, landstingsmand Jens Sørensen, Saxager ved Vrå, kreditforeningsdirektør.

63. Sagfører A. Olesen, Nørre Sundby, medlem af bestyrelsen fra 1914.

64. Proprietær C. F. T. Hartz, Lundholm ved Skive, landstingsmand.

65. Boghandler Ad. Jacobsen, Viborg, justitsråd, udg. 1914.

66. Købmand L. Hammerich, Århus.

67. Godsejer A. Mourier-Petersen, Rugård ved Grenå, hofjægermester.

68. Landbrugslærer Foghsgård, Tåstrupgård ved Hinnerup, udg. 1911.
69. Pastor Enevold Terkelsen, valgmenighedspræst i Herning.
70. Lærer K. Balle, Sønder Omme.
71. Højskoleforstander J. P. Kristensen-Randers, Ollerup ved Svendborg.
72. Driftsbestyrer J. Irminger, København, overdriftsbestyrer.
73. Kammerherre Chr. Lüttichau, Tjele, valgt af repræsentantskabet, udtr. 1914.
74. Gårdejer, folketingsmand P. Th. Nielsen, Hårby ved Skanderborg, hypotekbankdirektør, valgt af repræsentantskabet.
75. Statsskovrider E. H. Woldike, Stendalgård ved Kjellerup. 1909.
76. Apoteker C. Strøbyberg, Lyngby, valgt af repræsentantskabet.
77. Ingeniør, cand. polyt. M. Ib Nyboe, Charlottenlund, valgt af repræsentantskabet. 1911.
78. Gårdejer Rendbæk, Boelsgård ved Brovst.
79. Stiftamtmand, kammerherre V. Bardenfleth, Vejle.
80. Proprietær A. Holm, Borchsminde ved Bråskov. 1913.
81. Byfoged V. Esmann, Esbjerg, valgt af repræsentantskabet. 1914.
82. Gårdejer N. C. Nielsen, Horsens ved Langholt.
83. Proprietær Laurits Sørensen, Vestervig.
84. Stiftamtmand R. Howard Grøn, Viborg.
85. Skovfoged M. Andersen, Kolpensig ved Bryrp.
86. Købmand C. A. Astrup, Holstebro.

VIRKSOMHEDEN UDVIDES

En væsentlig forandring i Hedeselskabets hele stilling kan dateres fra 1898, da landbrugsministeriet som svar på en forespørgsel erklærede, at der intet var til hinder for, at selskabet udvidede sin virksomhed også til øerne, således at befolkningen på disse blev ligestillet med befolkningen i Jylland med hensyn til at kunne få andel i statens understøttelse til skovplantningens fremme. Desuagtet betragtedes Jylland dog som selskabets væsentlige mark, hvad der bl.a. kan ses af lovene fra 1908. Af de 30 repræsentanter, som medlemmerne vælge, skulle 26 høre hjemme i Jylland og kun 4 være fra østifterne. Det er i og for sig naturligt; og så kan der desuden gøres opmærksom på, at Jylland ikke mere var det samme øde og tomme land, som Hedeselskabet stod overfor ved sin stiftelse. De efter jernbaneloven af 10. marts 1861 efterhånden åbnede jyske baner havde arbejdet hånd i hånd med selskabets engvandinger og plantningsforetagender. Der var kommet liv i heden. Forholdene var voksende, virksomheden var tagen til. Havde det i begyndelsen været forbundet med nogen vanskelighed at få de til udviklingen nødvendige interessentskaber og aktieselskaber i stand, kom der nu vanskeligheder af en anden art. Med eller uden Hedeselskabets hjælp opstod der nu selskab ved selskab, med hvilke forhandling var mere eller mindre nødvendig. I 1901 dannedes således Moseindustriforeningen, der i 1906 blev til Moseselskabet, i 1902 oprettedes De samvirkende jyske Husmandsforeninger ligesom De samvirkende Plantningsforeninger, i 1906 Hedebruget osv. Og hertil kom endnu, at der med hensyn til de foretagne plantninger ikke længere blot spurgtes om, hvorledes det plantede skød op, nu spurgtes også om, hvilket udbytte det gav; det blev nødvendigt at udfinde, hvorledes bl.a. bjergfyrrens ved siden af at bruges til brændsel med fordel kunne omformes til trækul, tjære, trægas og træsyre.

Efter Landbrugsministeriets ovenfor nævnte udtalelse af 1898 blev der året

C. E. Flensborg.

efter til tilsyn under Hedeselskabet indmeldt ikke mindre end ti plantningsforetagender i østifterne, otte på Lolland (to i Idestrup Sogn, seks i Veggerløse Sogn) og to på Sjælland (i Solrød Sogn ved Kjøge), der i 1900 efterfulgtes af otte på Fyn (i Jordløse, Vesterhæsing og Håstrup Sogne) samt af fem på Sjælland (i Oddens Sogn), alle disse 23 plantninger var dog kun små, den største kun på 44 tdr. land (24,3 ha). Og tilgangen stansede ikke hermed, i 1904 kom f.eks. ti lignende småplantaer til, og af dem lå tre endda på Bornholm. Men Hedeselskabet fik endnu fjernere anlæg at føre tilsyn med, nemlig plantningsforsøgene på Færøerne, der tog deres begyndelse i

1903, da daværende assistent (nu kontorchef) C. E. Flensborg på selskabets vegne besøgte øerne; de tilses nu hvert andet år af en dertil udsendt forstkyn-dig mand. Og selskabet har endda fjernere forbindelser. Der er ikke meget at sige om Vestindien, men desmere om Island. Den ovennævnte assistent Flensborg fik i 1902 tilladelse til at lede de på foranledning af marinekaptajn C. H. Ryder og professor C. V. Prytz iværksatte islandske plantningsforsøg, som han derefter har givet forskellige meddelelser om i Tidsskrift for Skovvæsen. Desuden skal det nævnes, at adskillige unge islændere have søgt uddannelse på Hesselvig Enggård, og at en af selskabets ingeniører i 1906 var på Island for at forberede en del bevandingsarbejder ved Ølfuså, Thjorså og Hvitå, hvilket alt blev nævnt ved det besøg i heden, som den 25. juli 1906 blev aflagt af en del islandske gæster; under ledelse af konsejlspræsident J. C. Christensen og Islands minister blev de modtagne af Hedeselskabet med stor honnør. Også senere har en af selskabets ingeniører (Karl Thalbitzer) været på Island; han bistod i 1910 det islandske landbrugsselskab med nogle vandstandsreguleringer.

Det var imidlertid ikke blot de egentlige plantningssager, Hedeselskabet arbejdede med i østifterne. Der kom også både småplantningssager og vandreguleringer til. Hvad nu først småplantningssagen angår, da dannes der i 1910 på Sjælland ved siden af den indtil da eneste der bestående plantningsforening i Odsherred tre andre sådanne foreninger henholdsvis for Kalundborg

og omegn, for Løve Herred og for Skippinge Herred. Hermed var imidlertid også bevægelsen på dette område til ende, i denne retning var der altså ingen trang, men anderledes med hensyn til vandreguleringsarbejderne. Om sådanne skete der talrige henvendelser til Hedeselskabet, der således bl.a. forestod reguleringen af Ringsted å på Sjælland (1906), af Hårby å på Fyn (1909), ligesom afvandingen af Gavnø enge (1909), for blot at nævne nogle enkelte eksempler, og så skal det her endnu anføres, at det var en henvendelse fra De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift, der gjorde, at Hedeselskabet kom ind på et helt nyt felt, nemlig på overtagelsen af dræningsarbejder. Sagen forelå 1910 på repræsentantskabets møde, og der var her en vis ængstelse for, at selskabet ikke skulle kunne magte sagen i alle dens konsekvenser, men det af bestyrelsen fremsatte imødekommende forslag blev dog vedtaget med endog 13 Stemmer mod 3.

Overfor de talrige vandreguleringsarbejder, Hedeselskabet lidt efter lidt udførte på øerne, skal det dog nævnes, at de største sådanne lå i Jylland. Det er tidligere nævnt, at selskabet havde beskæftiget sig med reguleringen af Skjern å udløbet; i 1882 blev der af Indenrigsministeriet nedsat en kommission herom, af hvilken oberstløjtnant Dalgas var medlem, og den afgav i 1887 en udførlig betænkning på grundlag af et af ingeniør Brønsted udarbejdet forslag. Men sagen var efter dette meget kostbar; den fik derfor lov til at ligge, indtil amtsvandinspektør Palle Fløe tog den op og forenkede den, hvorpå Ringkøbing Amt i 1898 nedsatte en landvæsenkommission, der i 1899 afsagde den kendelse, hvorefter sagen så i 1901 blev sat i gang. Hedeselskabet stod her udenfor, men derfor tør det måske dog siges, at reguleringen var et barn af selskabets arbejde. Ved siden heraf skal nævnes den store regulering af Skals åen, der løber fra Fovsing Sø lidt vest for Randers mod nordvest ud i Limfjorden (Hjarbæk Bugten) og har betydning for et areal på ikke mindre end 6270 tdr. land (3458,65 ha). Allerede 1892 havde oberstløjtnant Dalgas sin hånd i sagen, men den gang blev det kun til anlæget af to mosestationer, en ved Onsild Vasen og en ved Fårup-Nørbæk Vasen. Beboerne var seje at få med; et andragende om sagen, der var sat i gang i 1896, nåede således først Hedeselskabet i februar 1899. Men så blev der holdt en række møder af selskabets ingeniør Th. Claudi Westh; en anden af selskabets ingeniører Kr. Thomsen udarbejdede et projekt, og efterat den fornødne landvæsenkommission derpå havde afsagt sine kendelser, kom sagen i gang og var væsentlig tilendebragt i 1905 med en bekostning af c. 250.000 kr. Efter en opfordring i 1893 af 290

Kr. Thomsen.

lodsejere ved Gudenåen undersøgte Hedeselskabet muligheden for anlæg af vandingskanaler ved denne å, og efter et derpå af ingeniør Kr. Thomsen i 1904 affattet forslag skulle der tages et ligeligt hensyn til såvel åens kanalisering som til sejladsen på den. 1909 nedsatte regeringen en kommission om sagen, men hidtil har Hedeselskabet kun forestået nogle vandstandsreguleringer ved åen i Langskov og Tørring Sogne.

Hedeselskabet veg ikke tilbage for store arbejder og således heller ikke for store digeanlæg. Et af dem kan føres tilbage til 1877, da der rettedes en opfordring til selskabet om at undersøge, hvorvidt der for en rimelig be-

kostning kunne bygges et dige mod Kattegattet til beskyttelse af landet mellem Mariager og Randers Fjord. Det blev imidlertid kun til en mindre inddigning af Overgårds Nørkjær ud imod Mariager Fjord.

Men i 1903 vågnede sagen op igen, en plan blev udarbejdet af ingeniør Kr. Thomsen, et digelag dannet, de fornødne landvæsenskommissions kendelser erhvervede, og i 1909 var det store arbejde færdigt med en bekostning af c. 116.000 kr. I 1909 forelå projektet til inddigningen af en del af Manø; det ville koste c. 130.000 kr., men et endnu større foretagende i Ribe egnen er det 2½ mil (18.5 km) lange dige fra Vester Vedsted til Store Darum, en egn, der efter begivenhederne i 1864 trænger til al mulig hjælp. Der har da også atter og atter været forslag fremme om det nævnte dige. Ikke alene i 1859, men også både 1869 og 1883. Det blev imidlertid stadig kun ved forslagene. Men så kom stormfloden den 6. april 1904, Hedeselskabets hjælp blev påkaldt, ingeniør Kr. Thomsen udarbejdede et projekt, og endelig blev så den fornødne statshjælp opnået ved den særlige lov af 30. april 1909, bekostningen ansloges i den til 1.780.000 kr., hvoraf lodsejerne skulle udrede 675.000 kr. og Ribe Amtsrepartitions Fond 50.000 kr. I 1914 var det stolte værk færdigt.

Det er store arbejder, Hedeselskabet herved er kommet i forbindelse med, men det er også imponerende at blive bekendt med de talrige mindre arbejder, der berettes om i de meddelelser, som lederen af selskabets kulturtekniske afdeling, ingeniør, cand. polyt. Kr. Thomsen hvert år afgiver. Haris beretning

Gravemaskine med indstillelig transportør. Dige og fyldgrav. Fra digeanlægget for marsken ved Ribe, 1911.

for 1909 omhandler til eksempel ikke mindre end 90 sager, nemlig 46 vandløbsreguleringer, 4 afvandinger ved rørledninger, 14 kunstige afvandinger, 6 beskyttelsesarbejder mod oversvømmelser, 10 vandinger og 10 forskellige sager. Af disse 90 sager nævnes 17 som fuldførte, 16 som værende under udførelse, 6 som løbende for kommissioner og vandsyn, 11 som færdig projekterede, 22 som værende under projektering og 18 som optagne til undersøgelse. De 17 fuldførte arbejder kostede i alt 104.489 kr., og de 16, som var under udførelse, ville formentlig koste c. 175.000 kr. Det kan muligvis i denne forbindelse endnu have interesse, at af de 90 sager var 68 jyske, 12 sjællandske, 9 fynske og 1 lollandsk. Her er tale om arbejder ved Skive Ås enge, Katrinebjerg Vandmølle, Bremervolds Enge, Kirkenoret ved Rødby, Odense Kanal, Nissum Fjord osv. Det er derfor kun naturligt, at vandløbslovgivningen fulgtes med interesse i selskabet, og på foranledning af ingeniør Thomsen blev der på repræsentantmødet i 1906 nedsat et udvalg til overvejelse af, om der ikke var grund til at søge den gældende vandløbslovgivning forandret på forskellige punkter, hvad der førte til, at der blev indgivet et andragende til Landbrugsministeriet

Fra Birkebæk. Den først anlagte mosekultureng. Anlagt 1889.
Billedet taget den 30. juli 1913.

om nedsættelsen af en kommission angående den nævnte lovgivning samt angående lovgivningen om landvæsenskommissioners sammensætning. Da der imidlertid intet kom ud heraf, bragte etatsråd C. B. V. Hansen sagen frem igen i 1911, og det vedtoges da, at et af ham og ingeniør Thomsen udarbejdet forslag skulle cirkulere mellem repræsentantskabets medlemmer. Det gik i hovedsagen ud på, at når lodsejerne ikke kunne blive enige, skulle det overlades administrationen at tage bestemmelse. Det viser formentlig, hvad det var, Hedeselskabet særlig mente at lide under. Sagen blev ikke den gang ført igennem, men 1915 er den tagen op påny med Landhusholdningsselskabets medvirksomhed. Ved siden af den kulturtekniske afdeling stod Mosekulturfædelingen. Den repræsenterede en forholdsvis ny side i Hedeselskabets virksomhed; et i 1889 ned sat moseudvalg stod i spidsen for den. Det kom, som tidligere nævnt, til at bestå af godsejerne G. de Lichtenberg og M. Ahlmann samt oberstløjtnant Dalgas, og den førstnævnte, der alt fra 1874 havde beskæftiget sig meget med herhen hørende spørgsmåls praktiske løsning på hans ejendom Hessel, valgtes til udvalgets formand. Sagen blev sat i scene med ikke

ringe kraft ved anlæg af små prøvestationer, der skulle vække interesse for mosekultur og vise de simpleste og bedste kulturmåder, ligesom ved drift af større mosestationer, hvor sådanne ønskedes, og hertil kom endnu forsøgsstationerne på Hedeselskabets egne ejendomme, Skovbjerg Mosestation, Birkebæk og Mosestationen Pontoppidan, hvor der foretoges forsøg. Her skal det forøvrigt nævnes, at en af de første, der henvendte sig til Hedeselskabet om et mosekulturarbejde, var ejeren af Mejlgård ved Grenå, nuværende hofjægermester N. Juel. Her udførtes på c. 100 tdr. land (55 ha) lavmose en græskultur, der lykkedes fortrinligt og fik megen betydning. Arbejdet lededes af landbrugskandidat Lars Jørgensen, den i selskabet først ansatte moseingeniør, der imidlertid allerede i 1892 trådte over i anden virksomhed; han blev inspektør på Tranekjær. Den første vestjyske mosekultureng udførtes dog imidlertid på Birkebæk 1889, hvor også de første forsøg med gødsning af vandingsenge fandt sted 1891-92 og 1893, Alt med gode resultater.

Efter oberstløjtnant Dalgas' død blev hans søn skovrider Chr. Dalgas medlem af Moseudvalget, der i 1895 foretog en samlet studierejse til Tyskland og Holland, og alt udviklede sig godt for det. Prøvestationernes antal, der i 1894 var 116, voksede stadigt, i 1897 var antallet 292, og i 1898 var fremgangen så overordentlig, at antallet af andragender om vejledning, prøvestationer og forundersøgelser var næsten lige så stort som i alle de foregående år til sammen, og hertil kom endnu, at det fra ministeriets og Rigsdagens aide forlød, at man gerne så virksomheden udstrakt fra Jylland til det øvrige land; i 1897 oprettedes de første ikke jyske prøvestationer, nemlig fem lollandske. Det er derfor forståeligt, at man ønskede udvalget forøget med et ikke-jysk medlem, det blev professor T. Westermann, og hertil føjedes endnu Hedeselskabets direktør P. Borch og dets moseingeniør, landbrugskandidat Th. Claudi Westh.

Herefter stod Moseudvalget stærkt rustet, og det behøvedes også, ikke alene på grund af arbejdets stærke udvikling, men også på grund af tilstødende ydre omstændigheder, der lod godsejerne de Lichtenberg på repræsentantmødet i 1899 udtale, at mosesagen muligvis kunne glide ud af Hedeselskabets

Th. Claudi Westh.

hænder. Selskabets, gratis og velvillige vejledning i hedeplantning kan godt betragtes som en forløber for den konsulentvirksomhed, der fra 1876 fik så stor betydning for vort landbrug. I det nævnte år ansatte Landhusholdningsselskabet veterinæren Peter Jessen som konsulent i husdyrbrug, og efter hans død i 1885 kom der af staten ansatte konsulenter i både hesteavl og kvægavl, der fulgtes af konsulenter i mejeribrug og flere andre fag, der alle gik ud på at støtte gårdenes virksomhed med deres levende besætninger. Men allerede i 1882 havde Landhusholdningsselskabet påny gjort et betydningsfuldt skridt i en noget anden retning ved at ansætte lærer Peter Nielsen som konsulent i plantekultur. Han foretog en række forsøg med foderplanter og undersøgte græsmarkernes plantedække. Der erhvervedes statsunderstøttelse til denne virksomhed, fra 1893 ordnedes en Statens Forsøgs- og Konsulentvirksomhed i planteavl under Landhusholdningsselskabets ledelse, og da konsulent P. Nielsen døde i 1897, gik administrationen over til et Statens Planteavlsudvalg på tre medlemmer, der valgtes af henholdsvis Landhusholdningsselskabet, Landbohøjskolen og de samvirkende Landboforeninger. Forsøg på mosejord hørte selvfølgelig under plantekulturen, og Hedeselskabets moseudvalg troede det derfor rigtigt for et eventuelt samarbejdes skyld at søge forhandling med planteavlsudvalget, der stod stærkt ved kraftig støtte fra staten. Resultatet blev en ordning, efter hvilken al forsøgsvirksomhed vedrørende mose- og engkultur, som hidtil er varetaget af staten og Hedeselskabet, samles under en administration, der konstitueredes som et Fællesudvalg for Mosedyrkning, hvilket alt den 28. juni 1899 sanktioneredes af Landbrugsministeriet. Fællesudvalget kom til at bestå af planteavlsudvalgets medlemmer, kammerherre K. Sehested (formand), professor T. Westermann og godsejer M. Ahlmann, samt - som valgtes af Hedeselskabet - godsejer G. de Lichtenberg, direktør P. Borch og moseingeniør Th. Claudi Westh.

Selvfølgelig skete der herved nogen forandring i Hedeselskabets mosearbejde, men det var så langt fra, at det på nogen måde kunne siges at glide ud af dets hænder, at dets ovennævnte moseingeniør på selskabets vegne i 1904 kunne sige, at arbejdet går fremad med så stærke skridt, at det kan være svært nok at følge med. Forsøgsvæsenet lå under fællesudvalget, men der var ved siden heraf nok at tage vare, ikke at tale om at den ved Hedeselskabets Mosevæsen fra 1. august 1899 ansatte botaniker magister A. Mentz gik i gang med den af fællesudvalget besluttede grundlæggende undersøgelse af Danmarks udyrkede moser. Vægten kom dog nu ikke mere til at ligge på anlæg

af prøvestationer, ved udgangen af 1903 var deres antal nået op til 479, men af dem var kun fem nyoprettede i det nævnte år. Interessen for og forståelsen af mosesagen var trængt almindeligt ud, nu gjaldt det om at yde den fornødne vejledning til de mange moseopdyrkelser, som rundtorn blev satte i gang. Ved udgangen af 1903 havde Hedeselskabet ydet i alt 2584 vejledninger (2482 i Jylland, 102 på øerne), og deraf faldt op imod halvdelen på de tre sidste år. Der udarbejdedes desuden kulturplaner, udlejedes transportable spor til påkørsel af sand og fyld, skaffedes gødning og gaves råd med hensyn til optagelse af mosekulturlån, i hvilken forbindelse det her skal nævnes, at et på finansloven opført beløb til rentebærende udlån til hedekommuner til videre udlån til opdyrkning af hedelodder fra 1903 også kom til at gælde opdyrkning af moselodder. Forøvrigt ophævedes i 1904 Hedeselskabets Moseudvalg; det skete samtidig med, at dets hidtil eneste formand, den i mosesager så kyndige og så stærkt interesserede godsejer de Lichtenberg blev indvalgt i selskabets bestyrelse.

Hedeselskabets mosevirksomhed gik ud på at gøre moserne til nyttige led i landets agerbrug, men der er også en anden, mere industriel mosevirksomhed; den har som mål at nyttiggøre mosernes tørvemasse, og som vi nu skulle se, blev også den givet Hedeselskabet ihænde. Da der efter ulykkerne i 1864 viste sig en stærk, opadgående bevægelse i vor industri c. 1870, nåede den også til tørvemoserne. I tidens lange række industridrivende aktieselskaber, mellem hvilke f.eks. Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri, De danske Sukkerfabrikker osv., findes bl.a. Aktieselskabet Lundergårds Mose i Jetsmark Sogn lidt vest for den store Vildmose. Det firma anmeldtes i februar 1874 med en aktiekapital på ikke mindre end 340.000 kr., men tre år efter var det fallit, og således gik det med næsten alle tidens tørveforetagender, det nævnte tørvveaktieselskab var ikke det eneste. Sagen døde så hen, men den kom igen, og denne gang bedre rustet, bl.a. med ritmester Mathias Rahbek som talsmand. Af helbredshensyn var han 1868 gået ud af kavalleriet (dragonerne), tjente så ti år som intendant, men arbejdede derpå industriel virksomhed, særlig med det for øje at fremme landets naturlige hjælpeklæder. Han undersøgte okkerlaget ved Silkeborg, blev forretningsfører for et kalkværk i Århus og overtog i 1880 Bakkegården i Sparkjær, en ensomt liggende jernbanestation mellem Skive og Viborg. Han kom her til at styre Økjær Mosebrug og viede nu tørvveindustrien alle sine kræfter, og at denne industri har betydning, kan bl.a. ses deraf, at Den tekniske Forening i 1903 udsatte en prisopgave med dens

M. Rahbek.

fremme - for øje. Der fremkaldtes herved to præmiebelønnede besvarelser, Mosernes Udnyttelse af ingeniør M. Ib Nyboe og Tørvs Anvendelse til Frembringelse af Elektricitet af ingeniør C. L. Jacobsen; de udkom begge i 1906.

I Februar 1895 fik Hedeselskabet en indbydelse fra Tørvefabrikantforeningen i Sparckjær til at lade sig repræsentere ved et møde i Randers angående stiftelse af en mosebrugsforening, omfattende såvel mosernes opdyrking som mosernes industrielle udnyttelse, og på mødet fremlagdes et forslag til vedtægter, efter hvilke Hedeselskabet skulle optage foreningen som en underafdeling og lade

dens formand indtræde i selskabets bestyrelse som chef for alt mosebruget vedkommende. Herpå kunne ingeniør Westh, der var mødt for Hedeselskabet, ikke svare indvilligende. Mødet endte med nedsættelsen af et udvalg, men nogle derpå følgende ganske vidtløftige forhandlinger, hvori også Landhusholdningsselskabet deltog, førte ikke til noget resultat. Ingeniør Westh var imidlertid ikke uden interesse for sagen, og da han forgæves havde søgt at få Hedeselskabet til at sætte moseindustrien på sit program, opfordrede han ritmester Rahbek til at danne en moseindustriforening, og en sådan blev derefter dannet den 16. juni 1901 med hofjægermester Steensen-Leth til Højris som formand. I bestyrelsen sad selvfølgelig ritmester Rahbek; og et tredje medlem af den var professor ved polyteknisk læreanstalt Niels Steenberg, en mand, der var tørvesagens svorne ven, således som det kan ses bl.a. flere steder i meddelelser fra Moseindustriforeningen (1901-05) og Mosebladet (1906-08). Det sidste blev udgivet af Moseselskabet, der i 1906 afløste og fortsatte Moseindustriforeningen.

Foreningens kår var imidlertid kun knappe. Den opnåede først i 1904 et ikke stort statstilskud, og da Landbrugsministeriet i 1907 tydeligt lod forstå, at et samarbejde mellem Hedeselskabet og Moseselskabet ville være ønskeligt og kunne have indflydelse på fremtidige bevillinger til alt mosevæsen, dannede de to selskaber et fællesudvalg (godsejer de Lichtenberg, ritmester Rahbek, ingeniør Westh), og i overensstemmelse med ministeriets ønske blev resul-

tatet den 3. juni 1909 af de to selskabers bestyrelser og moseudvalget underskrevet overenskomst, hvorefter Moseselskabet fra 31. december 1909 indgik som en Moseindustriafdeling i Hedeselskabet sideordnet med dets Mosekulturafdeling, idet endnu to af Moseselskabets bestyrelsesmedlemmer skulle have plads i Hedeselskabets repræsentantskab.

Overenskomsten blev efter en ganske skarp forhandling vedtaget i Hedeselskabets repræsentantmøde den 1. juli, og fra 1. januar 1910 stod da ritmester Rahbek som arbejder for sin sag i Hedeselskabets tjeneste, men hans virksomhed her blev ikke af lang varighed. Han var under sin lange kamp bleven en ældet mand og allerede den 11. september s.å. afgik han ved døden lidt over 70 år gammel. Hofjægermester Lüttichau mindedes ham i en udtalelse på repræsentantmødet 1911 som en usædvanlig mand med stor kærlighed til sin gerning, for hvilken han ofrede sit liv og sin formue. Efter ham gik ledelsen af Hedeselskabets moseindustrielle afdeling over til magister Mentz, uden at denne dog derfor ophørte med at være botaniker ved selskabets mose- og engvæsen; fra 1912 er han dr. phil., hans doktordisputats omhandlede, Studier over danske Mosers recente Vegetation. Det skal her endnu nævnes, at overtagelsen af Moseselskabets Laboratorium medførte, at Hedeselskabets kemisk-botaniske laboratorium, der skrev sig fra 1898, blev udvidet til et nyt fælles laboratorium i selskabets bygning i Viborg, hvor der nu foretoges mergelundersøgelser, jordbundsundersøgelser i kultur øje med, moseindustrielle undersøgelser m.m.

Som ovenfor nævnt lå de væsentlige moseforsøg under det af statens planteavlssudvalg og Hedeselskabet nedsatte Fællesudvalg for Mosedyrking, men Hedeselskabets Mosekulturafdeling dyrkede stadig dets tre ejendomme Hesselvig Enggård, Skovbjerg Mosestation og Mosestationen Pontoppidan, også forsøgsvis, så meget mere som samarbejdet med Staten Planteavlssudvalg lidt efter lidt døde hen. Enggården havde været bortforpagtet, men i 1899 overtog Hedeselskabet den selv igen for at få et sted at prøve nye, opkomne tanker i henseende til omhyggelig vanding samt tilførsel af gødning, og med hensyn til stationerne

A. Mentz.

Pontoppidans Mosestation ved Herning. Græsffenne, billig kultur uden lerbægning.

Skovbjerg og Pontoppidan var det af betydning, at det på dem begge drejede sig om lyngklædte højmoser. Af kulturer på græsgroede lavmoser var der allerede mange i gang, de var forholdsvis lette at udføre, men at kulturer på lynggroede højmoser kunne lykkes, betvivledes endnu af mange. Derfor var det Hedeselskabet magtpåliggende at have de to nævnte forsøgsstationer og da navnlig en så let tilgængelig som Mosestationen Pontoppidan, der gennemskæres af en jysk hovedlandevej og ligger umiddelbart syd for Herning, ikke at tale om at en del af den blev indrettet til et Lystanlæg, hvori Hedeselskabet ønskede rejst og også, som vi have hørt, fik rejst et minde for dets æresmedlem generalkonsul Pontoppidan. Anlægget overgik i 1907 til Herning. Medens det mere afsides liggende Skovbjerg helt ud benyttedes som en prøveklud, gjaldt det særlig om at overbevise de mange i stationen ved Herning, og derfor er det af interesse at blive bekendt med ingeniør Wesths, Tolv Års Højmoseskultur på Mosestationen Pontoppidan i Knuds Mose ved Herning (1905). Han siger bl.a., at han her, hvad der var i overensstemmelse med oberstløjtnant Dalgas' planer, har undladt

at gøre elementære forsøg og lagt hele arbejdet an på at skabe en rent praktisk udvikling og dygtiggørelse først og fremmest af os selv som rådgivere og der igennem af de danske moseejere, og han ender med at udtale, at han efter de tolv års kampagne anser spørgsmålet om en økonomisk fordelagtig og praktisk let gennemførlig opdyrkning af højmoser for løst.

Selvfølgelig havde dog også både Hesselvig Enggård og Skovbjerg Mosestation deres betydning. På Hesselvig lærtes det bl.a., at vandets værdi tidligere i ikke ringe grad var overvurderet, at det magre vand krævede gødning ligesom mager jord, og på Skovbjerg, at en brænding af mosejorden var fordærlig, ligesom at en forceret kultivering af lyngmoser var ganske uøkonomisk, hvorimod de var et udmærket grundlag for billige afgræsningskulturer. I længden tyngede disse to stationer med deres for store arealer dog på selskabet, 1909 nedsattes et udvalg til at overveje, om der endnu var opgaver at løse på disse ejendomme, og resultatet blev, at man skulle beholde Skovbjerg under en forandret driftsform, men skulle søge Hesselvig Enggård helt eller delvis solgt. Ligesom Hedeselskabet alt i 1903 havde solgt fængselselskaberne en mindre del af Skovbjerg, blev der imidlertid igen solgt en del af den til disse selskaber, og resten blev i 1913 afhændet til et interessentskab, medens Hesselvig Enggård stadig er i Hedeselskabets eje.

Når fængselselskaberne her er nævnte, er det ikke første gang, de forekomme i Hedeselskabets historie. På deres fællesmøde i september 1891 var et af punkterne på dets dagsorden, om heden var egnet til arbejdskolonier for tidligere straffede eller straffefanger, og den, der indledede det, var oberstløjtnant Dalgas. Han mente, at Jyllands lyngklædte moser og kærjorder afgav et i den retning godt arbejdsfelt, og at fangernes arbejde på dem kunne kombineres med såvel hedeskovbrug som opdyrkning af fast hede. Den gang blev sagen imidlertid ikke til noget, men da inspektøren for Horsens Tugthus 1897 i en samtale med skovriden Chr; Dalgas meddelte, at han gerne ville forsøge med en afdeling fanger på hedearbejde, hvis nogen ville modtage dem, førte det til, at femten fanger fra den 12. august til den 12. oktober 1899 kom til at arbejde på Gedhus Plantage mellem Karup og Sunds, og til at fængselselskaberne som ovenfor nævnt selv blev hedejere, et eksempel, som i 1907 blev fulgt af Det blå Kors, i 1911 af Arbejde adler og i 1912 af Samfundet til Ædrueligheds Fremme.

Vi have ovenfor set Hedeselskabets forhold til de udefra komne institutioner Statens Planteavlsudvalg og Moseindustribevægelsen, en tredje var Hede-

J. P. Westergård.

bruget. Efter at Viborg Amts landøkonomiske Forening i 1905 havde henvendt sig til Hedeselskabet om at virke for, at der blev givet direkte statstilskud til opdyrkning af hede, og selskabet med stor velvilje overfor selve sagen havde erklæret, at det formentlig lå udenfor dets virksomheds område at arbejde for direkte tilskud hertil, enedes den nævnte forening med Mergelforeningen for Oplandet mellem Viborg og Herning om at sammenkalde et møde i Karup i juli 1906. Forhandlingerne her førte til et nyt møde den 29. november s.å. i Viborg, hvor foreningen Hedebruget blev stiftet, bl.a. med det formål at skaffe statstilskud til hedeopdyrkning, hvilket alt skete i

den bedste overensstemmelse med Hedeselskabet, der blev den nye forenings protektor og indvalgte et medlem i dens bestyrelse, skovrider Chr. Dalgas. Det må i det hele siges, at denne forening, der hurtigt vandt tilslutning, har gjort ikke ringe nytte. Dens medlemstal er nu over 5700, og efter at have begyndt med et kun beskedent statstilskud på 1500 kr. er forholdet nu et helt andet, finansloven 1915-16 har et tilskud til den på 70.000 kr., og det er endda ikke lidt ringere end det, foreningen oppebar før sparekommissionens optræden, som senere vil blive nærmere omtalt. I året 1911-12 var Hedebrugets statstilskud 115.000 kr. Medstifter af og formand for foreningen er byfoged V. Esmann i Esbjerg, og oplysende om samarbejdet med Hedeselskabet er det, at den ene af dettes mosedistriktsbestyrere, landbrugskandidat J. P. Westergård er Hedebrugets forretningsfører.

Vi skulle herefter gå over til at se Hedeselskabets forhold til en af det selvstiftet institution, De samvirkende Plantningsforeninger. Småplantningssagen havde lidt efter lidt vokset sig stor. I 1880 bevilgede staten Hedeselskabet 5000 kr. til den, men i 1899 var bevillingen bleven til 70.000 kr., og det udgjorde den også i 1902, da der, som regel til halv pris, uddeltes i alt 2.607.744 løvtræ og 10.886.868 nåletræplanter eller tilsammen næsten 13½ mill. planter gennem 50 plantningsforeninger og 3 småplantningsdistrikter. Det er herefter naturligt, at selskabet, for at opnå en så ensartet og vel kontrolleret udvikling som muligt, kunne ønske en nærmere organisation, og efter dets opfordring blev der da i

september 1902 på et møde i Herning, hvor 40 foreninger var repræsenterede, dannet en sammenslutning under navn af De samvirkende Plantningsforeninger; en bestyrelse blev valgt, og den for småplantningssagen stærkt interesserede pastor Thyssen i Ølgod blev dens formand. Der var det bånd mellem Hedeselskabet og de ved dets bestræbelser dannede foreninger, at selskabet var repræsenteret i dem alle, i enhver forenings bestyrelse sad et af selskabet valgt medlem; men allerede på årsmødet 1905 i Viborg blev der med bortseen herfra gjort gældende, at eksisterende husmandsforeninger uden videre måtte kunne få del i statstilskudet - det var nu vokset til 80.000 kr. - og efter en række forhandlinger mente man at måtte ordne sagen således, at De samvirkende jyske Husmandsforeninger anerkendtes som en plantningsforening, der optoges som medlem af De samvirkende Plantningsforeninger (1906).

Da der ikke sad noget af Hedeselskabet valgt medlem i bestyrelsen for De samvirkende Husmandsforeninger, blev der som konsekvens heraf på årsmødet i Bryrup 1907 gjort gældende, at bestemmelsen herom i de enkelte plantningsforeningers love burde bortfalde, hvad der dog mødte så stærk modstand, at forslagsstilleren tog sit forslag tilbage. Ønsket om at få foreningerne stillet friere overfor Hedeselskabet var dog ikke derfor ude af verden. Det gav sig nu udtryk i et på årsmødet i Rørvig 1910 vedtaget andragende om, at foreningerne selvstændigt måtte kunne råde over en del af statstilskudet, og dette ønske, der vedblivende er oppe, synes delvis imødekommet ved et i 1915 på finansloven opnået mindre beløb som særligt tillæg til det almindelige statstilskud. Men ved siden heraf arbejdes der godt og støt i samling for at indskærpe markhegns og læbælters betydning, for at få planter befordrede hurtigt på jernbanerne som let fordærvelige varer, for at få et samarbejde i stand med Det jyske Haveselskab, for oprettelsen af en plantepatologisk konsulent plads osv., og da Hedeselskabets budget, således som vi nedenfor nærmere skulle se, også for plantningsforeningernes vedkommende blev stærkt truet af bestræbelserne fra statens såkaldte sparekommissionens side, sluttede en ekstra ordinær generalforsamling i disse foreninger den 20. november 1911 i Århus sig varmt til de af selskabet herimod foretagne skridt og udtalte et enstemmigt ønske om, at det hidtidige samarbejde med Hedeselskabet, som har stået sin prøve i 25 år, og som har bragt landet betydelige og værdifulde resultater, fremdeles må fastholdes. Som foreningens formand er forøvrigt provst Thyssen i 1909 trådt tilbage og er bleven efterfulgt af apoteker J. C. H. Strøyberg i Lyngby.

Der var liv og bevægelse over hele linien i Hedeselskabets store virksomhed, og at denne i høj grad påskønnedes, kan ses af meget, ikke mindst af den stadig stærkt voksende forøgelse i antallet af de plantager, der stå under selskabets ledelse. Men inden vi gå til en omtale heraf, skal det ses, at også selskabets medlemsantal var i stigen, og at selskabet nu som før modtog ikke få store gaver; også statstilskudet var i vækst - indtil et vist tidspunkt, men derom nedenfor.

Vender vi os nu først til medlemsantallet, da var det i 1894, d.v.s. i oberstløjtnant Dalgas' dødsår, 4816, og derpå dalede det noget, i 1904 til 4694 og i 1909 endda til 4582, men da der så blev gjort skridt for at få det forøget, lykkedes dette hurtigt. Der udsendtes et cirkulære herom til selskabets forretningsførere, mellem hvilke købmand J. Meinhardt i Holstebro gik foran med et godt eksempel, ikke at tale om at boghandler, nu justitsråd A. Jacobsen i Viborg udgav og redigerede et illustreret lille skrift Hedebogen (1909), hvori fjorten forfattere og deriblandt selskabets formand Hofjærgermester Lüttichau udtalte sig om Hedeselskabet og heden. Den blev udsolgt i løbet af to måneder og kom derpå i både andet og tredje oplag. 1911 blev der endvidere holdt nogle så kaldte hedefester, først i København, derefter i Odense, Roskilde og Viborg, ligesom der også etableredes nogle hedeudflugter, i 1909 og 1911 af selskabet selv, i 1910 af bladet Politiken, og resultatet af disse bestræbelser blev som ønsket. I 1910 voksede medlemsantallet til 4911, i 1910 til 6138 og i 1912 til 6625.

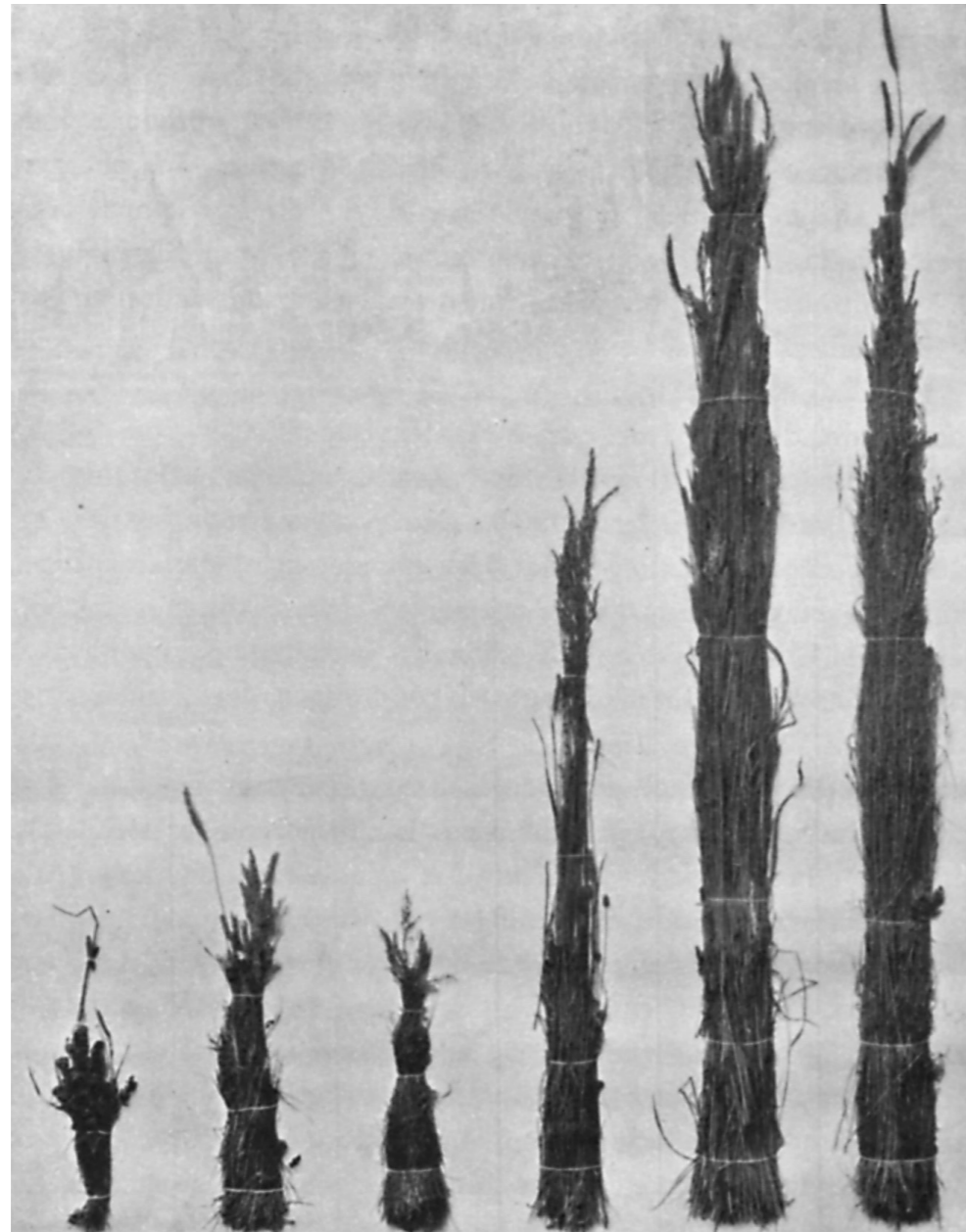
I forbindelse hermed skal det forøvrigt ikke lades uomtalt, at selskabet også havde søgt at vise sin virksomhed ved livlig deltagelse i en række udstillinger. Oprindeligt synes det kun at have deltaget i enkelte større udstillinger, væsentlig for at repræsentere landet, således i verdensudstillingen i Paris 1878 og i skovbrugsudstillingen i Edinburgh 1884. Men senere skiftede dens udstillingsdeltagelse karakter, det gjaldt nu om at sprede kendskab til selskabets virksomhed, således på den nordiske udstilling i København 1888. Med dette for øje deltog det videre i de med de danske landmandsforsamlinger forbundne udstillinger; det er udstiller ved de jyske andboforeningers jubilæum 1897 i Århus, foranstalter en hedeudstilling i Industriforeningen i København 1903, udstiller på landsudstillingen i Århus 1909, er i spidsen for en større udstilling ved det jyske Landbrugs Ungskue i Viborg 1911 o.s.v. ikke at tale om at det deltager i de talrige planteavlsmøder, som tog fart med århundredets begyndelse, f.eks. i Skive, Randers, Esbjerg, Herning o.s.v. Den

første sådanne var vel i Odense 1900. Den pågældende sektion af udstillingen ved Landmandsforsamlingen der blev udvidet til at omfatte Landbrugets Jorddyrkning og Plantekultur samt Tørveindustri, ved hvilken lejlighed selskabets ingeniør Th. Claudi West blev sektionens sekretær og kom til at redigere det oplysende lille værk, Enkelte træk af landbrugets jorddyrkning og plantekultur i Danmark ved året 1900.

Selskabet fulgte i det hele levende med i planteavlsbevægelsen. Det deltog i de årlige planteavlsmøder, som de jyske Landboforeninger foranstaltede, og da de forskellige provinsmøder af denne art affødte fællesmøder og disse igen et samlet undervisningsmøde i Herning 1907 for alle landets konsulenter i planteavl samt forsøgsassistenter ved Landboforeningernes lokale forsøgsvirksomhed, var Hedeselskabet en virksom deltager. Ingeniør Westh og magister Mentz holdt daglig foredrag ved det, og alle selskabets mose- og engassistenter deltog i det. Det kan også nævnes, at Hedeselskabet trådte til ved de kursus i mosekultur og sandagerbrug, som Asmildkloster Landbrugsskole begyndte i 1909. Om alle disse forhold findes meddelelser i Hedeselskabets Tidsskrift, om hvilket i denne forbindelse endnu kan oplyses, at dets redaktion den 1. juli 1897 gik over fra skovrider Chr. Dalgas til kontorchef Johansen og ingeniør Westh for endelig fra 1. januar 1902 at blive redigeret først af budget- eller forretningsudvalget og derpå af den kommitterede og kontorchefen. Fra begyndelsen af 1911 udgår det i større og anseeligere format end hidtil.

Vi skulle herefter se nogle af de gaver, selskabet på denne tid modtog, væsentlig efter testamentarisk bestemmelse: 1898 10.000 kr. efter forfatteren Carl Møller, 1902 14.836 kr. efter manufakturhandler V. M. B. Ratzeburg, 1903 10.021 kr. efter læge Emil Hennings og 11.214 kr. efter etatsrådinde M. B. Bruun, 1909 2000 kr. efter grosserer Joh. Sardin Hansen og 1910 1000 kr. efter etatsråd Chr. Alex. Hviid og Hustru, ikke at tale om at Joh. og Marie Davidsen i 1904 skænkede det 20.000 kr., og at det i 1909 blev universalarving efter protokolfører i Københavns Kriminal- og Politiret Niels Fr. Hillerup Færch og som sådan modtog c. 50.000 kr.

Endelig stå vi nu ved at skulle beskæftige os med de mange plantager, som blev anlagte af mænd og kvinder, der derved viste deres sympati for Hedeselskabet og dets gerning. Allerede i kapitlet om Selskabets Venner er der nævnt flere, bl.a. de ikke få plantager, som blev anlagt efter tilskyndelse af grosserer Holger Petersen, og hertil kan endnu føjes følgende plantager på over 300 tdr. ld. (165.5 ha), ordnede efter deres anlægsår: 1895 Plantagen Grane

Ugødet.	100 kg Chilisalpeter pr. ha.	200 kg 18 "lu Superfosf. pr. ha.	2:0 kg 37% kaligødning pr. ha.	200 kg 37% kalig. 200 kg 18% supf. pr. ha.	200 kg 37% kalig. 200 kg 18% supf. 100 kg chilisalp. pr. ha.
---------	------------------------------------	--	--------------------------------------	--	---

Fra Kulturarbejdet på Nørreåens Mosestation. Lavmose, tilhørende Asmildkloster Landbrugsskole, udbytte af første Slet 1914.

(Vrads Sogn, Skanderborg Amt) anlagt af hofjægermesterinde Louise Bruun, 1896 Restrup Pl. (Sønderholm S., Ålborg A.) kammerherre J. Stemann, 1898 Ørbækgård Pl. (Ørum S., Randers A.) Sparekassen for København og Omegn, 1899 Marienhøj Pl. (Vive S., Ålborg A.) etatsrådinde M. Kjellerup, Skjærbæk

56 årig rødgransbestand i Margretelund Plantage ved Viborg.

Pl. (Vrads S., Skanderborg A.) F. L. Smidth & Kp., Kongsø Pl. (do. do.) etatsrådinde Hostrup-Schultz, 1901 Jyndevad Pl. (Rind S., Ringkøbing A.) grosserer L. Nissen, Stubbergård Pl. (Sevel S., Ringkøbing A.) stamhusbesidder Holger Møller, 1903 Lønborggård Pl. (Lønborg S., Ringkøbing A.) godsejer Tranberg, 1908 Lille Brande Pl. (Sønder Omme S., Vejle A.) sognepræst D. Richter. Og hertil kan endnu føjes navnene på en række andre plantagestiftere: 1895 kammerherre v. d. Maase og familien Carøe, 1896 godsejer Bluhme, Hofjægermester Steensen-Leth og godsejer Westenholz, 1897 familien Hvass, Hofjægermester R. Juel til Hverringe, 1899 godsejer Jørgen Larsen, 1905 forfatteren Åge Meyer Benedictsen, 1908 familien Hoffmann, direktør Chr. Schmiegelow o.s.v.

Der oprettedes også plantager af særlig dertil dannede aktieselskaber. Jysk Myremalms- og Plantningsselskab oprettede således i 1897 Myremalms Plantagen (Sunds S., Ringkøbing A.), der udvidedes i 1899, således at den blev på i alt 937 tdr. ld. (519,84 ha), og i 1898 dannedes på et møde i København Plantningsselskabet Steen Blicher. Det skulle søge større samlede jyske arealer erhvervede og tilplantede, navnlig i egne, hvor beboerne ikke ved egne midler eller på anden måde kunne få ønskede plantningsanlæg gennemførte, det har i 1898 oprettet Gedhus Plantagen på 1380 tdr. ld. (760 ha) i Grove Sogn mellem Karup og Sunds og i 1899 Plantagen Mourier-Petersen på 800 tdr. ld. (443 ha) i Lem og Ølstrup Sogne lige øst for Ringkøbing. Grosserer Holger Petersen er selskabets formand.

Plantagernes antal steg stærkt. Medens der i 1886 var 353 plantager under Hedeselskabets tilsyn, var der ti år efter 920, og ved udgangen af 1910 havde selskabet tilsyn med i alt 2020 plantager. En tanke, som alt oberstløjtnant Dalgas havde arbejdet for, oprettelsen af en plantage brandforsikring, kom under disse forhold naturligt påny op og blev gennemført. Den 1. oktober 1899 trådte en på gensidighed bygget Dansk Plantage-Forsikringsforening i virksomhed, og bestyrelsen for den blev, med et repræsentantskab ved siden, Hedeselskabets bestyrelse.

Det var imidlertid langt fra kun med store plantager, at plantagernes antal forøgedes. Da direktør Borch 1898 i selskabets tidsskrift meddelte, Lidt Plantage-Statistik, oplyste han bl.a., at de i 1897 indmeldte 116 nye plantager havde en gennemsnitsstørrelse af 44 tdr. ld. (24,26 ha), således at samtlige plantagers gennemsnit, der i 1886 var 81 tdr. ld. (44,67 ha) og i 1896 73 tdr. ld. (40,26 ha), derved var dalet til 72 tdr. ld. (39,71 ha), hvad han er glad over.

Det betyder, skriver han, at hedeboerne mere og mere komme ind på selv at plante, hver på sin ejendom; ved herved at række småplantningsvirksomheden hånden åbnes muligheden for at føre plantesagen til sejer på lynghedens bekostning. Det må da være ham en vedblivende glæde, at gennemsnittet stadig er dalende, i 1910 var det således 641 tdr. ld. (35,47 ha). Men derfor må man ikke tro, at han ikke tillagde de store plantager betydning, tværtimod. Overfor en artikel i Tidsskrift for Skovvæsen, der væsentlig synes kun at ville se målet for Hedeselskabets skovplantning i at skabe hegn og læbælter for et voksende liv på hedeagrene, skriver han sammesteds, skønt han på grund af sygdom lige var trådt fra som direktør i selskabet, en kraftig artikel med den ironiske overskrift: Skulle vi så være enige om at høre op med at lave mere akov i Jylland? Hedeselskabets formand, kammerherre Lüttichau har også i den anledning et ord tilovers for de store plantager i en artikel i Berlingske Tidende for den 11. februar 1902.

Det skal også her erindres, at højskoleforstander Ludvig Schrøder i en artikel 1905 i Hedeselskabets Tidsskrift, Sammenhængende Plantningsarealer med styrke henleder opmærksomheden på et betydeligt areal i Holsted Sogn som tjenligt til beplantning; det ville i beplantet stand danne en gavnlige forbindelse mellem Stilde Plantage og Klelund Plantage. I samme retning går også etatsråd C. B. V. Hansen, der i sine stillinger først som borgemester i Nykjøbing på Mors og derpå som herredsfoged i Vestervig viste skovplantningen i disse egne stor interesse og i 1911 udsendte sin indholdsrige bog, Træplantningens historie i Thisted Amt siden år 1800. Han var i Hedeselskabets repræsentantskab gentagne gange talsmand for, at selskabet burde plante mere, end det gjorde, og burde indkøbe flere arealer til beplantning. Hedeselskabets egne plantager var i en stadig, om ikke rivende vækst. 1894 ejede det 14 plantager med et areal på 7849 tdr. ld. (4881,10 ha), i 1904 24 plantager med 10.406½ tdr. ld. (5960,86 ha), der i 1911 blev til 26 plantager med 11.607½ tdr. ld. (6402,10 ha).

Det stemmer godt med de her nævnte ønsker, når der i Østsjællands Folkeblad for den 5. august 1909 fremkom et brudstykke af et brev fra en dansk-amerikaner, hvori han meddelte, at han på en rejse i Jylland med glæde var bleven bekendt med Hedeselskabets virksomhed, men fandt det uheldigt, at selskabet ikke kunne gå så hurtigt frem, som folk ønskede. Det manglede midler. Han foreslog derfor, at dansk-amerikanerne skulle tegne aktier i en ny plantage. Tanken herom blev straks greben, skovrider Dalgas bragte den i en prak-

tisk form, Hjelm- og Østerhede sydvest for Skive blev udpeget som hjem for en dansk-amerikaner plantage og en Plantage Ludvig Schrøder. I begyndelsen af 1910 udgik indbydelse til at tegne aktier i disse plantager, men kun den sidste kom i stand. Den blev på ikke mindre end 540 tdr. land (297,86 ha) endda med en god part af Flyndersø som tillæg, og da direktør H. P. Hjerl-Hansen samtidig købte et endnu større areal af Hjelm Hede til en plantage, nåedes der dog noget, så meget mere som kandidat V. Lausen på samme tid købte den tidligere nævnte Stubbergård Plantage ved Flyndersøens fortsættelse Stubbergård Sø og udvidede den til c. 800 tdr. ld. (440 ha). Dansk-Amerikanernes Plantage måtte opgives, da der kun meldte sig få aktionærer; hvad de tegnede, blev overført til Plantagen Ludvig Schrøder, og Hedeselskabet fik, forøvrigt på en rigtignok helt anden måde, noget at gøre med dem, idet det for dem ordnede købet af en part af Rebbild Bakker ved Skørping midt imellem Ålborg og Hobro ikke til en plantage, men til fredning som hede. Dansk-Amerikaner Foreningen overgav arealet til den danske stat den 5. august 1912 ved en fest der på stedet, som Kong Kristian X var tilstede ved.

Det må have været med en vis glæde, at Hedeselskabet her var dansk-amerikanernes hjælper, thi var man kommet så vidt, at man mente det rigtigt for den kommende tids skyld at sikre sig, at et stykke af den gamle hede i al sin ejendommelige skønhed kunne vedblive som hede, da viste det, at selskabet havde arbejdet godt for sin opgave, hedens bekæmpelse. Selskabet havde forøvrigt en gang tidligere været hjælper ved et lignende køb. Tanken om en naturfredning visse steder på heden havde nemlig været virksom for. Af videnskabelige grunde havde vore toneangivende naturhistoriske foreninger i samling gjort sig til talsmand for den, og 1903 var Borris Hede (3400 tdr. ld., 1875 ha) ved Hedeselskabets hjælp bleven købt af staten, Landbrugsministeriet var bleven ejer af jorden, medens Krigsministeriet og Københavns Universitet i forening fik brugsretten over den. Også et par andre heder var indtil videre blevne fredlyste, Vrøgum Hede vest for Varde og en del af Kranheden syd for Lemvig. Der kan læses herom i et skrift af en af Hedeselskabets mænd, Naturfredning, særlig i Danmark (1909) af A. Mentz. Senere har endnu stamhusbesidderinde I. K. Rosenørn-Teilmann til Nørholm ved Varde ladet fredlyse 800 tdr. ld. (441 ha) hede samt direktør Hjerl-Hansen og Plantagen Ludvig Schrøder hver sit stykke hede ved Flynder Sø.

Hedeselskabet blev almindeligt værdsat, og dog trak der på denne tid en sky op imod det. I december 1909 blev der nedsat en finanslovkommission,

også kaldet sparekommissionen, der på grund af statens vanskelige økonomiske stilling skulle foreslå besparelser på finansloven; den bestod af tolv medlemmer, mest rigsdagsmænd, med gehejmekonferensråd J. H. Deuntzer som formand. Et af dens mange skarpe lyn ramte Hedeselskabet, men det er ejendommeligt nok, at forhandlingerne på dettes repræsentantmøde i 1911 endnu ikke synes påvirket heraf. Man regnede som sædvanligt med bevillingsmyndighedernes hidtil stadige velvilje, der havde ladet statens tilskud til Hedeselskabet stige fra 193.756 kr. i 1894 til 278.600 kr. i 1904 og endnu i 1911 til 430.600 kr. Der lød kun et enkelt manende ord, og det kom fra folketingsmand P. Th. Nielsen, der som medlem af kommissionen kendte dens forslag. Da købet af et nyt plantningsareal blev foreslået, frarådede han det og henstillede, at Hedeselskabet indtil videre ophørte med at købe nye plantager. Idet han henviste til Hedeselskabets sidste regnskab, gjorde han gældende, at selskabet efter hans mening var spændt nok for, hvad dets egne plantager angik, og sluttede endelig med at sige: Man må forudsætte, at der på finansloven vil komme forslag om besparelse på mange områder, og jeg tror, det vil række Hedeselskabet også.

Kommissionens betænkning er af 13. maj 1911. Den foreslår besparelser til et samlet beløb af næsten 4 millioner kroner, og når dens forslag med hensyn til Statsskovvæsenet lyder således: Kommissionen anser det nuværende udbytte af skovene for aldeles utilfredsstillende og tilråder, hvis der ikke gennem en omordning kan tilvejebringes et betydeligt forøget udbytte, at bortselge statsskovene i videst gørligt omfang, kan man forstå, at Hedeselskabet også måtte blive ramt. Kommissionen foreslog at tage 8000 kr. fra kontoen, til fremme af Hedeselskabets almindelige formål, at slette hele bevillingen på 82.000 kr. til småplantninger og hegn, at nedsætte kontoen til mose- og engkultur med 9000 kr., at stryge 10.000 kr. på bevillingen til kulturarbejder i Hedeselskabets egne plantager samt endelig, at der ikke fremtidigt skulle ydes tilskud til nye plantager. Man kan forstå, at der herover opstod stor bevægelse i selskabet, og det så meget mere som man erfarede, at det kommende finanslovsforslag væsentlig ville følge kommissionen; der var efter landbrugsminister Anders Niensens udsagn ikke tid til andet. Der skete energiske henvendelser til såvel ministeren som tingenes finansudvalg, for hvilke der forøvrigt alt den 9. og 10. september ved landstingsmand Holger Petersen og folketingsmand P. Th. Niensens hjælp var arrangeret en hederejse, på hvilken bl.a. den 25 årige Brande Plantage, gehejmekonferensråd Deuntzers betydelige Plantage-

ejendom Fasterholt, ligesom også Birkebæk, Hjortsballehøjene og Herning blev besøgt. Ved Dalgas-Monumentet i Brande mindedes landbrugsministeren Enrico Dalgas, og som forståeligt er, blev hedesagens nuværende stilling og betydning stadig drøftet på rejsen.

De udfoldede bestræbelser gav et resultat, finansloven for 1912-13 viste en opgang af 53.000 kr. fra sparekommissionens forslag, men dog var den 110.000 kr. ringere end finansloven for 1911-12, således som det nedenfor vil kunne ses. Der bevilgedes for

	1911-12	1912-13
	kr.	kr.
Til fremme af selskabets almindelige formål	78.000	78.000
Til mose- og engkultur	24.500	} 35.000
Til Mosesagens fremme [til Hedeselskabets og Moseselskabets Fællesudvalg].....	14.500	
Til bestridelse af selskabets administrationsudgifter	14.100	14.100
Til indkøb af nye plantagearealer	2.000	"
Bidrag til kulturarbejder i selskabets egne plantager.....	40.000	32.000
Til småplantninger og hegn.....	82.000	40.000
Til kanal- og vandstandsreguleringsarbejder	13.500	11.500
Til mergelsøgning og undersøgelse af mergellejer	2.000	2.000
Tilskud til anskaffelse af transportable mergelbanespor, af en treårig bevilling på 200.000 kr.	85.000	55.000
	355.600	267.600
Tilskud til plantager, der stå under Hedeselskabets tilsyn og have overtaget Fredskovsforpligtelse	75.000	53.000
	430,600	320,600

Det er naturligt, at der under disse forhold blev tænkt på, om der ikke kunne fremkaldes besparelser ved eventuelle ændringer i selskabets arbejdsmåde, og på repræsentantskabsmødet den 24. juni 1912 blev der i den anledning nedsat et ganske talrigt udvalg, bestående af bankdirektør Aggerholm, der blev udvalgets formand, stiftamtmand Bardenfleth, folketingsmand P. Th.

Folketingets og Landstingets finansudvalg i Birkebæks Have den 10. september 1911.

Nielsen, landstingsmand Sørensen Saxager og pastor Terkelsen. Udvalgets i 1914 afgivne betænkning gik forøvrigt i alt væsentlig ud på, at det ikke havde fundet noget punkt i selskabets administration og arbejdsmåde, hvor besparelser kunne påpeges som ønskelige eller påkrævede; et af det i 1913 stillet forslag, der gik ud på en besparelse af c. 2000 kr. årligt ved at begrænse det faste personales diæter og rejsegodtgørelser var ikke blevet vedtaget af repræsentantskabet.

Et af de spørgsmål, der måske endda oftere var fremme på finansudvalgenes hederejse, var spørgsmålet om, hvorledes nu de plantager, der førtes rundt i, betalte sig, et spørgsmål, der forøvrigt hverken var nyt eller fremmed for Hedeselskabet, men som særlig på denne tid ganske naturligt måtte komme stærkt frem, sparekommissionens stilling til hele landets skovvæsen førte det med sig. I oberstløjtnant Dalgas' tid lå vægten andensteds. For ham gjaldt det om at få plantet, om at få troen på, at plantninger i Jylland godt kunne lykkes, så stærkt frem som muligt; hans mål var, som han sagde i sin Grindsted tale 1891, at få Jylland gjort loddent. Spørgsmålet om, hvorledes plantningerne,

når et par menneskealdre være gåede, ville betale sig, lå fjernere, men derfor syslede hans tanke dog med det. Han er således stærkt inde på det i sin artikelrække, Fortids- og Fremtids skove i Jyllands Hedeegne (1885). Han har her et helt kapitel med overskriften: Kan det betale sig at plante i Heden?, og hans svar er, at når jorden, hvori der plantes, er nogenlunde god og er købt til rimelig pris, når plantningen og dens pasning udføres forstandigt og sparsommeligt, og når man endelig forstår at afhænde sine varer, så kunne anlægsudgifterne med 4% rente og rentes rente nogenlunde sikkert erholdes gennem udbyttet. I sine Skov-Kulturer (1890) er han inde på det samme spørgsmål, og efter først at have udtalt, at det er berettiget at stille den fordring, at alt allerede skulle have betalt sig, og at patriotisme stadig endnu må beånde virksomheden, opstiller han dog forskellige udbytteberegninger for både gran- og bjergfykkulturer.

Hvad de første angår skal her kun bemærkes, at han bl.a. gør gældende, at de aldeles ikke angår de mange indtil få år for af såvel staten, Hedeselskabet og private, altså af alle udførte mindre gode grankulturer på ikke udluftet hede. Disse plantninger ville ingensinde betale sig, hvad de havde kostet, måtte betragtes som tabte lærepenge. Med hensyn til de rene bjergfykkulturer skelner han imellem, om de findes på egne med eller uden brændselstrang, men resultatet, han i det hele kommer til, er, at de kunne give fra 4 til 9½%. Disse sidste beregninger blev i Tidsskrift for Skovvæsen stærkt angrebne af professor C. V. Prytz, og hvad der her særlig skal lægges mærke til, er, at forstråd F. Bang, den mand, der i tidernes morgen havde stået med Dalgas på Hjortsballehøjene, forenede sin røst med professor Prytz's, idè han takkede ham, fordi han havde klaret publikums begreber om, hvad det er, de godtfolk gør, der for fordelens skyld sætte deres kapitaler i hedeplantninger med bjergfyr. Den patriotiske side af hedeplantningen er én, den økonomiske en anden.

En vis kritik begyndte altså allerede, medens Enrico Dalgas levede, men efter hans død blev den ivrigere. I Jyllandsposten for 1904 åbnede således en anonym, der senere navngav sig som skovrider G. P. Friis, Korsbækhoved (Barrit Sogn Øst for Vejle), en længere kampagne med en artikel: Kan det danske Hedeselskab tåle kritik? Han var misfornøjet med, at Hedeselskabet ville flytte fra Århus, han troede ikke, at de tre skovridere, der den gang styrede hver sin del af selskabets plantagevirksomhed, kunne tage det op med en direktør, og særlig drog han tilfældt imod, at selskabet efter hans mening stadig prægede, at det kunne betale sig at plante på de jyske heder; han ønskede, at selskabet

ville indramme sin uformuenhed til at frembringe ren tabel jysk hedeskov. Herimod var der flere, der tog til orde, og da særlig også skovrider Dalgas, der slagfærdig tog kampen op og bl.a. erklærede det for ganske urigtigt og tendentiøst at ville påstå, at Hedeselskabet skulle præke, at det kunne betale sig at plante på den jyske hede; selv om Hedeselskabet ønskede denne sag fremmet på bedste måde, opfordrede det ikke nogen til at plante for vindings skyld. Han påviste tværtimod, hvorledes Hedeselskabet ved siden af at fremhæve de mange gode formål, hedeplantningerne havde, ikke undlod at nævne, at de i dem anbragte kapitaler kun forrentede sig sent og svagt; samtidig viste han imidlertid også, at Hedeselskabet med al sin kraft arbejdede på at få det mest mulige ud af hedens plantninger. På dette område kæmpede Chr. Dalgas i første række, men inden vi gå over til nærmere at se dette, skal det her noteres, at overklitfoged J. P. F. Bang, der for øvrigt oftere viste, at han ikke altid samstemmede med Hedeselskabet, ved denne lejlighed stod imod skovrider Friis og bl.a. udtalte, at der var god grund til at nedstemme sine fordringer og hellere tage en billig bjergfykkultur end en grankultur, som enten mislykkes

Birkebæk Plantage, afd. 1 c. Heden opdyrket 1887-94, tilplantet 1895 med gran alene.

Birkebæk Plantage, afd. 1 c. Heden opdyrket 1887-94, tilplantet 1895 med gran og bjergfyr. Bjergfyrrene nedsablede 1905 til venstre, ikke nedsablede til højre.

eller koster alt for meget at holde i vækst, indtil den kunne slutte sig og blive til Skov.

Som vi ovenfor have hørt, havde oberstløjtnant Dalgas ved at indplante bjergfyr i sygnende granplantager bragt træerne i disse i ny vækst, men da bjergfyrrene vokse hurtigere end granerne, sås det, at de ved at gro granerne over hovedet ville komme til at kvæle disse, således at de pågældende plantager udelukkende ville blive til mindre værdifulde bjergfyrplantager. Herimod fandt imidlertid skovriden Chr. Dalgas et godt middel ved at sable bjergfyrrene, og kammerherre P. E. Müller skriver i 1897 herom: Det er et glimrende resultat, unge Dalgas har frembragt ved at føre de første gennemhugninger således, at disse blive en lysningshugst for granerne istedenfor en almindelig gennemhugning i den samlede blandingsskov. Bjergfyrren kom herved til at fungere ikke som et blandingstræ for rødgranen, men som en tidlig og kort varig Forkultur. Plantagerne skiftede påny karakter, kunne igen blive granplantager. Dalgas beskriver selv sin fremgangsmåde 1904 i en artikel, Om de sidste erfaringer på hedeplantningsområdet, der ikke alene fremkom i Hede-

selskabets Tidsskrift, men også som selvstændig bog. I det 15. år gennemføres en sabling eller snitning af de bjergfyrgræne, der genere granerne, således at grantoppen bliver fri for pisk og får lys og luft; granerne få herved hovedet ud af reden og vokse godt, men samtidig ville også bjergfyrrene vokse og brede sig, hvorfor i det 20. år en virkelig gennemhugning må foretages.

Chr. Dalgas' "sidste Erfaringer" fremkaldte imidlertid stærke Indsigelser. De bleve strengt dømt af professor C. V. Prytz og skovriden H. Schrøder, og heller ikke hans nærmeste medarbejdere var enige med ham. Det kom frem i en beretning til Hedeselskabets bestyrelse om en del større plantager fra de tre ledende skovridere Dalgas, Johansen og Morville. De to sidste udtale her, at de ikke kunne samstemme med Dalgas' ønsker om stærke hugninger, men, hedder det, såfremt det viser sig, at Dalgas' opfattelse er rigtig, da vil slige behandlinger få overordentlig stor betydning for den fremtidige kulturpleje. Og skulle mon ikke erfaringen have givet Dalgas ret? Det synes bl.a. at kunne ses af to billeder, han i 1910 lader følge med en artikel i Hedeselskabets Tidsskrift, Om frembringelse af gran på heden. De er begge fra den samme 34 årige blanding af gran og bjergfyr, men fra forskellige dele af den, der er behandlede forskelligt, den ene kun ved en svag gennemhugning efter de gamle forstlige principer, den anden ved fire lyshugster i løbet af de sidste femten år, ved hvilke bjergfyrrene efterhånden bleve borthuggede; det første billede viser en bjergfyrskov af forholdsvis ringe værdi, idet bjergfyrrene fuldstændig have overvokset granerne, det andet en værdifuld granskov, i hvilken der endda er hugget c. 3000 kubikfod bjergfyr pr. td. ld. (c. 93 m³ pr. 0,55 ha). Og det Samme kan ses af andre senere billeder som f.eks. de, der findes på *side 181 og 182*. Mærkes skal det endnu, at havde den af Hedeselskabet så fortjente skovriden Morville ikke straks været for de på gældende hugninger, er han senere gået over til at erkende deres rigtighed. Ruggingerne gav bjergfyrved, som det gjaldt om at få anvendt særlig til andet end til brændsel, skønt allerede dette havde sin vanskelighed, idet hedeboerne stod fremmede overfor andet brændsel end tørveklyner. Allerede i oberstløjtnant Dalgas' sid-

G. Morville.

ste tid var der solgt bjergfyrstager til hegnspæle og fiskeruser og en del bjergfyrved var brændt til trækul, men først nu blev udnyttelsen af bjergfyrvedet sat i system. 1894 var Dalgas i Sverige og Finland for at studere kul- og tjærebrænding og 1902 i Tyskland og Østrig for at blive bekendt med de derværende industrier i træets tørre destillation. Fra det Classenske Fideikommis ligesom fra Skrikes Stiftelse opnåedes der bidrag til udførelse af forsøg og bygning af ovne; af Plantagerne Birkebæk, Høgildgård, Holt og Harreskov dannedes der i 1897 en Hedeselskabets Salgsforening, der gik over til Hedeselskabets Fællessalg, 1900 oprettedes et industriudvalg med grosserer Holger Petersen som formand, og som nu består af ham, overdriftsbestyrer Irminger og Chr. Dalgas, og som resultater kan bl.a. nævnes, at Montana-Tjæren fra Høgildgårds tjære- og træsyreovne er bleven en handelsvare, at der i Varde blev anlagt et trægasværk, som senere flyttedes til Arnborg, at der fra 1913 er etableret et årligt salg af juletræer i København o.s.v. o.s.v.

Der kom efterhånden mange kræfter i bevægelse for at opnå det bedst mulige udbytte af hedeplantagernes produkter, og herved har Chr. Dalgas' arbejde ikke været det mindste. Han har i det hele hænderne fulde, thi foruden at være kommitteret er han skovrider i Ringkøbing Amt, leder af vestjysk plantageadministration og forstander for Hedeselskabets Elevskole, der dog

Tjærebrænding i Høgildgård Plantage.

Straffanger arbejder i Kjøsens Mergelleje.

i 1914 foreløbig er bleven indstillet, og så er det endnu ham, som hver gang der åbnes en polemik imod Hedeselskabet, tager stødet af. Det gjorde han således, da konsulent N. Esbjerg i 1912 ankede over det formentlig for ringe udbytte af selskabets småplantningsvirksomhed, og i 1915 da udtalelser af professor C. V. Prytz om, at hedeplantningerne måtte betragtes som dødsdømte, de hærgedes af en ødelæggende svamp (Rodfordærveren), og jorden, de stod på, kunne ikke nære dem, fremkaldte en række bladartikler. Chr. Dalgas' indlæg er prægede af en fast overbevisning om, at den sag, han forfægter, er i sin gode ret, de er skrevne med ubetinget frejdighed og med godt humør, men hvad der her endnu særlig skal fremhæves, er, at en række i plantningssager kyndige mænd, de fleste endda med stor styrke, gik imod professor Prytz, således kammerherre P. E. Müller, direktør for Statskovvæsenet kammerherre H. Buchwald, Dansk Skovforenings formand baron J. Wedell-Neergård, godsejer A. Pontoppidan, statskovrider E. H. Wøldike, pverklitfoged J. P. F. Bang, kgl. skovrider A. Holten og overklitfoged Bohn Jespersen (alle de pågældende

artikler findes samlede i Hedeselskabets Tidsskrift for 1915). I det hele tør det da siges, at hedesagen og Hedeselskabet stadig kan glæde sig ved at blive omfattet med endog stor velvilje.

Selskabets medlemsantal er således i vedblivende stigen, ved udgangen af 1913 var det 7683, ved udgangen af 1914 8053 og ved udgangen af 1915 8230; tilgangen af nye medlemmer er med rette bleven anbefalet af alle vore store erhvervsforeninger, af Grosserer-Societetets Komite, Industriforeningen i København, Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation, Provinshandelsforeningernes Fællesudvalg og De samvirkende danske Landboforeninger. Der er også voksende tilslutning til de udflugter, som selskabet hvert år arrangerer for at udbrede kendskabet til dets virksomhed. Udflugten i 1912 gik fra Viborg til de nye plantager omkring Stubbergård og Flyndersø (Hjelmhede), 1913 fra Herning til plantagerne på Karup fladen, bl.a. til Gedhus Plantagen med de arbejdende fanger, og 1914 fra Ålborg til Lundergårds Mose, den store Vildmose, Hammer Bakker og ud til Svinkløv Pantagen ved Jammerbugten; i 1915 fandt der på grund af verdenskrigens udbrud ingen udflugt sted. Endelig skal det og så nævnes, at selskabet i disse år modtog så rige gaver som nogensinde, i 1912 efter afdøde godsejer J. C. Jenssen, tidligere ejer af Dovergård ved Skanderborg, et legat på 100.000 kr. (det Jenssen-Buchske Legat) til indkøb af en plantage, og købt blev et areal på 600 tdr. ld. (330,96 ha) mellem Funder og Moselund vest for Silkeborg; 1913 2000 kr. efter cand. jur. Jes Thygesen og 1915 efter pigen Gertrud Nicoline Amalie Nielsen hele hendes formue, c. 6000 kr., til fremme af beplantningssagen, og så endnu efter øjenlægen, dr. med. Carl Christensen et legat på 20.000 kr. til mosekulturens fremme; ikke at tale om at Plantningsforeningen for Hjørring og Omegn efter afdøde urmager Janus Nielsen modtog ikke mindre end 30.000 kr. Det nævnes også med tak, at historikeren, dr. phil. William Christensen i en nu lang årrække årligt har skænket Hedeselskabet et ekstraordinært bidrag på 100 kr.

Det er også fornøjeligt, at Hedeselskabet stadig får besøg af interesserede gæster, deriblandt udenlandske fagmænd; de komme som oftest enkeltvis, men der kan dog også peges på bredere strømme, f.eks. 24 studerende fra det kongelige Landbrugsakademi i Bonn, 30 finske landmænd, 40 engelske turister o.s.v. Et besøg i 1907 af den tyske Zentral-Moor-Kommission fremkaldte et lille, af ingeniør Westh forfattet skrift, Die danische Heidegesellschaft mit besonderem Hinblick auf die Hochmoorkultur in Danemark. Det er, som

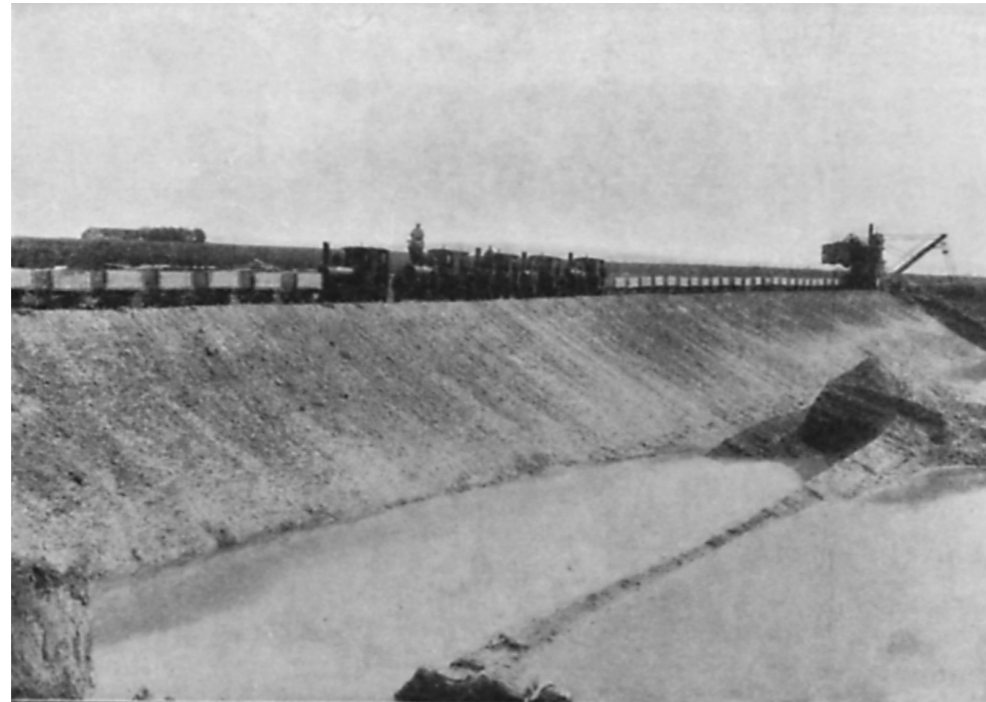
det ses heraf, ikke alene selskabets plantager, men også dets eng- og mosekulturer, der drage. Et af Hedeselskabet i 1914 udgivet, godt oplysende kort viser da også dets Plantager, Vandings- og Afvandingsanlæg i Jylland 1913, sammen forøvrigt med såvel statens plantager som de private plantager der. Alle disse plantager er dog ikke nævnte ved navn eller nummer på kortet, kun plantagerne på over 550 tdr. ld. (300 ha), andet var simpelthen umuligt. Fortegnelsen over de under selskabets tilsyn stående plantager er nået til c. 2200. Årene er jo også efterhånden blevne mange, hvad der bl.a. kan ses deraf, at en voksende række af disse plantager nu kunne betegnes som fuldførte, d.v.s. som helt tilplantede, noget, der gør en ikke ringe forandring i selskabets tilsyn med dem. Antallet af de af selskabet tilsete plantager er som sagt i stadig vækst, men det samme er ikke tilfældet med de af selskabet selvejede plantager. Ved udgangen af 1909 ejede det 26 plantager på 11.596 tdr. ld. (6397 ha), og ved udgangen af 1914 var stillingen den samme, arealet var kun vokset med c. 200 tdr. ld. (110 ha).

Dette hænger sammen med, at statens bidrag til indkøb af nye plantningsarealer faldt bort i overensstemmelse med sparekommissionens forslag. Efter den store nedgang i statens bevillinger i 1912 er der dog nu på enkelte punkter en opgang at spore. Sammenligner man for Hedeselskabets vedkommende finanslovene for 1912-13 og 1915-16 er den sidste 7000 kr. større end den første, og dette beløb fordeler sig med 1000 kr. på kontoen mose- og engkulturer, 4000 kr. på kontoen småplantninger og hegn og 2000 kr. på kontoen kanal- og vandstandsreguleringsarbejder. Hvad der i denne forbindelse også skal peges på, er imidlertid, at de sidste års finanslove indeholde voksende bevillinger til lettelse af mergeltransport og til forrentning af lån til anlæg af mergelbaner. Den førstnævnte bevilling var i 1912-13 140.000 kr., men i 1915-16 263.000 kr., den anden i de samme år henholdsvis 8000 kr. og 20.000 kr., og dette angår Hedeselskabet, som delvis har ansøgt om forøgelserne, der sammen med bevillingerne høre det til, forsåvidt som det er efter selskabets forslag, at de nævnte summer fordeles fra Landbrugsministeriet.

Fra sin første begyndelse har selskabet udsendt mergelsøgere, ved udgangen af 1914 havde det ad denne vej i det hele påvist 1779 mergelgrave, og det er Hedeselskabet, der i 1889 skaffede de første lettelser for mergeltransport på statsbanerne, ligesom det også er Hedeselskabet, der bragte de første mergelbaner i stand, 1879 Damholt-Hodsager banen og 1886 Grindsted banen, hvortil det i 1896 føjede Eskjær-Slyng banen vest for Gårdbo sø i Vendsyssel.

Fra 1902 har det væsentligt arbejdet for anskaffelsen af transportable spor til befording af mergel i lighed med de transportable spor, det anvendte i sin mosevirksomhed. 1904 opnåede det en første bevilling hertil på finansloven, og den er senere bleven fulgt af flere, endog ganske betydelige bevillinger. Til udgangen af 1914 er der af 23 mergelselskaber på Hedeselskabets spor udkørt 97.000 kubikfavne (647.748 m³) mergel, hvortil endnu kommer hvad der er udkørt på private sporbaner. Også på dette område kan Hedeselskabet altså se tilbage på en mægtig udvikling, der er af den største betydning for Jyllands hedeegne, thi også her stå vi ved en afgjort jysk virksomhed; af 43 bestående mergelselskaber ligger kun et enkelt uden for Jylland.

I det hele må det siges, at Hedeselskabet, skønt det nu arbejder over hele landet, vedvarende står for den almindelige bevidsthed som en god jysk institution, der bæres oppe af et væsentligt i Jylland boende stort og udmærket personale, for hvilket bestyrelse og repræsentantskab sikkert med glæde har gjort en række af det ønskede ændringer i vedtægterne for den tidligere nævnte forsørgeskasse; de nye vedtægter for den vedtoges på repræsentantmødet

Klåbygård Mergelleje i 1912 (privat sporbane).

1907, og samtidig oprettedes en Hedeselskabets Funktionærers Understøttelses fond. Hvorledes arbejdet i selskabet er fordelt, fremgår af omstående oversigt over Hedeselskabets bestyrelse og funktionærer ved udgangen af 1915:

Bestyrelse

Hof-Jægermester H. Lüttichau, til Tjele, formand.

Provst E. K. Thyssen, Ølgod.

Sagfører A. Olesen, Nørre Sundby.

Bestyrelsens Kommitterede, Chr. Dalgas, Birkebæk pr. Herning eller Viborg.

Hovedkontoret i Viborg

Kontorchef, forstkandidat C. E. Flensborg, Viborg.

Kasserer V. E. Iversen, Viborg.

Plantagemåler, forstkandidat C. A. Sørensen, Viborg.

Assistent J. P. Jensen, Viborg.

Frøken G. Støttrup, Viborg.

M. Løgstrup, Viborg,

A. Larsen, Viborg.

Portner Chr. Mikkelsen, Viborg.

Første Plantageadministration

Skovrider, forstkandidat G. Morville, Viborg,

Tilsynshavende, skovrider I, forstkandidat E. Svendsen, Hjedsbækgård, Støvring.

Tilsynshavende, skovrider I, forstkandidat A. Horneman, Dalgård Plantage, Tolne.

Skovrider, forstkandidat II, P. D. Bruun, Hovmarksgård Plantage, Ydby.

Assistent I, H. C. Stærmosé, Hjøllundhus, Bryrup.

Assistent I, Haugsted, Gatten Plantage, Gatten.

Assistent II, P. Boldrup, Skalmstrup, Stoholm.

Assistent II, N. Nielsen, Guldborgland Plantage, Skjelhøje.

Opsynsmand Chr. Jensen, Plantagen Dalgas, Sparkjær.

Opsynsmand P. C. Christensen, Mønsted Plantage, Sparkjær.

Opsynsmand E. Rasmussen, Finderup Plantage, Bækkelund.

Anden Plantageadministration

Skovrider, forstkandidat Chr. Dalgas, Birkebæk pr. Herning, tilsynshavende.
Skovrider I, forstkandidat G. Heineth, Guldager Plantage, Guldager.
Skovrider II, J. C. Sørensen, Hølund-Søgård Plantage, Lunderskov.
Assistent II, J. Holt, Grindsted Plantage, Grindsted.
Assistent I, F. H. olt, Gedhus Plantage, Kragøhus, Ilskov.
Assistent I, Chr. Christensen, Slauggård Plantage, Lunderskov.
Assistent I, S. M. Bach, Høgildgård Plantage, Herning.
Assistent I, J. N. Winther, Røddinglund Plantage, Vildbjerg.
Assistent I, Kr. Fromsejr, Harreskov Plantage, Kibæk.
Assistent II, E. Bloch, Dejbjerg Plantage, Leragergård, Skjern.
Assistent II, H. Fischer, Lonborggård Plantage, Teglgården, Tarm.
Assistent II, V. Nielsen, Krunderup Plantage, Naur.
Plantør S. Jensen, Birkebæk Plantage, Herning.
Plantør S. J. Krogh, Hesselvig Plantage, Kibæk.
Plantør J. C. Christensen, Skovsønde Plantage, Sønder Omme.

Mose-, Eng- og Mergelvæsen

Ingeniør, landbrugskandidat Th. Claudi Westh, Viborg, afdelingsleder.
Mosedistriktsbestyrer, landbrugskandidat J. P. Westergård, Herning.
Mosedistriktsbestyrer, landbrugskandidat P. Pedersen-Hjerk, Tarm.
Mosedistriktsbestyrer, landbrugskandidat Mertz Nielsen, Ålborg.
Distriktsbestyrer, landbrugskandidat J. P. Olesen, Viborg.
Botaniker, dr. phil. A. Mentz, Viborg.
Kemiker, cand. polyt. J. Tylvad, Viborg.
Moseassistent I, landbrugskandidat Fr. Thøgersen, Viborg.
Moseassistent I, landbrugskandidat N. Basse, Viborg.
Moseassistent II, I. Helms, Hesselvig Enggård, Kibæk.
Bestyrer Juul Rasmussen, Mosestationen Pontoppidan, Herning.

Kulturteknisk Afdeling

Ingeniør, cand. polyt. Kr. Thomsen, Viborg, afdelingsleder.
Ingeniørassistent I, cand. polyt. K. Thalbitzer, Viborg.
Ingeniørassistent I, landinspektør, landbrugskandidat Åge Feilberg, Maglekildevej 9, København V.
Ingeniørassistent II, cand. polyt. J. Braae, Viborg.

Ingeniørassistent II, J. Parbo, Viborg.

Ingeniørassistent II, landinspektør, landbrugskandidat H. K. Nielsen, pt. København.

Tegner A. L. in d.

Moseindustriel Afdeling

Dr. phil. A. Mentz, Viborg, afdelingsleder.

Moseassistent I, J. Rasmussen, Viborg.

Hertil skal endnu føjes, at skovrider på Hindsgavl L. Smith har tilsyn med plantagerne på øerne, og at banebestyrer C. Holten er selskabets revisor.

Det er et rigt liv, som Hedeselskabet lader udstrømme fra den gamle hedeby Viborg, hvor dets hovedkontor er, hvor bestyrelsen som regel holder sine møder og afdelingslederne bo, samt fra skovriderboligen i den af selskabet anlagte og i så mange retninger betydningsfulde Hedeplantage Birkebæk, hvor bestyrelsens kommitterede Chr. Dalgas har sin bolig.

FAGLIGE MEDDELELSER

I. Hede- og plantningsstatistik

Jylland 1860

Lynghede.....	5787.3 km ²	(102 □ mil)
Klit.....	567.4 km ²	(10 □ mil)
I alt ukultiverede arealer.....	7376.0 km ²	(130 □ mil)

(Hede, klit, stenmarker, strandbred, overdrev, sumpe, men ikke moset, kærjord o. lign.).

Jylland 1912

Lynghede.....	2980,0 km ²	(52.6 □ mil)
Klit.....	490,0 km ²	(8.6 □ mil)
Ukultiveret areal	3589,0 km ²	(63.3 □ mil)

(Heder, klitter, strandbred, overdrev, sumpe, o.s.v., men ikke moser, kærjord o. lign.).

I 1867 fandtes under Hedeselskabets ledelse kun et par enkelte plantager, som Hedeselskabet støttede med vejledning og tilskud til planter og frø. Ved udgangen af 1870 var der gennem Hedeselskabet oprettet 11 private plantager med i alt ca. 2164,5 ha (3924 tdr. ld.). Ved udgangen af 1880 var der oprettet 108 plantager med i alt ca. 9896 ha (17.940 tdr. ld.).

I 1885 vedtoges efter forhandling mellem Indenrigsministeriet og Hedeselskabet bestemte regler for uddelingen af tilskud til Hedeplantninger, således at statstilskudene udbetaltes af ministeriet efter indstilling af Hedeselskabet og kun til sådanne plantager, hvis ejere ved tinglæst deklaration erklærede sig villig til at pålægge plantagen fredskovspligt efter nærmere i deklarationen fastsatte regler. Tilskudet fastsattes til 14 af samtlige udgifter til plantning, veje, hegn, brandlinier, bygninger, administration, jordværdi o.s.v. Disse bestemmelser ændredes imidlertid i 1901 igen således, at tilskudet nu udgør $\frac{1}{3}$ af samtlige udgifter til selve plantningsarbejdet herunder veje, hegn og brand-

linier, medens der intet tilskud ydes til bygninger, administration og indkøb af jord o.lign.

Ved udgangen af 1890 var der da gennem Hedeselskabet oprettet i alt 571 plantager med et areal af ca. 24.899 ha (45.138 tdr. ld.), hvoraf var beplantet ca. 12.136 ha (22.000 tdr. jd.), og ved udgangen af år 1900 sorterede der i alt under Hedeselskabet 1340 plantager med ca. 50.115 ha (90.850 tdr. ld.), hvoraf beplantet 27.580 ha (50.000 tdr. ld.).

Ved udgangen af 1910 var der gennem Hedeselskabet oprettet 2020 plantager med ca. 71.865 ha (130.260 tdr. ld.), hvoraf beplantet ca. 46.306 ha (84.000 tdr. ld.), og ved udgangen af 1914 var der oprettet 2182 plantager med i alt ca. 77.312 ha (140.154 tdr. ld.), hvoraf beplantet ca. 52.964 ha (ca. 96.014 tdr. ld.). Af disse 2182 plantager administreredes i detaille 88 plantager med ca. 21.337 ha (38.680 tdr. ld.), medens selskabet kontrollerede 1917 plantager med ca. 45.784,8 ha (83.000 tdr. ld.), og 177 plantager med 10.190,4 ha (18.474 tdr. ld.) var fuldførte og pålagt endelig fredskovspligt.

Af det samlede antal plantager ved udgangen af 1914 var 1762 fredskovsplantager med et areal af i alt 72.266,3 ha (131.000 tdr. ld.). Hedeselskabet selv ejede 27 plantager med et samlet areal af 6507,3 ha (11.785 tdr. ld.), hvoraf var beplantet 4173,7 ha (7435 tdr. ld.).

Statsskovvæsenets Hedeplantager udgjorde ved

	Ca. ha.	Ca. tdr. ld.
Udgangen af 1914.....	25.200	(45.683)
Klitvæsenets	26.900	(48.765)
De gennem Hedeselskabet oprettede	77.300	(140.132)
I alt.....	129.400	(234.580)

Jyllands skovareal var i 1860 635,5 km² (11.2 □ mil)
og i 1912 (ifølge sidste statistiske arealopgørelse..... 2003,2 km² (35.3 □ mil)

Skovprocenten var i Jylland i 1860..... ca. 2,7

Skovprocenten var i Jylland i 1907..... ca. 7,5

Skovprocenten var i Jylland i 1912..... ca. 7,8

Skovprocenten var i Danmark i 1860 ca. 4,7

Skovprocenten var i Danmark i 1907 ca. 8,3

Skovprocenten var i Danmark i 1912 ca. 8,5

medens skovprocenten 1907 i Sverrig var 51,6, Norge 22,1, Tyskland 26,2, Rusland 40,4, England 3,7, Europa 33,0.

Til småplantninger og til læ- og hegnsplantninger er gennem Hedeselskabet og de sammen med selskabet nu virkende 60 plantningsforeninger årligt udleveret et stort antal planter til nedsat pris.

Hedeselskabet har lige siden 1867 søgt at fremme disse vigtige plantninger dels ved gratis uddeling af planter, dels ved at støtte salgsplanteskoler, hvorfra gode planter kunne erholdes, dels ved at uddele trykte anvisninger og endelig ved foredrag og ved gratis vejledning. Udgifterne hertil, der afholdes af Hedeselskabets kasse, var i 1867 1323 kr. 62 øre og stiger derefter jævnt til 2858 kr. 15 øre i 1879.

På Finansloven 1880-81 lykkedes det endelig Hedeselskabet at få opført et statstilskud særlig til småplantninger, men dog kun med et forholdsvis lille beløb, nemlig 5000 kr. - I de følgende år stiger statstilskudet imidlertid stærkt og var

	Kr.
i 1885.....	7.000
i 1886.....	10.000
i 1890.....	35.000
i 1900.....	70.000
i 1910.....	82.000

Oprindelig blev planterne udleverede til ½ pris, men fra og med 1912 blev tilskudet nedsat til ½ af planternes værdi, idet statstilskudet til småplantninger blev nedsat fra i de senere år 82.000 kr. om året til 40.000 kr. I 1914 forhøjedes dette tilskud igen med 4000 kr., dog således, at disse 4000 kr. foruden til uddeling af planter til nedsat pris også kan anvendes til tilskud til jordarbejde, til anlæg af hegnsplantninger, behandling af hegn og til demonstration m.m.

Idet bemærkes, at der for de første år ikke haves nøjagtige oplysninger om det plantetal, der er bleven udleveret til nedsat pris, hidsættes til belysning af denne betydningsfulde virksomhed og dens vækst gennem årene følgende tal:

- 1880 udleveredes planter for i alt 5.712 kr.
- 1890 udleveredes planter for i alt 58.252 kr.
- 1900 udleveredes planter for i alt 112.466 kr., nemlig 12.270.000 planter.
- 1910 udleveredes planter for i alt 137.293 kr., nemlig 13.307.000 planter.
- 1914 udleveredes planter for i alt 127.491 kr., nemlig 11.838.453 planter.

Viborg den 20. januar 1916.

C. E. Flensborg.

II. Om udbyttet af plantagerne

Det direkte udbytte af plantagerne

vil altid blive overordentlig forskelligt efter nedbørsforholdene, temperaturforholdene, læforholdene, jordbundsforholdene, de anvendte kulturmetoder, afsætningsforholdene m.m.

Den årlige gennemsnitlige nedbør her i landet er ca. 614 mm og for Jylland ca. 655, men for den sydlige del af Nørrejylland er den særlig stor, ca. 715 mm, hvilket stiller disse egne ganske gunstigt.

Tillige varierer nedbøren jo meget fra år til år, og medens vi således fra 1902-1911 have haft en middelnedbør i april-juni for Midtjylland af 145 mm - imod 122 fra 1880-1901 - har forårsnedbøren for Midtjylland atter i de sidste år været en del mindre end 145.

Det er overordentlig kendeligt på plantagerne, om nedbøren i april-juni er større eller mindre, og i så henseende synes den sydlige del af Jylland at være gunstigt stillet.

Hvad temperaturforholdene angår, er det navnlig spørgsmålet om nattefrost i maj og juni der får betydning.

Sammen med det tørre forår have vi i de sidste år haft megen nattefrost i Midtjylland, således i 1914 indtil 5° C. den 23. juni, der dræbte alle friske gran-skud, mange steder i indtil 6-8 al. højde. Sådant nattefrost sætter jo plantningen meget tilbage, selv om denne atter kan tage revanche, når der kommer gode År. Nattefrosten synes at være værst i Midtjylland.

Læforholdene få dels direkte indflydelse på væksten, men måske nok så meget indirekte, idet man på for vinden udsatte partier ofte har måttet plante hvidgran, der i sammenligning med rødgranen kun giver et lille udbytte.

Jordbundsforholdene blive ligeledes afgørende for plantningernes vækst og udbytte. I 1866 anså mange det for håbløst at plante i Midt- og Vestjylland og da navnlig på de udstrakte heder, hvor man sagde, at plantning på grund af ahlen ikke kunne gro. Nu hører man ikke meget om ahlen. Det er konstateret, at den på store partier af heden kun findes som en ret svag dannelse, og hvor jorden mergles og dyrkes, opløses den efterhånden. Hvor heden reolpløjes, således at ahlen kommer op og bliver udluftet, bliver der i alt fald i de første år et gunstigt voksested for planterne, og det samme gælder om end i knap så høj grad, hvor ahlen kun gennembrydes.

Det er navnlig det mere eller mindre tilstedeværende bakterieliv, man nu tillægger betydning, og man finder da bakterieliv på de unge heder, det vil

sige på heder, der i alt fald i den historiske tid have været skovklædte. Sådanne unge heder findes særlig nær ved Jyllands højderyg samt i Nord- og Østjylland, og her bliver granens vækst frodig, og den korte stampeperiode, der kan indtræffe, overvindes let f.eks. ved bjergfyrrens hjælp.

De mange plantager, der er anlagte på sådanne heder, ville som regel give et fortrinligt udbytte. Det kan således anføres, at der i den af overretsprokurator Morville plantede (nu ca. 60 årige) Margrethelund Plantage ved Viborg, plantet i gammelt egekrat og på ung hede, findes bestande af over 2000 kr.'s værdi pr. td. ld.

Hvor plantning er blevet udført på merglet og dyrket agermark, hvori der også er frembragt et bakterieliv, træffer man overalt også i Midt- og Vestjylland god vækst i granerne. En ca. 50 årig granplantning på ager i Vorbasse Sogn gav ved ren afdrift i indtægt netto 1000 kr. pr. td. ld.

Men hvor bakterielivet ikke eller kun sparsomt findes i heden - og dette er ganske ens for hedefladerne og store dele af bakkeøerne - blive vækst forholdene vanskelige. Det er her, at bjergfyrren er blevet anvendt som kulturmiddel, og atter og atter kan det påvises, at granerne er komne frem i heden, hvor de var blandede med bjergfyr, og hvor denne sidste rettidig blev borttagen, medens gran alene plantet i hede, endnu står i lyngen i 30-40 års alderen. Det synes derfor, at bjergfyrren giver granen evne til at gro også i den bakteriefattige bund, men hvor hurtigt og hvor stærkt granen vil gro, samt hvilke dimensioner den vil opnå, kan kun konstateres det enkelte sted, efterhånden som tiden går.

Med hensyn til jordbundsforholdene bragte de af kammerherre Müller og professor Rørdam i 1910 afsluttede undersøgelser af disse forhold i de gamle statsplantager den oplysning, at de tilstedeværende smukke og værdifulde ca. 100 årige gran bestande i Stendalsgård Plantage er opvoksede på en jordbund, der, hvad dens rigdom af opløselige platenæringsstoffer angår, ikke er bedre end hedebund i al almindelighed, og at der i så henseende ikke er nogen forskel af betydning på det undersøgte bakkeø og flade jordbundsforhold.

Herefter er det, man kan være berettiget til at antage og i alt fald må håbe, at granen, bragt i kraft af bjergfyrren, også i heden må kunne udvikle sig til værdifulde bestande, selv om dette tager tid.

Gamle Morville foralte, at han kunne huske, at granerne i den nu smukke 100 à 120 årige Stendalsgård Plantage i 40 års alderen endnu stod i stampe i lyngen, men derefter begyndte de at gro, så det var en fornøjelse.

Noget lignende begynde vi nu at erfare i den ene hedepantage efter den anden, men idet man ikke med sikkerhed kan overføre erfaringerne fra den ene hede til den anden, stå vi endnu således, at vi ikke kunne udtale os om det endelige resultat i almindelighed.

De anvendte Kulturmetoder få dernæst selvfølgelig indflydelse på udviklingen og udbyttet, men at komme videre herind på vil føre for vidt.

De gamle statsplantager bleve væsentlig tilkultiverede ved besåninger eller gravning af huller i hede, hvorigennem dog mange steder til sidst opnåedes smukke bestande. Det var absolut et fremskridt, da man indførte den dybe reolpløjning, og det er yderligere et fremskridt, at man i de sidste 15 à 20 år er gået over til at mergle og dyrke heden, inden denne tilplantes, hvor dette kan lade sig gøre.

Afsætningsforholdene spille en overordentlig rolle ikke mindst for bjergfyrrens vedkommende.

I brændselsfattige egne, således i store dele af Nordjylland, sælges bjergfyr kvas og bjergfyrbrænde til så høje priser, at det der anses for en god forretning at plante bjergfyr på hede. I de mere afsides liggende egne var bjergfyr tidligere ganske uafsættelig, men år for år stiger efterspørgslen, og forholdet er nu således, at alt kan sælges til ret gode priser, når man kun kan få det hugget. Dette opnås da bl.a. også igennem kul- og tjærebrænding i de større mest afsides liggende plantager, og dels har man efterhånden fået metoderne for sådan brænding forbedrede, dels er priserne stegne således, at her nu også kommer et ganske pænt udbytte, ca. 1.50 kr. netto pr. rm.

Forbruget af bjergfyrpæle, der afsættes til god pris, er tillige stærkt stigende overalt i Vest- og Midtjylland.

Mejerierne begynde nu med fordel at anvende bjergfyrkvas til opfyring, navnlig overalt hvor de have fået deres fyr indrettede tilstrækkelig store hertil. Tillige stiger anvendelsen af bjergfyr til brændsel stærkt år for år, efterhånden som befolkningen lærer at skatte dette i og for sig udmærkede brændsel og herunder også at klippe det i passende stykker med dertil egnede sakse.

Endelig er prisen på grantræ i de sidste 30 år steget med henimod 100%, og der er næppe udsigt til, at den høje pris vil gå ned i en lang årrække. Verdenskrigen har jo haft en stor indflydelse på de høje priser og gode afsætningsforhold for alle plantageprodukterne, og selv om priserne måske ville dale noget efter krigens afslutning, hvilket dog sikkert vil tage lang tid, har mangfoldige under krigen lært at bruge og skatte plantageprodukterne, hvil-

ket altid vil få blivende betydning.

Ved siden heraf få de mange nye anlæg af baner gennem hedeegnene den største betydning for afsætningsforholdene, og ligeså stor betydning får den så stærkt stigende mergling, opdyrkning og kultur af de heder, der forhen omgav plantagerne. Med den stærkt stigende bebyggelse og de forbedrede trafik forhold vil efterhånden kun få plantager få en afsides beliggenhed.

Insekt- eller svampeangreb må der jo også regnes med, ligesom med brandfare. De første er imidlertid så nylig blevne ganske særlig diskuteret i dagspressen, at dette sikkert endnu vil erindres, og hvad brandfaren angår, da er denne tilstede, uden at der dog endnu har været nogen større calamitet.

Dernæst bliver en rettidig og stærk gennemhugning afgørende for udbyttet, hvilket ikke kan tit nok indskærpes.

Man kunne sige, at Hedeselskabet og staten i stedet for at gå så rask frem, som tilfældet har været med tilplantning af store arealer, først burde være gået forsøgsvis frem; men i så fald var hele selskabets udvikling bleven en ganske anden, end den blev.

Der var da næppe sket noget af betydning udover etablering af forsøg, som tillige næppe havde ramt hovedet på sømmet. Ikke alene var udviklingen i det mindste skudt en menneskealder tilbage, men de resultater, der er nåede nu på alle selskabets virksomhedsområder, var rimeligvis aldrig blevne nåede. Det var skovplantning på Jyllands heder, der samlede den store interesse om hedesagen, og de andre virksomheder voksede op sammen med skovplantningen og ofte ud fra plantagerne.

Ved siden af det direkte udbytte må det indirekte ikke overses. Hvilken betydning har det ikke haft, at Hedeselskabet bragte kapital til de fattige hedeegne på et tidspunkt, da andre ikke tænkte på disse. Herom kan hedebefolkningen tale med, og herfor må man takke ikke alene staten, der stillede sig velvilligt overfor Hedeselskabets henvendelser, men også de mange private mænd og kvinder, som have ofret så meget på hedesagen.

Og idet plantagerne, efterhånden som de vokse op, skulle gennemhugges, blive de betydelige arbejdsgivere navnlig om vinteren, således at ingen i nærheden af disse behøver at mangle arbejde.

Let adgang til brænde og bygningstræ får også betydning for de forhen træløse egne, i hvilken henseende forholdet jo bliver gunstigst, hvor gården

kan hugge i egen skov. Dette sker allerede adskillige steder.

Og for fremme af småplantninger og lægivende hegn har plantagerne haft en overordentlig betydning, ikke alene fordi planter ofte kunne fås fra plantagerne, men også fordi omegnens børn der lærte at plante.

Plantagerne er almindelige udflugtssteder for de tidligere skovløse egne befolkning, der overalt glæder sig over disse. Og endelig har vi spørgsmålet om plantagernes indflydelse på klimaet. Rækkevidden heraf kan dog endnu ikke afgøres, da der hører lang tid til at konstatere noget bestemt i så henseende.

Den 12. januar 1916. *C. Dalgas.*

III. Mose- og engkultur

Medens anlæg af vandingskanaler og regulering af større vandløb omtales andet sted heri, skal her nærmere gøres rede for de mere lokale anlæg til vanding og afvanding samt for det arbejde, der er udført til arealernes egentlige kultivering.

Mosestationer

For at fremme de lave arealers bedre udnyttelse besluttede Hedeselskabet i 1888-89 at anlægge mosestationer hos private folk for der igennem dels at vise, at disse arealer ved en rigtig behandling formår at give meget store afgrøder, dels at vise, hvorledes jorden skulle behandles. I de siden da forløbne år til udgangen af 1914 er i alt - spredt over hele landet - anlagt 567 sådanne stationer, oftest på ca. 1 ha, og således at ejeren har måttet udføre arbejdet efter Hedeselskabets plan, medens dette har tilskudt udlægsfrø samt gødning i 2-4 år. Statens tilskud har svinget betydeligt gennem årene og har højst været 8000 kr. om året.

Vejledning

Gennem alle Hedeselskabets 50 leveår er på dette, som på de andre områder ydet gratis vejledning til alle, der ønskede det. Til udgangen af 1914 er ydet i alt 5482 skriftlige vejledninger. Det årlige antal steg gennem 90'erne og begyndelsen af dette århundrede, for i de senere år at aftage, da det almindelige kendskab til mosers og enges behandling er til taget stærkt.

Kulturplaner

Herunder regnes ikke alene de mere udførlige planer for mosers og enges

kultivering, men også dræning af høj mark, og særlig på det sidste område er arbejdet stærkt voksende i de sidste år. Til udgangen af 1914 er udarbejdet ca. 500 sådanne planer omfattende et areal af ca. 13.500 ha (24.772 tdr. ld.).

Vandløbsreguleringer

Foruden de side 200 omtalte, i reglen større reguleringer, er udført regulering af ca. 300 i reglen mindre vandløb med et interesseret areal på ca. 8600 ha (15.590 tdr. ld.), og det er sådanne reguleringer samt udarbejdelse af de fornævnte udgrøftnings- og drænplaner, der i særlig grad optager distriktsbestyrernes tid.

Forsøgsvirksomhed

På Skovbjerg Mosestation og på Mosestationen Pontoppidan ved Herning har selskabet udført grundlæggende forsøg vedrørende højmosekulturen. En lignende grundlæggende forsøgsvirksomhed ved rørende anlæg og behandling af vandingseng er udført på Hesselvig Enggård syd for Herning. Medens Skovbjerg Mosestation i 1913 blev solgt, fortsættes forsøgene på de to andre stationer i betydeligt omfang.

Vedrørende lavmosekulturen er særlig i de senere år udført forsøgsvirksomhed på større mosestationer, således i de store engstrækninger, Nørre å dalen og Skals å dalen ved Viborg, i Gjelleruplund Enge ved Herning og flere steder.

Endelig er under udførelse forsøg vedrørende opdyrkning af klægjord på et ca. 3 ha stort inddiget klægjordsareal i Sdr. Nissum enge ved Ulfborg, samt i den inddigede marsk ved Ribe.

Forsøgsvirksomhed på eng og mose udføres i de senere år mere og mere i samarbejde med landboforeningerne.

Undersøgelser af jordbunds- og vegetationsforhold

For at nå til den bedst mulige forståelse af eng- og mosejordernes egenskaber og af betingelserne for deres bedre udnyttelse, samt for at søge fastslået de forskellige engplanters værdi under forskellige forhold, er der særlig siden 1899, da en botaniker blev ansat ved moseafdelingen, foretaget undersøgelser dels af enges og mosers jordbund og naturlige plantevækst, dels af afgrøderne fra kultiverede arealer og ikke mindst fra forsøgsarealerne.

Undersøgelserne er dels gået ud på at fastslå jordbundens kemiske sam-

mensætning og i enkelte tilfælde dens biologiske forhold før og efter kultiveringen, dels på at bestemme plantevækstens karakter, foruden at der ved undersøgelserne af plantevæksten på forsøgsarealerne er udført kemiske analyser af afgrøden fra de forskelligt behandlede parceller.

Undersøgelserne af jordbunden og af den naturlige plantevækst er - særlig i de sidste 30 år - foretaget i et betydelig antal tilfælde, hvor kultivering påtænkte udført, eller hvor kulturforanstaltninger ikke ret ville lykkes, men desuden har Hedeselskabet siden 1910 udført samlede undersøgelser af samtlige lave arealer indenfor nogle herreder, som fortsættelser af undersøgelser, der var påbegyndt af de af Statens Planteavlsudvalg, Moseindustriforeningen og Hedeselskabet nedsatte fællesudvalg.

Der er i den anledning siden 1910 udført ca. 350 analyser på selskabets laboratorium.

De samlede herredsundersøgelser er fuldførte for Kær Herred i Ålborg Amt, Hvetbo, Dronninglund og Børglum Herred i Hjørring Amt, samt udført for Middelsom, Sønderlyng, Fjends og Nørlyng Herreder i Viborg Amt og påbegyndt for Rinds Herred i samme Amt.

I forbindelse med inddigingen af marsken ved Ribe og med ordningen af afløbsforholdene ved Ringkjøbing Fjord er der foretaget omfattende undersøgelser af de derhen hørende arealer og deres vegetationsforhold.

Udstillinger og foredrag

Hedeselskabets udstilling og et foredrag af E. Dalgas ved Landmandsforsamlingen i København 1888 blev anledningen til en stor fremgang for og udvidelse af Hedeselskabets virksomhed, og ved tilsvarende lejligheder har selskabet med udstillinger og foredrag deltaget i landbrugets store stævner. Til stadighed deltager selskabet også i Foreningen af jydsk Landboforeningers planteavlsudstillinger og - i stedse stigende grad - i de lokale Landbo- og Husmandsforeningers foredragsmøder og udstillinger og selskabet medvirker med samme glæde, hvad enten det gælder et af de store stævner eller det gælder en nystiftet lille husmandsforening i en afsides egn. Noget tal for sådanne udstillinger og foredrag haves ikke, men der afholdes talrige hvert år, og de ledsages af uddeling af afhandlinger om mosers og enges rette behandling.

Også under denne virksomhed er organisering af befolkningen til optræden i fællesskab en vigtig opgave, der i selskabets første 30-35 leveår ofte krævede megen tid og megen tålmodighed, medens det i de senere år går meget

lettere.

Viborg den 24. januar 1916.

T. Claudi Westh.

IV. Hedeselskabets kulturtekniske virksomhed

Arbejderne kan henføres enten under vanding eller vandstandsregulering eller de udgøre et led af mergelvirksomheden:

Vanding

Der er anlagt over 100 vandingskanaler med en samlet længde af ca. 407 km (54 mil) og med et vandingsareal af i alt ca. 7175 ha (13.000 tdr. ld.). Den samlede vandmængde, kanalerne fører, kan ansættes til ca. 71 m³ (2300 kubikfod) pr. sec. (d.e. mere end det dobbelte af Gudenåens vandføring ved Randers). Kanalernes anlægssum, bortset fra flere der er udført af de interesserede lodsejere selv, overstiger betydeligt 1¼ mill. kr.

Det største kanal anlæg er den store Skern å kanal, der er ca. 21 km (2¾ mil) lang og som ved indløbet fører ca. 4 m³ (130 kubikfod) vand pr. sec., vandingsarealet er ca. 385 ha (700 tdr. ld.).

Under vandingsanlægene henregnes også de i marsken anlagte dampvanding, det største anlæg af denne art er Farup anlæget, ved hvilket ca. 495 ha (900 tdr. ld.) vandes fra et pumpeanlæg på ca. 60 H.K., anlægssum ca. 75.000 kr.

Detailanlæg for vanding af enge er udarbejdet for over 830 ha (1500 tdr. ld.). Når undtages dampvandingerne, falder så godt som hele denne virksomhed før 1900.

Vandstandsreguleringer

Særlig efter 1900 har arbejdet med forbedring af vandstandsforholdene i kær og sumpe, moser og enge taget fart, ikke blot bliver almindelige vandløbsreguleringer, dræningsarbejder og rørledningsanlæg hyppige, men også kunstige afvanding, inddigninger og inddæmninger forekommer almindeligt. Arbejdets omfang vil illustreres gennem følgende:

Før 1906 er der bragt i alt ca. 85 vandstandsreguleringer med et interesse-ret areal af ca. 20.700 ha (37.500 tdr. ld.) til udførelse; i årene 1906-15 er der udført i alt 285 arbejder med et samlet areal af ca. 48.850 ha (88.500 tdr. ld.) og med en bekostning af 4.910.000 kr.

Den største samlede vandløbsregulering fandt sted i Skals å dalen. Arbej-

det kostede ca. 250.000 kr. og kom ca. 3865 ha (7000 tdr. ld.) til gode.

De kunstige afvanding udføres i almindelighed som vindmotoranlæg med snegl, dog forekommer også damp- og varmemotoranlæg i forbindelse med snegl eller centrifugalpumpe. Det største samlede pumpeanlæg er opstillet i Henninge Nor på Langeland; Noret, ca. 185 ha (336 tdr. ld.) er et i 1912 inddæmmed saltvandsareal, der holdes afvandet ved en 15,7 m (50 fods) vindrosemotor med 2 snegle og 1 bronsmotor på 25 H.K. med 1 snegl; vandet løftes ca. 3,5 m (11 fod). Hele arbejdet med dæmning, kanaler og pumpeanlæg har kostet ca. 80.000 kr.

Af aigeanlægene er diget for marsken ved Ribe langt det største; der er her ved et dige på 18,4 km (2½ mil) beskyttet et areal på 6820,5 ha (12,356 tdr. ld.); den samlede udgift til anlæget var ca. 1.800.000 kr. Kun til dette digeanlæg og et par enkelte andre er der givet statstilskud, ellers er samtlige arbejder helt betalt af de interesserede lodsejere.

Mergelvirksomheden

Arbejdet på dette område har bestået i: Indkøb af spormateriel (spor, vogne, lokomotiver), anlæg af mergelbaner og teknisk assistance ved anlæg af mergelspor.

Der er anlagt 3 faste mergelbaner med en samlet længde af ca. 53 km (7 mil) og til en bekostning af ca. 320.000 kr.

I 1904 blev det første transportable mergelspor indkøbt og anlagt. Hedeselskabet er nu i besiddelse af ca. 113 km (15 mil) transportabelt spor med et rullende materiel af 733 tipvogne. Dette materiel, til hvis indkøb er bevilliget midler på de årlige finanslove, har kostet i alt 423.311 kr. 79 øre: Til sporenes vedligeholdelse er der indkøbt spormateriel for 59.611 kr. 33 øre, hvilket beløb er dækket gennem den lejeafgift, som mergelselskaberne giver.

I begyndelsen brugtes som trækraft på disse spor heste, senere forsøgte med motorlokomotiver, nu anvendes så godt som overalt små 10-12 H.K. og enkelte 20-25 H.K. damplokomotiver. Der er til mergelselskaberne indkøbt sådanne 14 lokomotiver for i alt 66.110 kr. Spormaterialet består af 96.371 m spor med 7 kg skinner, 7804 m spor med 10 kg skinner og 8507 m spor med 12 kg skinner. Tipvognene rummer 1 m³ og er byggede helt af jern.

Viborg i januar 1916.

Kr. Thomsen.

V. Mergelvirksomheden.

1. Mergelsøgning og mergelundersøgelser

Hedeselskabets første arbejde i mergelsagen bestod i udsendelse af mergel-søgere, der gennem praktisk arbejde efterhånden erhvervede sig betydeligt kendskab ikke alene til, hvorledes søgningen foretoges, men også til, hvor der med størst udsigt til udbytte kunne søges.

Mergelsøgningen foretages ved mindre borer, idet dens opgave kun er at fastslå mergelens tilstedeværelse og at fremskaffe prøver af den til analyse. Sådanne mergelsøgninger er foretaget over 5000 steder, og der er fundet ca. 1800 mergelgrave.

Mergelsøgning er fortsat omtrent uforandret gennem de 50 år med en fast mergelsøger, i perioder har arbejdet været noget større, i andre perioder mindre, men i den sidste halve snes år har dette arbejde væsentligt skiftet karakter, idet hovedsagen mere og mere er blevet en nærmere undersøgelse af lejer, hvis tilstedeværelse oftest i forvejen var kendt.

Sådanne grundige undersøgelser er foretaget af ca. 250 mergellejer, hvor man dels ved mindre bor har konstateret lejets omfang, dels ved store bor har fastslået mergellagets dybde og lejringsforhold, og ved systematisk udtagning af prøver af de opborede søjler har kunnet fastslå mergelens beskaffenhed i de forskellige lag og på de forskellige steder.

Mergelprøverne analyseres siden 1910 på selskabets eget kemiske laboratorium, hvor der i den tid er udført over 5000 analyser af mergel. Analysering foretages altid for indhold af kulsur kalk og ofte desuden for indhold af kali.

2. Mergel- og kalktransport på jernbaner

Der er dog egne, hvor det ikke er lykkedes at finde mergel, eller den fundne mergel er utilstrækkelig til egnens forbrug, eller den er af dårlig beskaffenhed eller vanskeligt tilgængelig. I 1889 påbegyndtes derfor transport af mergel på jernbanerne, idet staten indtil 1896 støttede transporten ved kun at kræve betaling for de daglige udgifter til personale, kul, olie etc. Siden har jernbanerne fået fuld fragt, men staten har gennem Hedeselskabet ydet et tilskud = ca. $\frac{7}{10}$ af fragten til transport af både mergel og kalk, der anvendes i mergel- og kalkfattige, magre egne.

Indtil udgangen af finansåret 1914-15 er med statstilskud transporteret i alt 132.715 vgl. mergel (alle vognladninger er à 10.000 kg) og 15.992 vgl. kalk. Statstilskudet dertil har i alt udgjort 1.671.942 kr. 49 øre, deraf til mer-

geltransport ca. 1.428.000 kr. og til kalktransport ca. 244.000 kr., hvori ikke er medregnet fragtnedsættelse for de 8.064 vgl. mergel, der er transporteret før 1897. Mergeltransporten udgjorde i 1890: 610 vgl., i 1900: 2082 vgl., i 1910: 10.781 vgl. og i 1914: 18.416 vgl. Statstilskudet for de tre sidstnævnte år udgjorde henholdsvis 28.257 kr. 35 øre, 130.108 kr. 06 øre og 238.695 kr. 65 øre.

Medens transporten af mergel altså er stadigt og meget stærkt voksende gennem de sidste 25 år, tager transporten af gødningskalk med fragttilskud i de senere år snarest af, idet den har omfattet i 1905: 506 vgl., i 1910: 1927 vgl. og i 1914: 888 vgl. Statstilskudet for de 3 år udgjorde henholdsvis 9248 kr. 08 øre, 25.099 kr. 40 øre og 12.669 kr. 45 øre.

Den første transport af mergel iværksattes på banen Silkeborg-Skjern, hvor Hedeselskabet ved de enkelte stationer organiserede interessentskaber, der anlagde aflæssespor for mergel og købte mergel for et tidsrum af 25 år af ejeren af Seilgård, således at denne leverede mergelen i banevogn. I alle andre egne er landmændene organiserede i andelsselskaber, der enkelte steder køber mergelen af private leverandører, men som andre steder selv har er hvervet og selv udnytter mergellejerne.

Det største af sådanne mergelselskaber er Vestjyllands Mergelforsyning, der omfatter Midt- og Vestjylland og har et fortrinligt mergelleje i Rindom ved Ringkøbing. Mergelleveringen påbegyndtes i 1908 og er stærkt stigende, således at den nu er mere end 10.000 vognladninger om året. Et andet selskab Alhedens Mergelforsyning transporterer fra Kølsen Mergelleje ved Viborg nu årlig ca. 4000 vgl. Mergel.

Under denne virksomhed er det lykkedes at erholde tilladelse til aflæsning af mergel og kalk på fri bane overalt, hvor forholdene tillader det, ligesom det er lykkedes adskillige steder med statens støtte at få anlagt særlige vigespor til aflæsning af mergel for at lette adgangen til mergel og kalk langs jernbanelinjerne.

3. Transport af mergel på sporbaner

a) Faste Sporbaner

Til egne, der havde for langt til mergelen og for langt til jernbanen, har man allerede tidlig haft sin opmærksomhed henvendt på anvendelsen af særlige sporbaner, hvoraf de først anlagte var fastliggende fra et bestemt mergelleje og ud i en bestemt egn. Af sådanne anlagdes 3, nemlig i 1879-80 Damholt-Hodsager Mergelbane, i 1885-86 Grindsted Mergelbane og i 1895-96 Eskær-Slynges

Mergelbane. Disse mergelbaner anlagdes på det grundlag, at lodsejerne dannede et interessentskab og tilvejebragte $\frac{1}{6}$ - $\frac{1}{8}$ af anlægskapitalen, og staten tilskød da resten som rentefrit lån, der efter nogle års afdragsfrihed skulle afdrages i 25 år. Lånene blev dog for en stor del efterhånden eftergivne af statskassen. På de to mergelbaner er udkørt følgende mængder mergel:

Damholt-Hodsager.....	80.000 m ³	(11.980 kbfvn.),
Grindsted.....	150.000 m ³	(22.462 kbfvn.),

medens mergelmængden for Eskær-Slyng Mergelbane er selskabet ubekendt.

De har hver især haft stor økonomisk betydning for vedkommende egn, men nogen almen betydning kunne sådanne baner ikke få, da anlægsudgifterne var meget store i forhold til den mergel, banens opland kunne aftage.

b) Flyttelige sporbaner.

Hedeselskabet ledtes derved ind på tanken om at anvende sporbaner, der kunne flyttes fra en egn til en anden, eftersom der blev brug for dem.

På finansloven for 1904-05 opførtes den første bevilling (10.000 kr.) til indkøb af materiel dertil, og i 1904 kom den første flyttelige mergelsporbane i gang i Ø. Brønderslev.

Indtil udgangen af 1914 har Hedeselskabets spor været benyttet ved 25 sådanne flyttelige sporbaner, og der er på disse udkørt i alt 647.245 m³ (97.000 kbfvn.) mergel.

Transporten udgjorde i 1905: 11.400 m³ (1707 kbfvn.), i 1910: 72.000 m³ (10.782 kbfvn.) og i 1914: 165.200 m³ (24.737 kbfvn.).

I de sidste 5 år har Hedeselskabets spormateriel ikke tilnærmelsesvis kunnet strække til til alle de mergelselskaber, der i denne tid er blevet organiserede og i det hele forberedt såvidt, at mergeltransporten kunne påbegyndes, og man har derfor bortliciteret de store arbejder til private entreprenører med eget spormateriel. Det første af disse mergelselskaber påbegyndte arbejdet i 1910, medens der nu er 24 i gang. Indtil udgangen af 1914 har disse selskaber i alt udkørt 1.180.000 m³ (176.700 kbfvn.) mergel, deraf alene i 1913: 384.628 m³ (57.500 kbfvn.) og i 1914: ca. 490.000 m³ (73.375 kbfvn.).

Hedeselskabets vigtigste og sværeste anpart i denne virksomhed er organiseringen af mergelselskaberne, hvilket altid sker således, at der dannes solidariske selskaber - andelsselskaber -, der låner de fornødne midler, således at mergelen i reglen betales i løbet af 10 år, men derefter følger undersøgelse af mergellejer, planlægning af sporbanen, bortlicitering af arbejdet og - i forskel-

lig grad - bistand ved arbejdets gennemførelse, ligesom selskabet i reglen er voldgiftsdommer overfor meningsforskelligheder mellem mergelselskabet og dets enkelte medlemmer eller entreprenøren.

De mergelselskaber, der benytter Hedeselskabets spormateriel, svarer derfor en lejeafgift af 10-15 øre pr. kubikmeter mergel, der transporteres.

Da der til disse selskaber skal rejses meget store kapitaler, søgte Hedeselskabet i sin tid at formå statskassen til at yde billige lån; dette ønskede man ikke at gå ind på, hvorimod staten siden 1909 har ydet tilskud til forrentning af mergelselskabernes lån, der fra 1912 er administreret af Hedeselskabet. Tilskudet udgjorde oprindeligt indtil 2% af lånebeløbet, således at mergelselskabet selv skulle betale mindst 3% i rente. Efter 1912 har tilskudet udgjort 2% uanset rentefodens størrelse. Mergelselskabernes samlede lånebeløb indtil udgangen af finansåret 1914-15 var 6.637.596 kr., og det samlede tilskud, der til udgangen af dette finansår er ydet, udgør 188.602 kr. 88 øre, deraf udgør tilskudet for finansåret 1912-13: 28.382 kr. 64 øre, for finansåret 1913-14: 53.517 kr. 99 øre og for finansåret 1914-15: 64.879 kr. 70 øre, således at også disse tal udviser, at stigningen i mergelforbruget er særdeles stor netop i de allersidste år.

4. Forsøgsvirksomhed

Selskabet har ikke på noget område beskæftiget sig meget med udførelse af eksakte forsøg, men har dog indenfor de forskellige specielle virksomhedsgrene anlagt enkelte sådanne. Vedrørende mergling og kalkning udføres således omfattende forsøg på højmoser ved Herning og på hedejord på Alheden ved Frederiks.

5. Udstillinger, foredrag m.m.

Mergelsagens udvikling har især i de senere år krævet et stort arbejde for at sprede de erfaringer, der er indhøstet i tidens løb.

Selskabet har virket derfor gennem udstillinger i Jylland over, særlig sammen med landbo- og husmandsforeninger, samt ved afholdelse af foredrag derom ligeledes særlig i landbo- og husmandsforeningerne.

Endvidere har selskabet også søgt at sprede interesse for og kendskab til mergelspørgsmålet gennem artikler - særlig i Hedeselskabets Tidsskrift hvoraf særtryk er spredt i de egne, hvor de har særlig interesse.

Viborg i januar 1916.

Th. Claudi Westh.

VI. Fortegnelse over hedeselskabets moseindustrielle afdelings arbejder i løbet af årene 1910-15

1. Undersøgelser af moser af hensyn til deres industrielle udnyttelse

er foretagne i følgende antal:

1910: 12 undersøgelser 1913: 16 undersøgelser
1911: 15 undersøgelser 1914: 12 undersøgelser
1912: 16 undersøgelser 1915: 17 undersøgelser

Af samtlige (88) undersøgelser falder hovedparten (61) i Jylland, 12 på Sjælland, 10 på Fyen, 1 på Lolland og 3 på Falster, medens 1 er foretaget i udlandet (Polen).

I tilslutning til flertallet af undersøgelserne er der udarbejdet forslag til anlæg og drift af tørveværker, og en del af sådanne er da også i årenes løb bragt til udførelse (se nedenfor), medens andre rekvirenter har stillet sagen i bero.

En del undersøgelser er foretagne for bestående tørvefabrikker. I nogle tilfælde har undersøgelserne andraget fremstilling af skæretørsv og en konstatering af tørvebeholdningens størrelse. Og i atter andre tilfælde har den rekvirerede undersøgelse ført til det resultat, at afdelingen har måttet fraråde rekvirenten at udnytte mosen industrielt, fordi den ikke egnede sig dertil eller bedre til opdyrkning.

2. Vejledninger ved anlæg af nye tørveværker og brugen af ældre

I årenes løb er der ved afdelingens mellemkomst anlagt 17 nye værker for fremstilling af brændtørsv, og 2 for fremstilling af tørvestrøelse, alle væsentlig mindre anlæg. I øvrigt er der givet en række anvisninger m.h.t. ændring af ældre værker og deres benyttelse, derunder også afvanding, indretning af dæmninger, læggepladser m.m.

3. Rekognosceringer af moser og kær

De af moseselskabet påbegyndte rekognosceringer af moser og kær fortsattes i 1910 med Grindsted-Varde Ås opland, men blev derefter opgivne og erstattede med de af selskabet foretagne, mere alsidige eng- og moseundersøgelser, der foretages med henblik på både industriel og kulturel udnyttelse.

4. Analyser

af tørvemasse, brændtørsv og tørvestrøelse er ved afdelingens mellemkomst udført i stort antal og har været et ganske uundværligt led i dens arbejde.

5. Fyrforsøg

Der er i årenes løb udført nogle enkelte fyrforsøg på mejerier med henblik på benyttelsen af tør og brænde som brændsel, og 1 forsøg med tørv på et elektricitetsværk. I øvrigt har fyrforsøgene væsentlig angået forsøg med en lang række forskellige typer af ovne og kaloriferer for tørv og brænde; af sådanne er der i 1913 udført 25 forsøg, i 1914: 11 og i 1915: 16 forsøg, i alt 52.

6. Statistiske opgørelser

over produktionen af maskintørsv og tørvestrøelse er foretagne på grundlag af henvendelser til tørvefabrikkerne og årlig publicerede. Til oplysning om tørveforbruget i Stats- og Privatbanernes lokaler og i mejerier er der fremskaffet det fornødne materiale, som delvis er offentliggjort.

7. Fragttaksterne for brændtørsv og tørvestrøelse

I anledning af det i Rigsdagen 1911 forelagte forslag til lov om ændringer i statsbanernes takster indgaves et længere, motiveret andragende om, at brændtørsv og tørvestrøelse fritoges for den takstforhøjelse, der var stillet i udsigt gennem forslaget. De nævnte varer opførtes derefter i den nydannede, laveste fragtklasse (7), og fragttaksten kom til at ligge midtvejs mellem den gamle takst og den i forslaget fremsatte.

8. Publikationer

En række publikationer vedrørende moseindustrielle emner er offentliggjorte, fornemmelig i selskabets tidsskrift, men desuden i dagspressen.

9. Forespørgsler

Talrige forespørgsler fra ind- og udland er besvarede.

A. Mentz.

TIL AFSLUTNING

Som hedeplantningens mål her i landet skal Enrico Dalgas efter Ludvig Schrøders udsagn engang have opstillet, at man skulle komme til at gå i skov fra Kongeåen til Limfjorden. Dalgas tumlede altid med store tanker, havde altid store mål og ville også helst gøre store forsøg. Da han en gang blev spurgt, hvorfor han ønskede Skovbjerg Mosestation så stor, svarede han: Fordi forsøget skal svare til opgaven. Ved de i denne lyngmose fremkaldte udstrakte havremarker ville han gøre et betydeligt indtryk. Det er, hvad Hedeselskabet tilsigter, sagde han, mosesagen er en stor sag. Hedesagen var ham i det hele en så stor sag, at den altid brændte ham i sjælen og altid lå ham på tungen. Provst Thyssen skriver i et brev, hvori han fremdrager minder om sit samarbejde med Dalgas: Hvad en samtale med ham end drejede sig om, så skulle den nok altid ende med hedesagen. Jeg har lagt mærke dertil mange gange, jeg har færdedes meget med ham, i mit hjem, ved møder og på mangfoldige køreture, hvor jeg som oftest selv var kusk og han sad ved siden af mig, men jeg ved ingensinde, at en samtale ikke er endt med hedesagen.

Dalgas var ikke særlig veltalende, men talte gerne og let, og når han talte, siger kammerherre Bech til Engelsholm ved Give Plantningsforenings jubilæum i 1913, følte man, at hvert af hans ord var til at stole på. Han gjorde indtryk, og det gjorde han også i samtale. Han var en ualmindelig fornøjelig gæst at have i sit hjem, skriver Provst Thyssen i det ovenfor nævnte brev, nobel i hele sin optræden, elskværdig til det yderste og såre interessant i samtale, der til tider kunne komme ind på mange forskellige emner, hans dannelse var indgående og omfattende. Der kom altid en ualmindelig friskhed med ham ind i stuen, sjældent har jeg mødt en mand, der dog var op i årene, der kunne tage på alt med en så forunderlig umiddelbarhed. Og så var det, som energien lyste ud af ham fra isse til fodsål, han tog aldrig ligegyldigt eller overlegent på

en sag, men tog altid sagen under det synspunkt, om man derigennem kunne være med til at tjene samfundet. Se, en så overlegen mand kunne uden at trætte altid ende en samtale med hedesagen og kunne med virkning hævde, at opgaven måtte være at komme til at gå i skov fra Limfjorden til Kongeåen.

Men troen på muligheden af en så stor fremtid for skoven på heden fik ikke lov til at forblive urokket.

I begyndelsen af 1891, det år, da Hedeselskabet holdt 25 års jubilæum, udsendte Dalgas bogen, Skov-Kulturer i Jyllands Hedeegne. Han gjorde i den rede for sine erfaringer gennem de mange svundne år på plantningsområdet. Han nævnte med tak en række mænd, der havde støttet ham og beriget hans viden, der desuden, som han siger, havde suget næring af både uden- og indenlandsk litteratur; men, føjer han til, den overvejende og væsentligste del af indholdet stammer fra Hedeselskabets egne erfaringer i marken. Og således måtte det være med en bog af Dalgas, der allerede i 1866, da han ved Landmandsforsamlingen i Århus skiftede ord med J. C. la Cour, holdt på, at alt ikke var gjort alene med at analysere på videnskabelig vis, man måtte også ud i marken. Han var den praktiske, snarrådige mand, der, som det er sagt, færdedes over 200 af årets dage ude i heden, hvor han bl.a. havde slået fast, at de af hedeboerne ringeagtede bjergfyr, de villige nopser, som nok gerne groede i heden, men efter beboernes mening ellers ikke duede til noget, i endog to henseender kunne komme til at spille en vigtig rolle, som blandingstræ med det formål at hjælpe sygnende graner frem og som skovtræ i ren bestand. Bjergfyrren var en tid fejlagtigt bleven kaldet pinus inops isteden for pinus montana, derfra stammede navnet, de villige nopser.

Den med Dalgas' sædvanlige iver og interesse skrevne bog blev ikke blidt modtagen i forstlige kredse. Forstdocent, nu professor C. V. Prytz ser i Tidsskrift for Skovvæsen (1892) ret overlegent på den som et blot agitatorisk indlæg for hedesagen. Det er da naturligt, at Dalgas har ment at kunne være fritagen for at inkludere sig med anmeldelsen. Der kom intet svar fra ham på de to hovedindvendinger, den ved siden af sin almindelige dom dog mente at måtte gøre gældende, og som her skulle i alt fald antydes. Ved beregningen af det udbytte, hedeskov kunne give, skulle Dalgas være kommen til for gunstige resultater, hans tal ville derfor berede skuffelser, og dernæst havde Hedeselskabet i sin iver for at få Jylland loddent under ham beplantet hedejordbund, der ikke i længden ville kunne ernære en skov; isteden for en lynghede ville der komme en træhede. Hvad nu den første indvending angår, er det vist sikkert,

at en udbytteberegning er en indviklet sag, og karakteristisk er det, at forstråd F. Bang, der, som tidligere nævnt, på dette punkt stillede sig på anmelderens side, ikke er enig med denne i, hvorledes en sådan beregning retteligst bør gøres. Og hvad den anden indvending angår, kan videnskaben næppe give nogen almindelig regel for den pågældende jords rette beskaffenhed, vi vide sikkert endnu for lidt om de naturhistoriske forhold, der i så henseende må anses for afgørende. Vi ville høre nærmere herom nedenfor, men allerede her vil det være af interesse at se, hvorledes en anden udenfor Hedeselskabet stående forstkyndig har stillet sig overfor Enrico Dalgas og det af ham udførte arbejde, her tænkes på forstkandidat, nu professor A. Oppermann.

Som vi tidligere have hørt, var han - han siger det selv - en modstander af eller i alt fald tvivler overfor hedesagen, men samtidig stiller han sig endog meget sympatetisk overfor Dalgas personlig. Det fremgår tydeligt af hans ganske talrige biografiske Dalgas meddelelser i hans, Bidrag til dansk Skovhistorie (1889), i Dansk biografisk Lexikon (1890), i Tilskueren (1894) og i studenterfamfundets populære småskrifter (1895). Han ser de store vanskeligheder, hedebeplantningerne ville få at kæmpe med: Behandlingen af de blandede, væsentlig af rødgran og bjergfyr bestående bevoksninger, snyltesvampen rodfordærverens voldsomme angreb, bjergfyrveddets formentlig ringe værdi og hindringerne i den magre jordbund mod, at rødgranen mange steder kan udvikle sig til frodig højskov. Han er ikke med Dalgas sikker på, at hovedmassen af de magre hedesletter tidligere have båret egentlig skov, og ser væsentlig spørgende på deres evne til at kunne gøre det i fremtiden. Men samtidig fremhæver han den klogskab, hvormed Hedeselskabet har forstået at udrette meget med små midler, lægger vægt på Dalgas' store organisatoriske talent, taler om hans mange vejledende og oplysende skrifter, mellem hvilke også hans, Skov-Kulturer i Jyllands Hedeegne nævnes, og endelig siger han, at Dalgas' praktiske erfaringer på mange punkter have gået hånd i hånd med P. E. Müllers forskninger, der har været grundlæggende for vor forståelse af hedejorden og hededannelsens natur.

Herefter vil det have sin betydning at blive noget nærmere bekendt med disse forskninger. Kammerherre P. E. Müller, vor forstvidenskabs ypperste, har jo som mål helt at bygge skovdyrkningen på naturvidenskabelig grund, og derfor er det nok værd at høre, hvad han har at sige om Hedeselskabets virksomhed. Allerede i sine betydningsfulde, Studier over Skovjord (1878-84) giver han en interessant udsigt over hededannelsen, hvis begyndelse efter hans

mening vist nok måtte henlægges til en meget fjern tid. Den rakte muligvis Glacialperioden hånden, hvorfor han tvivlede om, at hedebladerne tidligere havde været skovklædte.

Som vi tidligere have hørt, drev kammerherre Müller fra 1873 praktisk hedyrkning på Plantagen Holt, som han var medejer af. Han ville bl.a. dyrke rødgran uden indblanding af bjergfyr, men i 1897 var han, som tidligere nævnt, nået til det resultat, at hverken rødgran eller ædelgran lod sig dyrke i renkultur på de gamle vestjyske heder. Dalgas' lykkelige greb med indplantning af bjergfyr havde besejret hans forsøg på at nå målet alene ved grundig jordbearbejdning. Ved denne hindredes lyngens vækst ikke, og når bunden lynglukkedes, sygnede granerne. Mærkværdigt, skriver han, at denne virkning af lyngen kun spores vest for højderyggen, hverken på Bornholm, Sjælland, Midtjylland eller andre steder. Endvidere spores den heller ikke, hvor kulturen i samme egn er udført på gammel agermark; selv om lyngen her dækker helt, er virkningen ikke den samme, granerne komme dog igennem. Vi stå her overfor et X, en ubekendt, om en fysisk, en kemisk eller en jordbundsphysiologisk faktor ville det være af største vigtighed nærmere at undersøge. Og kammerherre Müller arbejdede stadig herpå, således som det bl.a. kan ses af hans indledningforedrag ved det ottende almindelige danske Skovbrugsmøde 1901 i Silkeborg om, Rødgranens Kultur i de midt- og vestjyske Hedeegne.

I det han går ud fra, at rødgranskoven er en kunstskev, en vegetationsform, som ikke er naturlig her, og at den derfor i høj grad trænger til støtte også fra videnskabens side, siger han, at det ville have været godt, om skovbrugslæren, da der i slutningen af 60'erne i forrige århundrede kom fart i hedeskovanlægene, kunne have vist, hvor jorden var god for rødgranen, og hvorledes vanskelighederne i den mindre gode jord skulle overvindes. Det kunne den imidlertid ikke, så lidt som den endnu kunne forklare, hvorfor granerne, når jordbunden lukkedes af lyng, sygnede, og hvori det lå, at indplantning af bjergfyr bragte dem på fode igen. Den praktiske oberstløjtnant Dalgas havde vel straks haft en betegnelse parat til fænomenet. Det var, Lynggiften, der virkede og blev modvirket af bjergfyrren som modgift; det var dog kun udtryk, der fingerede en forklaring, og under hvilken man skjulte sin uvidenhed. Til at opnå en virkelig forståelse behøvedes imidlertid langvarige og omhyggelige videnskabelige undersøgelser, der måtte kræve statens støtte.

Indtil man kom så vidt, gav han anvisning på en række praktiske forsøg, som kunne være til hjælp for den videnskabelige forskning. Men for sit eget

vedkommende synes han på ét punkt at være nået frem til en forklaring, som han dog kun fremfører med alt forbehold. Da der i de gamle heder hverken findes regnorme eller muldvarpe, der kunne bearbejde jorden og åbne den for luftens indvirkning, må de lavere organismer, der besørge de organiske stoffers dekomposition under utilstrækkelig luftadgang, svampene og navnlig bakterierne, spille en fremtrædende rolle ved muldstoffernes dannelse. Når nu adgangen til luft i jorden bliver sparsommere ved lyngens dækning af bunden og især ved det med lyngens rødder følgende svampevæv, ville de usynlige mikroorganismer, bakterierne, vist nok forholdsvis hurtigt kunne påvirke jordbunden på ejendommeligt og ensidigt måde og rimeligvis gøre den mindre skikket til udvikling af visse planter, og de træer, der ikke, således som det muligvis tør antages om bjergfyrren med sit meget overfladiske rodsystem, er særlig udrustede til at leve på sådan iltfattig bund, ville rask sygne og gå ud.

Om hvorledes bjergfyrren kunne blive i stand til på dette punkt at blive granens hjælper, udtalte han sig ikke ved denne lejlighed, men i 1903 offentliggjorde han en lille afhandling: Om Bjergfyrrens Forhold til Rødgranen i de jyske Hedekulturer, der viser hans dybtgående, stadige arbejde i hedeskovsagens tjeneste. I det han mente at turde gå ud fra, at granernes udseende, når lyngen lukkede jordbunden, var et sådant, at det blev naturligt at antage, at de led af kvælstofhunger, blev spørgsmålet altså, om det kunne tænkes, at de indplantede bjergfyr kunne skaffe granerne det nødvendige kvælstof. Han havde i den anledning studeret træernes rodforhold, deres rødders samliv med jordsvampene og påviste nu, at de svampeskeder, der dannes på de to træarters rødder, er af forskellig beskaffenhed. Herefter lå det da nær at antage, at medens granens rødder med deres svampeskeder, når jordbunden lukkes af lyngen, må svigte deres ernæringsopgave, er bjergfyrrens således udrustede, at de vedblivende stå i intim forbindelse med hedesandets fineste bestanddele og formentlig endog kunne berige jorden med kvælstof, hvad der bliver til gavn for de nærmest stående graner. Bjergfyrrene må med andre ord antages at have en lignende kvælstofsamlende evne, som bælgplanterne (Leguminoserne) er i besiddelse af, et forhold, som kammerherre Müller tidligere havde studeret.

Det er betydningsfulde vink, som hermed gives, og det begyndte arbejde fortsættes i det betydelige værk, som kammerherre Müller offentliggjorde i 1910, og ved hvilket han som medarbejdere havde professor K. Rørdam samt statsskovriderne Johs. Helms og E. H. Wøldike, Bidrag til Kundskab om Rød-

granens vækst i en midtjysk Hedebund. Det fremkom i tidsskriftet, Det forstlige Forsøgsvæsen. Nu var nemlig hans ønske om videnskabelige, af staten støttede forstundersøgelser blevet virkeliggjort.

Da den mangeårige leder af skovbrugsreguleringens forsøgsvirksomhed skovtaksator Ch. Lütken i 1900 trådte tilbage fra sin stilling, blev der, efter at sagen havde været overvejet i en af regeringen nedsat komite, oprettet en forstlig forsøgskommission med kammerherre Müller som formand og professor Oppermann som forsøgsleder, og i 1905 begyndte den udgivelsen af en række meddelelser under fællestitelen, Det forstlige Forsøgsvæsen; her fremsatte bl.a. kammerherre Müller sammen med professor Fr. Weis fortsatte rækker af Studier over Skov- og Hedejord. Nu gjordes der for skovbruget, hvad der alt i en årrække var gjort for kandbruget. Vi have jo tidligere hørt om Statens Planteavlssudvalg og den forsøgsvirksomhed, det stod i spidsen for, og som kan følges i dets organ, det fra 1895 udkommende, Tidsskrift for Landbrugets Planteavl. Og her skal endnu nævnes en tredje af staten understøttet forskningsvirksomhed, Danmarks geologiske Undersøgelse. Den oprettedes 1888 under ledelse af professor J. F. Johnstrup, der står som tilhænger af den af den svenske geolog O. M. Torell fostrede teori om dannelsen af Nordeuropas rullestensformation som resultat af en uhyre indlandsisbedækning, medens f.eks. Forchhammer havde betragtet den som resultat af en mægtig vandflod.

Teorien om indlandsisen har betydning for læren om tilblivelsen af Jyllands heder, og det er da naturligt, at kammerherre Müller i sit ovennævnte værk fra 1910 ikke alene tager hensyn til forstvidenskabens nyeste resultater, men også til de i såvel geologien som arkæologien vundne resultater vedrørende hedesagen, der bl.a. bekræfter de af ham som sandsynlige tidligt fremsatte anskuelser, at hedebladernes tilbliven står i forbindelse med istiden, og at de derfor kun delvis kunne have båret skov i tidligere dage. Når kammerherre Müller således i sin første række studier over skovjord (1884) ved en udgravning i den ene af de to Hjortsballehøje påviste, at dens bygningsmateriale var lyngskjold med blysand fra fuldt udviklet hede, har Georg F. L. Sarauw's afhandling, Lyngheden i Oldtiden (1898) godt gjort, at rækker af Jyllands høje stå på gammel hede. De jyske heder kunne da ikke først være dannede i en forholdsvis ny tid, efter at de på dem formodede skove er blevne ødelagte, ikke mindst ved menneskehånd, de have antagelig ligget her fra tiden før menneskets indvandring; de stamme med deres mægtige blysands- og aldanelser i lige linie fra den epiglaciale vegetation. Professor N. V. Ussing påviser

i sin, Danmarks Geologi, hvis første udgave kom 1899, at den mægtige indlandsis har haft sin grænse på den jyske halvø således, at de her omhandlede hedepladers døde jordbundsforhold blive helt forklarlige. Isens grænse har nået fra egnen ved Bovbjerg i omtrent østlig retning til bunden af den lille fjord (Kilen) ved Struer, derpå gået i en bugt ned mod Holstebro, videre i retning mod Dollerup ved sydenden af Hald Sø, herfra i sydlig og sydøstlig retning til Sebstrup syd for Silkeborg og så videre syd på, således at den passerer landgrænsen tæt vest for Vamdrup.

Hvad der ligger syd og vest for denne israndslinie er dels bakkeøer, dels hedesletter. Bakkeøerne er den ældste del af landet, medens hedesletterne er dannede af de sandmasser, som isens smeltevandfloder have afsat på de foran isranden liggende strækninger. De sand- og slamfyldte vandmasser opbyggede sandsletterne lag for lag, og det er denne væsentlig ufrugtbar jordbund, som lyngen, muligvis efter en foregående højfjelds- og steppeflora, har taget i besiddelse, og i hvilken den har vævet sit seje, tætte rodilt, den luften udelukkende lyngskjold.

Vende vi os herefter til kammerherre Müllers ovennævnte værk, da indeholder det foruden en indledning og et tilbageblik en række kapitler, der omhandle den fornødne topografi, bevoksningernes historie, granens vækstforhold, beskrivelse af de undersøgte jordbundsprofiler, mekanisk, petrografisk og kemisk undersøgelse af jordbunden, granens forhold til jordens indhold af plantenæring, bidrag til hedebundens biologi og rødgranen som skovtræ i de midtjyske heder. Nærmere at gøre rede for værkets rige indhold er her umuligt, her skal kun fremhæves, at der i det lægges vægt på, at det ikke er nok, at jordbunden bearbejdes ved mekaniske midler. Det gjælder om at få indflydelse på jordens bakterieliv, således at der kan skabes muld med arbejdende regnorme, idet der samtidig gøres opmærksom på, at granen er en vækst, der ganske som lyngen kan skabe blysand. Og er nu end granmoren betydeligt mere godartet end den gamle lyngmor, vil den dog i længden kunne lægge alvorlige hindringer i vejen for den ønskede mulddannelse, hvorfor granplantningerne må blandes med og afløses af ikke mordannende træsorter, fyrrearter, eg og esp.

Efter hvad her er fremsat, vil det kunne forstås, at hedepladerne næppe kunne have været så skovbevoksede, som Dalgas mente at kunne antage, samt at en anden af ham fremsat anskuelse vel helt må forlades. Hededannelsen på de jyske kæmpehøje kan ikke, som han gjorde, tages som bevis på hedernes

opståen indenfor den historiske tid. Men samtidigt med, at dette slås fast af arkæologerne, her omme de Dalgas' studium af de nævnte høje. Sarauw siger, at han har indlagt sig megen fortjeneste ved at optage spørgsmålet om gravhøjenes fordeling på hederne, og i kammerherre Müllers store granværk lyder der forskellige steder ganske lignende lovord. Et sted hedder det: *Den danske Hedeforsknings Klassiker, Enrico Dalgas, har fremsat Anskuelser, der for den Tid, da han skrev, betyder noget Lignende som det, de senere Års Undersøgelser har ført til. I sine forskellige Skrifter om Hededyrkning fremhæver han som bekendt gjentagende, at den bedre Hedebund ikke er for næringsfattig til at bære brugbar Granskov, hvad det kommer an på, er den sure Lyngskjolds Udluftning ved Bearbejdning. Hans teoretiske Forklaring til denne Anvisning, der gik ud på, at man derved tilintetgjør giftige Stoffer i Jordbunden eller 'Lyngsurheden', som er Årsag til Vanskeligheden ved Granens Kultur i Hederne, kan man vel ikke tiltræde - giftige Stoffer i Lyngskjolden ere, så vidt vides, ikke hidtil påviste - men hans for de praktiske Opgaver væsentligste Anskuelser, at - Hedebundens Ufrugtbarhed mere er at søge i Overlaget end i den mineralske Undergrund, er derfor ikke mindre rigtig. A. Oppermann har derfor også i sin Biografi af Dalgas med Rette fremhævet, at det Væsentligste i Dalgas' Syn på Heden var Kravet om 'et sundt Øvre'. Og et andet Sted: 'Vor Undersøgelse har ikke kunnet bringe Erkjendelsen af Hovedtrækkene i Hedejordernes Ejendommelighed videre end til at give en formentlig rigtigere Forklaring af Enrico Dalgas Opfattelse og så at tilføje: 'Et sundt Øvre' nås i den gamle Hedebund ikke ved Bearbejdning alene; det mekaniske Arbejde gjør i og for sig ikke gammel Hedemor til Kratmuld, det skaber kun en af Betingelserne for Muldens Udvikling.'*

Da herefter professor Prytz i 1915 åbnede sit så ejendommeligt begyndte, stærke angreb på hedeplantningen i almindelighed, han sluttede sig i et interview til en anonym forstmand, der betragtede hedeplantningerne som dødsdømte, mødte kammerherre Müller som en af de første skovkyndige mænd, der tog til orde herimod, således som vi nedenfor skulle se. Men her skal først gøres opmærksom på, at professorens angreb senere mere specielt rettedes mod Hedeselskabet; han minder endog to gange om det angreb, han i 1892 havde rettet mod det i sin anmeldelse af Dalgas' bog, Skov-Kulturer i Jyllands Hedeegne. Der var plantet skov på så næringsfattige heder, at det umuligt kunne betale sig, rodfordærver svampens angreb ville træde til, og enden ville blive en hede af nåletræer isteden for af fyng; når nålene falde til jorden, ville de nemlig isteden for at blive til gødning for træerne, væsentlig uforandrede sammenfiltres til den faste og seje masse, som kaldes mor. Her overfor er det

af den største interesse at følge den række tidligere nævnte indsigelser, der hurtigt fremkom. En af de første var som sagt fra kammerherre Müller, og han siger bl.a.: Jeg ser aldeles ikke mørkt på hededyrkningens fremtid, man må kun gøre sig klart, hvad man kan opnå, og ikke forlange umuligheder. Lige så lidt som en fornuftig landmand venter 20 fold på mager landjord, lige så lidt kan man forlange pragtbevoksninger i hederne. Men træer kan der gro, det viser de gamle nu mere end hundredårige statsplantager derude. Og mod slutningen af hans artikel hedder det videre: Når det er sagt, at Dalgas' stolte værk er dødsdomt, så beror denne anskuelse på utilstrækkelig kendskab til skovkulturen i hederne eller på mangel på mod, energi og initiativ til at forstå, at her er en stor opgave, som skal og kan løses. Det er anden akt af skovkulturen i heden, som nu skal spilles. Dalgas gjorde en god beyndelse, han skabte plantagerne i hede-bunden, vor tids forstmænd skal udvide og forsvare dem.

I forbindelse hermed skal nævnes hvad Dansk Skovforenings formand baron J. Wedell-Neergård til Svenstrup allerede to år før, altså i 1913, havde sagt ved foreningens 25 års jubilæum i sit foredrag om, Vort Skovbrugs Fremtid. Meningerne herom, ytrede han, stod skarpt imod hinanden, stor tillidsfuldhed mod betydelig skepticisme. For sit eget vedkommende havde han ved selvsyn fået det indtryk af de jyske hedeplantager, at fremtiden stillede sig væsentlig bedre, end han tidligere havde troet. Den nu praktiserede borthugning og sabling af de indplantede bjergfyrrer havde fremmet rødgranernes udvikling og modstandsdygtighed. Vel var der vedblivende en fare for de store, forholdsvis ensaldrede plantager, idet man på et vist alderstrin kunne befrygte et stort fald, men alle kræfter måtte sættes ind på at formindske denne fare, ligesom det spørgsmål måtte tages op, hvilke træsorter der skulle følge efter rødgranen. Så slutter han imidlertid tilsidst med at sige: Herom vil jeg over lade Dansk Skovforenings formand at udtale sig ved foreningens 50 års jubilæum.

Det er altså et arbejde på langt sigt, som der her er tale, men da så vist både Statsskovvæsenet og Hedeselskabet stå vågne overfor det, tør der sikkert håbes på et godt resultat. Og skulle nu imod forventning ikke alle forhåbninger fuldt ud gå i opfyldelse, skal det erindres, at plantningsspørgsmålet ikke kan ses som et enkeltstående fænomen, men som et led i bestræbelserne for at gavne Jylland og Jyllands befolkning. Dette accentueres af såvel baron Wedell-Neergård som af kammerherre Müller, og den sidste, der ser tilbage på en 45 årig erfaring, siger bl.a. med hensyn til de betydelige beløb, der er nedlagte i plantagerne: Ja, anlæget har kostet noget, men hvortil er de penge gåede?

De er udgivne i arbejds-løn til den fattige hedebe-folkning, og hvilken virkning det har haft, det kan vel nok f.eks. jeg udtale mig om, efter at jeg har passeret de samme hede-strækninger år for år. For så vidt velstand er lykke og fattigdom det modsatte, er disse penge efter min mening lykkelig anvendte, selv om de granbevoksninger, der er anlagte for dem, trues af forskellige farer.

Hvad der her er sagt, stemmer fuldstændigt med Dalgas' syn på sagen, således som det allerede kom frem på Landmandsforsamlingen 1866 i Århus. Da J. C. la Cour her havde ytret, at det ville betale sig bedre at udvikle agerbruget i intensiv retning, hvor det allerede fandtes, end at påbegynde et nyt, hvor der intet fandtes, svarede Dalgas, at Danmark ikke består af Sjælland, Fyn og Østjylland alene. Der er også noget, som hedder Vestjylland, hvor der bor mange mennesker; de have også agerbrug, som skal udvikles i intensiv retning, og dette kan bedst opnås ved de midler, som Hedeselskabet har angivet Det er ikke alene for de døde jorders skyld, vi er optrådte, men for de levende mennesker, der også have noget at for-dre.

Det i Hedeselskabet ledende princip overfor hedeboerne var da også gratis og velvillig vejledning, og det var, for at det stedse kunne vedblive således, at Dalgas, som vi tidligere have set, gentagende kom tilbage til ønsket om, at Hedeselskabets plantninger, når selskabet engang ophørte, måtte samles med al anden hedeplantning under ministerielt styre. Karakteristisk er det også, at han ved jubilæumsfesten 1891 i Herning endte den tale, hvormed han svarede på den for ham udbragte skål, med et ønske om, at den kærlighedsstreng, der hidtil havde lydt i Hedeselskabet, stadig måtte klinge. Det lå ham på hjerte. Og underbygges denne grundakkord med Dalgas' altid levende mægtige energi, er det naturligt, at hedeboerne kom til at stå samlede omkring ham. Der var mange, der for Dalgas havde plantet i heden og talt hedeplantningens sag, det havde Steen Blicher i Spentrup gjort, konsistorialråd Bjerregård i Hjer-mind, justitsråd Fjelstrup på Sindinggård og for at nævne et navn endnu kancelliråd, byfoged O. C. Lund i Skagen, der allerede i 1817 havde plantet her og det på en sådan måde, at Klitkommissionen af 1838 siger, at anlægget her udgør i henseende til muligheden af skovopelskning under tilsyneladende mislige naturforhold en kendsgerning af ganske særlig mærkværdighed. Men der var ingen, der for Dalgas havde sat hele sin person, hele sit liv ind på at føre plantningssagen til sejr.

Her må det imidlertid, som A. Oppermann peger på, tilføjes, at en sådan folkesag måske ikke havde kunnet vinde fremgang andre steder end der, hvor

befolkningen var så dygtig som i vestjylland, og derfor så godt i stand til at påvirkes af Dalgas' organisatoriske talent. Vestjydernes pris har da også lydt længe. Da Frederik VI på en af sine mange Jyllandsrejser 1828 kom fra Nymindegab og Blåbjerg Klit til Ovtrup og pastor N. H. Olivarius prædikede for ham i sognets kirke, gav præsten ikke Vestjylland den bedste omtale, Vesterhavets tåger og storme forlænge den bidende kulde udover vinterens årstid i den skovløse egn, hvor ingen bakke beskytter med læ, men han undlod ikke derfor at prise den driftige vestjyske bonde, og det samme gjorde ca. 40 år senere præsten Jens Schjørring i Hodde. Han var forøvrigt ikke misfornøjet med landet, han priste hedens gode vand, friske luft og glade lærkesang, og det er i forbindelse hermed, at han også roser beboerne, vestjyderne bære i mange måder prisen i vort folk. Og således har det sikkert lydt mange gange senere. Som ingen andre have de forstået særligt at slide sig frem. Der er lysende eksempler i så henseende lige op til den nyeste tid, her skal som et enkelt af dem peges på hedeboen Andreas Østergård, der fra 1872 til 1907 var mergelsøger under Hedeselskabet. Med sin dygtige hustru Marie havde han i 1870 fæstet bo midt ude på den store alhede; her begyndte de i et lille hus med en ko, fire Høns og en kat, men efter et uendeligt slid endte de med at råde over en besætning på to heste, seks køer, to grisesøer og ti får med lam foruden en hel flok høns og ænder. Da Dalgas i 1894, samme år han døde, i Hedeselskabets Tidsskrift meddelte et lille stykke om Hovborg Plantage, havde han den glæde at kunne skrive, at plantningssagen på ikke få steder er bleven hedeboernes kæledægge, de tage levende del i den. Stifteren af den nævnte plantage, kromanden i Hovborg Christoffer Sørensen er nævnt tidligere, og dennes svigersøn, den senere sognefoged samme steds Peder Nielsen var en ligeså ivrig plantningsven. Da han døde i 1912, beretter skovrider J. C. Sørensen, at hans i 1861 på den mørke hede opførte gård, Østerbygård, udmærkede sig ved en smuk have- og læplantning, ja ved en egen plantage. Han gik ofte lange veje for at hjælpe ved plantninger, og hans øjne spillede, når han rigtig kom i ånde ved at forklare interessante ting angående plantning.

Men Dalgas vandt ikke alene hedeboerne for plantningssagen, han gjorde den til en national sag. Han begejstrede hele landet for den, således at der, som tidligere vist, i plantningsøjemed strømmede stor privat kapital ind over Vestjylland. Der er tidligere nævnt rækker af gode navne i forbindelse med de mange hurtigt efter hinanden opstående hedeplantager. Et af disse navne, der endda oftere er nævnt, er grosserer Holger Petersens. Dets bærer har her

som så mange steder stille, men med vægtig kraft ført an i den gode kamp for udviklingen af Danmarks erhvervsliv. Den af ham i 1891 anlagte Plantage Baldersbæk i Vorbasse og Lindknud Sogne er senere bleven væsentlig udvidet, således at den nu er på c. 1400 tdr. ld. (772 ha). Det er en mønsterværdig holdt plantage, ved hvilken der endda i 1900 er anlagt en stor frugthave. Ejeren har desuden i 1914 rejst en af billedhugger A. Bundgård udført karakteristisk mærkesten her, hvor tre af Vestjyllands, tidligere måske magreste herreder, der nu er i kraftig opkomst, mødes, Slaugsherred, Maltherred og Skadsherred. Deres våbener er indhuggede på den ligesom navnene på de mange forholdsvist store plantager, der nu findes i dem, og så bærer den endnu hovederne af tre for egnens plantningsliv betydende mænd, kromand Christoffer Sørensen i Hovborg, skovrider J. C. Sørensen på Hølund-Søgård og Enrico Dalgas. Og grosserer Holger Petersen har til Dalgas' ære gjort endnu mere. Sammen med kommitteret Chr. Dalgas er han ejer af Enrico Dalgas' tidligere ejendom Hølund-Søgård, og på en høj på den, hvorfra oberstløjtnant Dalgas holdt af at se ud, er han i færd med at rejse en også af billedhugger Bundgård udført statue af Dalgas; den hugges f. t. i granit. På en værdigere måde kan han ikke fejre Hedeselskabets 50 års jubilæum.

Herefter har det sin interesse at se følgende stykke af kammerherre Müllers oftere citerede artikel fra 1915 (Berlingske Tidende for den 18. april): Man begyndte på skovanlægene som på en marche i en tyk skov af uvidenhed. Dette er ingen bebrejdelse mod de

Holger Petersens Tre-Herredsten på Baldersbæk .

mænd, der førte an, de kunne ikke møde med erfaring og indsigt, hvor dette ikke eksisterede. Man kan måske bebrejde dem, at de gik for hurtigt frem, manglede plan, var for sangvinske. Det er vist berettiget. Men hertil kan svares, at havde Dalgas ikke begejstret det danske folk, så var der overhovedet ikke blevet nogen skovkultur i hederne. Jeg hørte selv til de kritiske, der havde blik for, at begejstringen kunne føre overilelse med sig, men jeg tav. Jeg så, at begejstringen var nødvendig for at føre en stor national opgave frem - og Danmark havde vel råd til at betale noget for denne ideelle stræben i en sørgelig stagnationstid. Og jeg fortryder ikke, at jeg holdt min hritik tilbage; nu som gammel mand glæder jeg mig over at se plantagerne vokse - for det gør de! - uagtet det mange gange har set mørkt ud med deres trivsel.

Større anerkjendelse kan der ikke fra videnskabens side ydes det af Enrico Dalgas udførte betydningsfulde arbejde, og herefter vil da sikkert anden akt af skovkulturen på heden blive lige så frugtbringende, lige så fornøjelig og lykkelig som den første. Hedeskovene ville vokse op og trives, plejede og værnede af Statsskovvæsenet og Hedeselskabet, der såvel hver for sig som samlede stå rede til at optage den i så henseende fornødne kamp.

Direktøren for Statsskovbruget, kammerherre H. Buchwald ender en artikel i Berlingske Tidende for den 17. april 1915 således: Vort program er, at vi holde lidt igen, arbejde efter bedste skøn og evner for at besejre de farer og vanskeligheder, der foreligge, og håbe, at dette vort arbejde skal bære frugt. Og hvad Hedeselskabet angår, da vil bogen, som hermed slutter, formentlig have vist, at Enrico Dalgas' frejdige ånd er gået i arv til hans efterfølgere. Hans store tanker og store mål leve stadig i hans selskab. Det har udvidet sin virksomhed fra Jylland til hele landet og ikke skyet at tage nye opgaver op. Det har plantet og merglet, afvandet og inddæmmet, skabt enge og udnyttet moser i stadig voksende udstrækning til gavn og velsignelse for hele landet, og særlig i Jylland har det skabt velstand og hygge i vide kredse. Dets plantningsvirksomhed her har dannet ligesom den samlende ramme om hele dets øvrige virksomhed. Som det sejt og udholdende har vidst at skabe en almindelig tro på, at der kunne vokse træer på de jyske heder, således vil det nu sejt og udholdende vise, at disse træer er blevne og stadig kunne blive til levedygtige skove. Hvad der nu skal udrettes, er af nok så stor national betydning, som hvad der hidtil er udrettet, og derfor bør Hedeselskabet nu som før følges ikke alene med gode ønsker, men af en stadig voksende venneklok. Det gælder store Værdier, der ikke alene skulle værnes, men udvikles.

NAVNEREGISTER

Aaberg, C. P., folketingsmand, 97, 101, 115, 130, 147.
 Aagård, H. S., fhv. apoteker, 94. Ålborg, 102.
 Adler, D. B., grosserer, 38, 42, 69, 89.
 Aggerholm, I. P., etatsråd, 135, 138, 139, 140, 147.
 Ahlmann, M., godsejer, 101, 147, 154, 156.
 Aldebert, Købmand, 20.
 - Mariette, 19.
 Andersen, H., møller, 104.
 - M., skovfoged, 148.
 - Rasmus, billedhugger, 124, 143.
 Ankjær, S., general, 112.
 Astrup, C. A., købmand, 148.

 Bågøe, Christopher, højskolelærer, 116.
 Bach, S. M., assistent, 184.
 Baggesen, H. A. J., kaptajn, 108.
 Balle, K., lærer, 148.
 Bang, F., forstråd, 44, 61, 67, 68, 76, 82, 97, 100, 175, 206.
 - Jens, skovrider, 7, 8.
 - J. P. F., overklitfoged, 176, 180.
 Bardenfleth, V., stiftamtmand, 148, 174.
 Basse, N., moseassistent, 185.
 Bech, Carl, kammerherre, 99, 101, 124, 125, 135, 138, 139, 140, 142, 143, 147, 204.
 Benedictsens, Åge Meyer, forfatter, 167.
 Berg, Balthasar, distriktslæge, 31.
 - C., folketingsmand, 52.
 Bille, C., kammerherre, amtmand, 120, 122, 126.
 Birch, Andreas, mineralinspektør, 3.

Bjerregård, Hans, præst, 5, 6, 7, 8, 214.
 Bjørn, proprietær, 34, 40.
 Bjørnbak, Lars, lærer, politiker, 55.
 Bjørnsen, M. S., Forstråd, 12.
 Blicher, Steen, præst, 1, 6, 7, 8, 214.
 Bloch, E., assistent, 184.
 Bluhme, godsejer, 167.
 Blücher, forpagter, 44, 100.
 Bohn-Jespersen, overklitfoged, 180.
 Boldrup, P., assistent, 184.
 Borch, Martin, arkitekt, 122.
 - P., skovrider, direktør, 82, 84, 129, 133, 137, 155, 156, 169.
 Boserup, Jacob, proprietær, 39, 44, 100.
 Bråe, ingeniørassistent, 185.
 Brandes, Georg, 111.
 Brandstrup, L., billedhugger, 143.
 Branth, C., godsejer, 135, 147.
 Bregendahl, L. N., overretsassessor, 31.
 Brockenhuus-Schack, K., greve, 89.
 Broge, Hans, grosserer, 116.
 Bruhn, A. E. D., overførster, 120.
 Bruun, B., fabrikejer, 65.
 - G., etatsråd, 25, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 58, 85, 96, 100, 102, 115, 119, 124, 132, 133, 145, 147.
 - J., hofjægermester, 147.
 - Louise, hofjægermesterinde, 167.
 - Mette Marie, 25.
 - M. B., etatsrådinde, 167.
 - M. P., etatsråd, 65.
 - P. D., højesteretsassessor, 25.
 - P. D., skovrider, 184.
 - R. T., proprietær, 101.
 Brüel, G. W., forstinspektør, 5.
 Brønsted, S., ingeniør, 81, 82, 84, 106,

109, 123, 151.
 Buch, P. N., justitiarius i Højesteret, 25, 32.
 Buchwald, H., direktør for Statens Skovvæsen, kammerherre, 180, 217.
 Buchwaldt, S., købmand, 31, 32.
 Bundgård, A., billedhugger, 215.
 Bundsgård, H. J., gårdejer, 145.
 Børgesen, S., grosserer, 91.

 Carstens, F. C., præst, 1, 9, 10.
 Carøe, Familien, 167.
 Christensen, Anders, plantør, 125.
 - Carl, dr. med., øjenlæge, 181.
 - Chr., assistent, 184;
 - J. C., konseilspræsident, 150.
 - J. C., plantør, 185.
 - P. C., opsynsmand, 184.
 - William, dr. phil., arkivar, 181.
 Classon, N., fabrikejer, 9.
 Claudi, C. B., inspektør ved Redningsvæsenet, 44, 100.
 Cour, J. C. la, kaptajn, 45, 56, 57, 59, 129, 130, 205, 213.

 Dalgas, Antoine, 19.
 - Carl, landøkonom, 7, 19, 20.
 - Carlo, maler, 20, 22.
 - Carolina, 20, 113.
 - Christian Avgust, købmand, 20, 21.
 - Christian, kommitteret, 82, 106, 109, 114, 130, 133, 137, 138, 139, 155, 161, 162, 165, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 184, 185, 193.
 - Christine, 20, 21, 23.
 - Dagmar, 22, 26.

- Enrico, oberstløjtnant, 14, 22 flg., 51 flg., 84, 103 flg., 110 flg., 142, 144, 151, 154, 172, 174, 204, 206, 207, 211, 213, 215, 217; -
 - Ernesto, polytekniker, 20, 22.
 - Ernesto, student, 123.
 - Frederik, direktør for den kgl. Porcelænsfabrik, 106, 116.
 - Jean Antoine, købmand, 20, 21.
 - Jean Marc, præst, 4, 19.
 - Johanne, f. Stibolt, 19, 20, 21, 22.
 - Mariette, f. Aldebert, 19.
 - Susette, 20, 22.
 Davidsen, Johan, 167.
 - Marie, 167.
 Deichmann, Andreas, proviantforvalter, 3.
 Deuntzer, J. H., gehejmekonferensråd, 91, 171, 172.
 Drewsen, Michael, papirfabrikant, 9, 26, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 43, 44.

 Erslev, Edv., adjunkt, 43.
 Esbjerg, N., honsulent, 179.
 Esmann, V., byfoged, 148, 162.
 Estrup, J. B. S., godsejer, 12, 38, 42, 112, 113.

 Fabricius, V., skovrider, 97, 101, 147.
 Falck, Christopher, regimentskvartermester, 2.
 Feddersen, W., engvandingsinspektør, 44, 65, 100.
 Feilberg, Åge, ingeniørassistent, 185.
 Fenger, C. E., finansminister, 12.
 - H. F., kam merråd, 56, 57.

Fischer, H., assistent, 184.
 Fjelstrup, S. A., justitsråd, 7, 8, 9, 214.
 Flensborg, C. E., kontorchef, 150, 184, 88.
 Fløe, Palle, amtsvandinspektør, 151.
 Foghsgård, landbrugslærer, 148.
 Forchhammer, J. G., professor, 31, 61, 209.
 Frandsen, Niels, proprietær, 44, 100.
 Frederik IV, 2.
 - V, 2.
 - VI, 8, 214.
 - VIII, 142.
 Friis, G. P., skovrider, 175.
 Friis-Frijsenborg, C. E., lensgreve, 12, 38.
 Fritz, N., skovrider, insektkonsulent, 54, 82, 83, 84, 109.
 From, Lars, præst, 6.
 Fromsejr, Kr., assistent, 184.
 Færch, N. F. H., protokolfører, 167.
 Grøn, R. Howard, stiftamtmand, 148.
 Guildal, Joh. G., fabrikkdirektør, 91.
 Haffner, W., general, 112.
 Hage, Alfred, konsul, 39.
 Hagemann, M., etatsråd, 12.
 Hammerich, L., købmand, 148.
 Hansen, C. B. V., etatsråd, 129, 147, 154, 169.
 - Joh. Serdin, grosserer, 167.
 - Lambert, gårdejer, 138, 147.
 Hartz, C. F. T., proprietær, 148.
 Hasselbalch, B. M., proprietær, 101, 147.
 - P., proprietær, 101, 135, 147.

Hauch, C., digter, 21.
 Haugsted, assistent, 184.
 Haxthausen, O. L. V., skovrider, 97.
 Hecquet, C., skovrider, 82, 83.
 Hegermann-Lindenchrone, C. D., general, 27.
 Heide, Axel, konferensråd, 91.
 Heinen, H. K. von, stiftamtmand, 3.
 Heineth, G., skovrider, 184.
 Helms, I., moseassistent, 185.
 - J., statsskovrider, 209.
 - J., forpagter, 45.
 - J., apoteker, 90.
 Hennings, Emil, læge, 166.
 Henrichsen, Jørgen, præst, 39, 40.
 Hjerl-Hansen, H. P., direktør, 170, 171.
 Hjorth, J. Chr., kammerråd, 44, 100.
 Hoffmann, Familien, 167.
 Hofman, Hans de, etatsråd, 3, 4.
 Holm, A., proprietær, 148.
 Holst, H. P., digter, 28.
 - N. H., generaldirektør, 72.
 Holstein-Holsteinborg, L., lensgreve, 12, 89.
 Holt, F., assistent, 184.
 - J., skovrider, 184;
 - M., skovrider, 82, 83, 84, 125.
 Holten, A., statsskovrider, 180.
 - C., banebestyrer, 81, 82, 108, 123, 185.
 Hoppe, Chr., hofjægmester, direktør, 101, 140, 147.
 Hornemann, A., skovrider, 184.
 Hornstrup, J., gårdejer, 101, 147.
 Hostrup-Schultz, etatsrådinde, 167.
 Hvass, Familien, 167.
 Hviid, Chr. Alex., etatsråd, 167.

Hylling, J. C. S., vejinspektør, 100.
 Høgsbro, S., statsrevisor, 118, 119.
 Ingemann, B., arkitekt, 91.
 Ingerslev, J. P., indenrigsminister, 118, 119, 121.
 Irminger, J., overdriftsbestyrer, 148, 179.
 Iversen, Fr., justitsråd, 53, 84, 85.
 - V. E., kasserer, 184.
 Jacobsen, A., justitsråd, 141, 148, 164.
 - C. L., ingeniør, 158.
 - J., 91.
 - J. C., brygger, 71, 90.
 Jansen, J. C., præst, 101, 147.
 Jensen, lærer, 66.
 - Christen, gårdejer, 37, 44, 100.
 - Chr., opsynsmand, 184.
 - Dagmar f. Dalgas, 26.
 - Emil, kaptajn, 26, 54, 55, 72.
 - J., gårdejer, 44, 100, 102, 147.
 - J. P., assistent, 184.
 - S., plantør, 185.
 Jenssen, J. C., godsejer, 181.
 Jenssen-Tusch, S., skovrider, 55, 73, 76, 82.
 Jespersen, C. M., overretsprokurator, 30, 31.
 Jessen, N. J., von, kammerherre, 12, 35, 41, 76.
 - Peter, konsulent, 156.
 Johansen, P. Th., skovrider, kontorchef, 82, 83, 109, 133, 165, 178.
 Johnstrup, J. F., professor, 209.
 Juul, N., hofjægmester, 138, 146, 147, 155.
 - R., hofjægmester, 167.

Justi, J. H. G., oberbergråd, 3.
 Jürgensen, Lars, landbrugskandidat, 82, 125, 155.
 Kabell, proprietær, 34.
 Kahlen, Ludv. von, kaptajn, 3.
 Kirk, Ole, stænderdeputeret, 9.
 Kirketerp, R. J., proprietær, 44, 46, 100.
 Kjellerup, M., etatsrådinde, 167.
 Klüwer, C. C., forstråd, 12, 40, 43, 44, 47, 76, 100.
 Knuth-Knuthenborg, A. V., lensgreve, 89.
 Kofod, Lucianus, politiker, 45.
 Krarup, O. T. N., præst, 9.
 - Sofus, herredsfoged, 118.
 Kristensen-Randers, J. P., fhv. højskoleforstander, 138, 148.
 Kristian IX, 72, 85, 88, 112.
 - X, 170.
 Krogh, S. J., plantør, 185.
 Krøyer, G., jægmester, 101, 106, 129.
 Købke, Marie, 25.
 - Mette Marie, f. Bruun, 25;
 - N. Chr., oberstløjtnant, 25.
 - overretsassessor, 37.
 Lacoppidan, overlærer, 45.
 Langballe, N., præst, 124, 125.
 Lange, Thor, 125.
 Langen, J. G. von, forstkyndig, 5.
 Larsen, A., fir., assistent, 184.
 - Jürgen, godsejer, 167.
 Lauridsen, Joh., nationalbankdirektør, 147.
 Lausen, V., kandidat, 170.

Lautrup, H. H. C., proprietær, 46, 48, 100.
Lehmann, Orla, 111.
Levison, Adolf, papirhandler, 91.
Levysohn, Konrad, overretssagfører, 91.
Lichtenberg, G. de, godsejer, 101, 132, 133, 137, 140, 147, 154, 156, 159.
- Honnens de, hofjægermester, 101, 129.
Liebe, C., højesteretsadvokat, 90, 118, 119, 121, 122.
Lind, A., tegner, 185.
Lund, O. C., byfoged, 214.
Lyngbye, Th., præst, 124.
Liitken, Ch., Skovtaxator, 15, 209.
Lüttichau, Chr., kammerherre, 43, 44, 99, 100, 102, 131, 132, 133, 136, 137, 140, 142, 143, 147, 148, 169.
- H., hofjægermester, 137, 142, 143, 147, 159.
Læborg, 105.
Løgstrup, M., frk., assistent, 184.
Maase, v. d., kammerherre, 167.
Madsen, A., gårdejer, 191.
- F. C., fabrikejer, 94.
Mariboe, Carl, skolebestyrer, 22.
- Susette, f. Dalgas, 20, 22.
Meinhardt, J., købmand, 164.
Mentz, A., pr. phil., 157, 159, 165, 171, 185, 203.
Mertz Nielsen, mosedistriktsbestyrer, 184.
Meyer, A., vejinspektør, 44, 46, 100.
Michelsen, J. P., gårdejer, 147.
Mikkelsen, Chr., portner, 184.
Molbech, Chr., bibliotekar, 1, 6.
Moltke, A. G., greve, 2.

Moltke-Bregentved, Fr., lensgreve, 72, 89.
Moltke-Hvitfeldt, A. G., greve, 39, 40.
Momme, N. C. J., konsul, 94.
Momsen, Fr., proprietær, 68, 100, 132, 145, 147.
Moresco, J., grosserer, 91, 92.
Morville, Georg, justitssekretær, 30, 31, 32, 36, 37, 40, 41, 44, 48, 49, 50, 54, 57, 58, 78, 82, 118, 123, 129, 132, 141, 142, 145, 190.
- Georg, skovrider, 82, 83, 133, 178, 184.
- N. C., amtsforvalter, 9, 30.
Mourier, Anna Marie, 49.
- G. A., forstkandidat, 82.
- Jean Ferd., præst, 49.
Mourier-Petersen, A., godsejer, 148.
- F., kammerherre, 12, 14, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 57, 64, 65, 69, 70, 85, 87, 106, 118, 123, 129, 131, 143.
Mouritzen, N., møllejer, 96, 101, 115, 147.
Myhre, A. C., oberstløjtnant, 44, 100, 123, 129.
Mylus, købmand, 20, 22, 27, 28.
- S., Kammerherre, 14.
Mynster, herredsfuldmegetig, 68.
Müller, P. E., dr. phil., kammerherre, 80, 97, 109, 120, 176, 180, 190, 206 flg., 209, 212, 213, 216.
Møller, Carl, forfatter, 166.
- Holger, stamhusbesidder, 167.
- N., møllejer, 96, 101, 147.
Nellemann, S., højesteretsadvokat, 90, 129, 130, 133, 134, 136, 140, 147.

Nielsen, Anders, landbrugsminister, 172.
- Gertrud N. A., 181.
- H. C., stiftamtmand, 44, 53, 100.
- H. K., ingeniørassistent, 185.
- Janus, urmager, 181.
- J. C., plantør, 84.
- N., assistent, 184.
- N. C., gårdejer, 148.
- Peder, sognefoged, 215.
- Peter, konsulent, 156;
- P., gårdejer, 112.
- P. Th., folketingsmand, 137, 148, 171, 172, 174.
- Thomas, rigsdagsmand, 97, 116, 121.
- V., assistent, 184.
Nissen, L., grosserer, 167.
Nutzhorn, C. L. V., departementschef, 42.
Nyboe, M. Ib, ingeniør, 148, 158.
Nyholm, M., skovrider, 82, 83.
Nørhave, J. P., gårdejer, folketingsmand, 136, 148.

Obel, F. C., tobaksfabrikant, 94.
Oldenburg, Fr., forstkandidat, 12.
Olesen, A., sagfører, 136, 140, 148.
- J. P., distriktsbestyrer, 185.
- Iver, proprietær, 100, 147.
Olivarius, N. H., præst, 214.
Ollendorf, F., grosserer, 72.
Oppermann, A., professor, 126, 206, 209, 211, 214.
Origny, F. J. d., toldinspektør, 44, 100.
Owen, Josef, & Sønner, 10.

Parbo, J., ingeniørassistent, 185.
Pedersen-Hjerk, P., mosedistriktsbestyrer, 185.
Petersen, købmand, 73.
- Aug., læge, 90, 91, 145.
- Chr., generalkrigskommissær, 49.
- Holger, 87, 91, 135, 138, 139, 140, 147, 167, 168, 172, 179, 215, 216.
- P., grosserer, 92.
Ploug, Carl, 111.
Pontoppidan, A., godsejer, 147, 180.
- Erik, prokansler, 2.
- Henr., generalkonsul, 65, 71, 73, 89, 92 flg., 118, 120, 132, 143, 144, 161.
Prytz, C. V., professor, 150, 175, 178, 179, 180, 205, 211.

Rahbek, M., ritmester, 157, 158, 159.
Rasmussen, E., opsynsmand, 184.
- Juul., bestyrer, 185.
- J., moseassistent, 185.
Ratzeburg, V. M. B., manufakturhandler, 166.
Ravn, C., lærer, 112.
Reedtz-Thott, T., lensbaron, 89.
Richter, D., præst, 167.
Riegels, H. Chr., kammerherre, 11, 13, 31, 32, 78.
- Vilh., plantør, 13.
Rosenkrantz Jørgen, baron, 46, 100.
Rosenørn-Teilmann, I. K., stamhusbesidderinde, 171.
- Th., kammerherre, 12, 100.
Rothe, Chr., konferensråd, 9, 11.
- Tyge, filosofisk forfatter, 1.
Ryder, C. H., marinekaptajn, 150.

Rye, Olaf , cand. jur., 53.
Rordam, K., professor, 190, 209.

Salomonsen, W., fabrikejer, 91.
Sarauw, Georg F. L., arkæolog , 210, 211.
Schade, Aug., administrator, 90.
Schjørring, Jens, præst, 214.
Schmiegelow, Chr., direktør, 167.
Schmidth-Phiseldeck, C., maler, 118.
Schouw, J. F., professor, 20, 22, 31.
Schrøder, H., skovrider, 82, 178.
- Ludv., professor, 91, 101, 104, 105, 107, 113, 120, 121, 169, 204.
Schulin, A. S., greve, amtmand, 9.
Sehested, Knud, kammerherre, 156.
Simonsen, A., gårdejer, 44, 68, 100.
Skjoldborg, Johan, 125.
Smidth, F. L., & Kp., 167.
Smith, L., skovrider, 185.
Stampe, Christine, f. Dalgas, 20, 23.
- Henr., lensbaron, 20, 21.
Steenberg, Niels, professor, 158.
Steensen-Leth, hofjægermester, 158, 167.
Stemann, J. A., kammerherre, 100, 147, 167.
Stibolt, Johanne, 20.
Stoulund, Jens, hedebonde, 62, 64.
Strøyberg, C., apoteker, 148, 164.
Styrup, G. C., prokurator, 101, 107, 147.
Stærmose, J. H. C., assistent, 184.
Støttrup, G., frøken, assistent, 184.
Svendsen, E., skovrider, 184.
Søltoft, Chr., proprietær, 101, 147.
Sørensen, C. A., plantagemåler, 184.
- J. C., skovrider, 82, 83, 84, 125, 184, 215.
- Joh. Christoffer, kroejer, 68, 145, 215.
- Lauritz, proprietær, 148.
Sørensen-Saxager, Jens, landstingsmand, 136, 148, 174.
Tang, Evald, etatsråd, 9, 35.
Tegner, J. W., generaldirektør, 72.
Terkelsen, Enevold, valgmenighedspræst, 145, 148, 174.
Thestrup, Søren, 2.
Thalbitzer, Karl, ingeniør, 150, 185.
Thomsen, Kr., ingeniør, 133, 151, 152, 153, 185, 197.
Thygesen, Jes, cand. jur., 181.
Thygeson, Th., de, kammerherre, 14, 37, 38, 40, 44, 110, 145.
Thyssen, E. K., provst, 129, 135, 137, 140, 142, 144, 147, 163, 164, 204.
Thøgersen, Fr., moseassistent, 185.
Tillisch, F. F., gehejmekonferensråd, 88.
Toren, O. M., geolog, 209.
Tranberg, godsejer, 167.
Trier, Adolf, grosserer, 69.
Tuxen, C. F. A., professor, 80.
Tylvad, J., kemiker, 185.
Unsgård, I. J., gehejmekonferensråd, 12.
Ussing, N. V., professor, 210.
Valentiner, Herman, grundejer, 90.
Valeur, W. T., prokurator, 26, 44, 61, 67, 69, 73, 87, 100, 102, 147.
Vilandt, H., læge, 68, 90.

Walsøe, C. F., toldinspektør, 31.
Wedell-Neergård, J., baron, 180, 212, 213.
Wedell-Wedellsborg, J., lensgreve, 89.
Weis, Fr., professor, 209.
Wenck, H. T., oberst, 52.
Wesenberg, Birgitte, frue, 90.
Westenholz, Familien, 71.
- godsejer, 167.
- Regnar, etatsråd, 34, 35, 36, 37, 40.
Westergård, J. P., mosedistriktsbestyrer, 162, 185.
Westermann, T., professor, 155, 156.
Westh, Th. Claudi, ingeniør, 82, 125, 133, 151, 152, 155, 158, 159, 165, 181, 185, 195, 201.

Wünholdt, Cl. Edv., skovrider, 5.
Wimpfen, Fr. von, overførster, 12, 57, 76.
Winge, H. P., overførster, 101, 147.
- Holger, ingeniør, 133.
Winther, J. N., assistent, 184.
Wissing, H., redaktør, 31, 32.
Wroblewski, E., proprietær, 90.
Wulff, Rudolph, grosserer, 94, 116.
Wøldike, E. H., skovrider, 148, 180, 209.
Zytphen-Adeler, O., lensbaron, 75.
Ørsted, A. S., professor, 47.
Østergård, Andreas, mergelsøger, 214.
- Niels, sognefoged, 63.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI
KJØBENHAVN

